

BHAVAN'S LIBRARY

This book is valuable and
NOT to be ISSUED
out of the Library
without Special Permission

Copies of this Volume, postage paid, can be had of the Director, Mithila Institute, Darbhanga, on receipt of Rs. 11/- by M. O. or Postal Order or Cash.

THE GOVERNMENT OF BIHAR established the Mithila Institute of Post-Graduate Studies and Research in Sanskrit Learning at Darbhanga in 1951 with the object, *inter-alia*, to promote advanced studies and research in Sanskrit Learning, to bring together the traditional Pandits with their profound learning and the modern scholars with their technique of research and investigations, to publish works of permanent value to scholars. This Institute is one of the five others planned by this Government as a token of their homage to the tradition of learning and scholarship for which ancient Bihar was noted. Apart from the Mithila Institute, three others have been established and have been doing useful work during the last three or four years—Nalanda Institute of Research & Post-Graduate Studies in Buddhist Learning and Pali at Nalanda, K. P. Jaisawal Research Institute at Patna, and the Bihar Rashtra Bhasha Parishad for research and advanced studies in Hindi at Patna. In the establishment of the Mithila Institute the State Government received a generous donation from the Maharajadhiraja of Darbhanga for construction of the building on a plot of land also donated by him.

2. As part of this programme of rehabilitating and re-orientating ancient learning and scholarship, the editing and publication of this volume has been undertaken with the co-operation of scholars in Bihar and outside. The Government of Bihar hope to continue to sponsor such projects and trust that this humble service to the world of scholarship and learning would bear fruit in the fulness of time.

FOREWORD

It is not for me to introduce to the world of letters and scholarship the late Mahamahopadhyaya Pandit Ramavatar Sharma of revered memory. His versatile genius brought him widespread celebrity in his life-time, and through the works that he has left behind he will continue to be remembered with respect and admiration by generations to come. Deeply steeped in the ancient lore, he was equally interested in modern developments in knowledge in the field of both arts and science. There was in him a peculiar combination of the profundity of the traditional learning as well as the breadth of outlook and critical faculty of modern scholarship and he was extremely anxious that Indian scholarship even of the traditional type should be brought up to date and should, indeed, have something new to contribute to the world. Dr. K. P. Jayaswal, the well-known orientalist, used to say that he belonged to the race of Kapil and Kanad; that, in fact, he was something more, for in his company, one often had the feeling that "one was with somebody who was Kapila and Shankar, Kalidas and Panditraj Jagannatha all rolled into one".

It was a tragedy that he left us a little too early and that we could not derive from him the full benefit of his vast and encyclopaedic learning. He had conceived the idea of writing an encyclopaedia in Sanskrit which, however, he could not give effect to in the manner he desired. Nevertheless within a comparatively short span of time his contributions have been amazingly rich and include poems, research papers, critical essays, speeches and dissertations on a variety of subjects. His magnum opus, of course, is his Sanskrit Lexicon. His philosophical treatise, the Parmartha Darshan is no less important. It was acclaimed by many competent to pronounce an opinion on its subject-matter that it was the seventh Darshana, an addition to the six for which this country and Sanskrit learning have been justly famous throughout the world and will continue to be so through ages.

It was regrettable that little attention was paid, till recently, to make Panditji's writings readily available to the world. It is, therefore, not without a feeling of gratification that I am writing these few lines by way of a foreword to the printed collections of Panditji's Miscellaneous Sanskrit Writings. The present collection forms the first volume of that scholar's works in Sanskrit and English, those in Hindi having already been published by the Bihar Rastrabhasa Parishad, Patna. The entire series will consist of three volumes and with the completion of the series all the writings of Panditji will have been published.

I regard the publication of Panditji's works as the discharge of a long-standing debt which this State owed to him. I am sure the belatedness of it will only help to enhance its value in the eyes of those who have been eagerly waiting for the same. It will not be revealing a secret when I state that it was our respected Rashtrapati who first drew our attention to the need of publishing these writings. Our late Rajyapal, Madhava Sri Hari Aney, with the scholar that was in him, keenly interested himself in planning the publication and the State Government promptly took up the matter and sanctioned the funds needed for it. Panditji's eldest son, Professor N. V. Sharma of Patna University, performed but a filial duty in whole-heartedly cooperating in the fulfilment of the task. Our thanks are nevertheless due to him for the ungrudging assistance that he rendered in getting the press-copy duly prepared. Last but not least, I have to thank Dr. P. L. Vaidya, Director of the Mithila Sanskrit Research Institute, Darbhanga, for the zeal and earnestness with which he pushed through this work and saw it through the press with commendable promptitude.

Patna
10-3-56

}

BADRINATH VARMA

प्रबन्धानुक्रमशिका

FOREWORD by Hon. Acharya Badri Nath Varma	7
LIFE-SKETCH of the Author in English	11
परिचय	18

प्रथमो विभागः

१ भारतगीतिका	१
२ मुद्ररदूतम्	३
३ धीरनैषधम्	२८
४ साहित्यरत्नावली	८१
१ परिमलः	८१
२ अश्वघोषः	८५
३ कुमारदासः	८६
४ लीलाशुकः	६२
५ पाणिनिः	६५
६ भट्टभल्लटः	६८
७ रत्नाकरः	१००
८ क्षेमेन्द्रः	१०४
९ कविराजः	१०६
१० बिल्हणः	११२
११ भासभर्तृमेखटौ	११४
५ कलाकीमुदी-प्रास्ताविकम्	११६
" निरूपणपरीचोद्भासः	१२५
" स्थूलतत्त्वोद्भासः	१२८
" रसोद्भासः	१३३

” रसोल्लासे धातवः

” यन्त्रोल्लासः

” गुणोल्लासः

६ भाषातत्त्वम्

द्वितीयो विभागः

१ श्रोतरस्वत्यष्टकम्

२ अभिनवभारतम्- भारतीयमितिवृत्तम्
” देशान्तरीयेतिवृत्तम्

३ प्राचीनकविविषयकाणि पद्यानि

which he called the Paramartha Darshana and which was acclaimed by many as the seventh system of Indian philosophy. His magnum opus was the Sanskrit Lexicon, which would be published by the Mithila Institute as the last volume of his Sanskrit and English writings, the first being the present one.

Dr. K. P. Jayaswal spoke thus of the genius of Sharmaji "when I walked with Panditji I felt that I was with Kapil, Kanad, Sankara, and Kalidasa, Harsha, Jagannatha rolled into one".

—Umanath

परिचय

“भारतस्य न भा भाति विहारो हारवर्जितः ।

रामावतारे स्वर्गात्ते मूर्च्छितैव सरस्वती ॥”

स्वर्गीय महामहोपाध्याय पण्डित रामावतार शर्मा ने अपने अविश्रांत स्वाध्याय एवं अधिचल ज्ञान-साधना के द्वारा, समाज के समस्त सरस्वती की उपासना का जो अनुपम एवं अनुकरणीय आदर्श उपस्थित किया था, उससे उनके युग का विद्वन्मंडल विस्मय-विमुग्ध हो गया था। शर्माजी का जन्म बिहार-राज्य के सारन जिला स्थित छपरा-नगर में, ६ मार्च, सन् १८७७ को, एक साधनहीन किंतु विद्या-प्रेमी सरयूपारीण ब्राह्मण-परिवार में हुआ था। उन्होंने संस्कृत की प्रारंभिक शिक्षा अपने पिता पं० देवनारायण पाण्डेय से पाई थी। बाद में उन्होंने काशी के पञ्च-परम-गुरुओं में प्रमुख महामहोपाध्याय गङ्गाधर शास्त्री से संस्कृत की उच्चतम शिक्षा पाई। वे काशी से ही साहित्याचार्य की परीक्षा में सर्वप्रथम स्थान प्राप्त कर उत्तीर्ण हुए। इसके बाद, चूँकी उनके पिता का देहांत हो गया और उन्हें अपने तीन अनुजों और माता आदि का पालन-पोषण करना पड़ा, उन्होंने संस्कृत-शिक्षक के रूप में जीविकोपार्जन करते हुए मैट्रिकुलेशन (तय एनट्रेंस), आइ. ए. (तय एफ. ए.), बी. ए. और एम. ए. परीक्षाएँ कीं और सभी में ससम्मान सफल रहे, अन्तिम दोनों परीक्षाओं में तो प्रथम श्रेणी में प्रथम स्थान की प्राप्ति के साथ।

ऐसी असाधारण योग्यता प्राप्त कर लेने पर उन्हें पटना कालेज में संस्कृत-ध्यापक का पद मिला। कुछ दिनों के बाद वे कलकत्ता विश्वविद्यालय के संस्कृत के प्राध्यापक नियुक्त हुए और वहीं धनु-मल्लिकलेखरर के रूप में अंग्रेजों में वेदान्त पर भाषण-माला भी प्रस्तुत की, जो पुस्तकाकार प्रकाशित भी है। वे पुनः थड़े आग्रह से बिहार के शिक्षा-विभाग द्वारा पटना कालेज में बुलाए गए, जहाँ से, काशी हिन्दू विश्वविद्यालय की स्थापना होने पर, उन्हें महामना मालवीय जो प्राच्य विभाग का अध्यक्ष बनाकर ले गए। कुछ वर्षों के बाद बिहार सरकार ने उन्हें फिर पटना कालेज में सानुरोध बुला लिया, और वे बिहार की इसी प्रमुख शिक्षण-संस्था के -संस्कृत विभागाध्यक्ष के पद पर काम करते हुए, ३ अप्रिल, १९२६ को दिवंगत हुए।

शर्माजी ने अखिल भारतीय हिन्दी साहित्य सम्मेलन के जयलपुर अधिवेशन की और सन् १९११ में अखिल भारतीय समाज-सुधार-सम्मेलन की अध्यक्षता की थी। सम्मेलन के अध्यक्ष के रूप में उनका स्वागत करते हुए स्वर्गीय पं० जगन्नाथ प्रसाद चतुर्वेदी ने कहा था, “जैसे रामावतार के समय मर्यादा स्थापित हुई, वैसे ही आज भी यहाँ रामावतार हुआ है ! हिन्दी की भी मर्यादा स्थापित हो जाएगी।” उक्त अवसर पर ‘सरस्वती’ में स्व० आचार्य महावीरप्रसाद द्विवेदी ने उनके परिचय में लिखा था—“यस्यास्ये परमार्थदर्शनमयी वाणी ननर्ताहता”।

शर्माजी की प्रतिभा चतुरस्र थी और व अपनी बहुपथीन भक्तिमत्ता के कारण देश में ही नहीं, विदेशों में भी अपने समय के अप्रतिम विद्वान् माने जाते थे। उन्होंने संस्कृत, हिन्दी और अंग्रेजी में स्थायी महत्त्व के पांडित्यपूर्ण प्रबन्ध लिखे थे और संस्कृत में काव्य, नाटक, चम्पू, दर्शन, इतिहास, भाषातत्त्व और कोष के महार्घ ग्रन्थों की रचना की थी, जिनमें से कुछ का प्रकाशन प्रस्तुत पुस्तक में हुआ है और शेष का निकट भविष्य में होगा।

शर्माजी का यशःकाय अजर-अमर है। उनकी विद्वत्ता, देशप्रेम और स्वाभिमान की कहानियाँ आज भी देश के कोने-कोने में कही-सुनी जाती हैं। उनकी मृत्यु के बाद भारत के एक दूसरे महान् विद्वान्, डा० काशीप्रसाद जायसवाल ने कहा था—“जब मैं शर्माजी के साथ घूमता था तो मैं ऐसा अनुभव करता था कि मैं कपिल-क्याद-शंकर और कालिदास-दूर्य-जगन्नाथ इन सभी के साथ चल रहा हूँ।”

—उमानाथ

भारतगीतिका

अलं भारतीया मतानां विभेदैरलं देशभेदेन वैरेण चालम् ।
अयं शाश्वतो धर्म एको घरायां न सम्मान्यते धर्मतत्त्वेषु भेदः ॥१॥
दया भूतसंधे मतिर्देवदेवे चतुर्वर्गचिन्ता विरोधाद्विरामः ।
मनःकायवाक्शोधने चैव बुद्धिः परं धर्मतत्त्वं विरोधोऽत्र केषाम् ॥२॥
नराः सर्व एवैकमीशं भजन्ते स ईशः परं नामभेदेन भिन्नः ।
समुद्भासितो धर्म एतेन चैको विचिन्त्येति को वर्त्ततां भेदभादे ॥३॥
कलिङ्गाङ्गवङ्गान्ध्रकद्राविडादीनुपाधोन्विहायैक्यमालम्ब्य भूयः ।
अये भारतीयाः पुरेधात्मरूपं लभध्वं यशश्चन्द्रशुभ्रं तनुध्वम् ॥४॥
गिरं सांस्कृतां राजकायां च वाणीं समभ्यस्य लोकद्वयस्यापि सौख्यम् ।
घशे स्थापयध्वं स्वधर्मं स्वदेशं तथा प्रापयध्वं पुनर्गौरवं तत् ॥५॥
चतुर्वर्गमूलं सुविधेति मत्वा स्वदेशीयविद्यालयानामुदारम् ।
विधायोन्नतिं शिल्पशास्त्रादिशिक्षाप्रचारं भूशं भारते वर्धयध्वम् ॥६॥
अकृत्वा मति दोषजाते परेषां विशुद्धयै स्वदोषस्य भूयो यतध्वम् ।
स्वदोषे जनैः शोधिते नावकाशः कचिदोपजातस्य भावीति मत्वा ॥७॥
वचः सर्वतः सत्यमङ्गीकुरुध्वं न चासत्यमुद्रोषितं ब्रह्मणापि ।
चरित्रं भूशं सत्यपूतं तनुध्वं मतिं सर्वभूतावने वर्त्तयध्वम् ॥८॥
पुरासुष्मिकं वैदिकं भारतीयाः सुखं विद्याया साधितं पूर्वजैर्वै ।
स्पेक्ष्याद्यविद्याममूं भोजनार्थं परेषां मुख्यावेत्तिणो ह्य मवन्तः ॥९॥
वनेरैहिकसुष्मिकार्यज्ञमासु प्रवृत्तिं विद्यायाद्य विद्यासु मोहात् ।
अमं शुष्कवादेषु कुर्वद्भिरेतैः कथं याप्यते जीवनं दास्यकृत्ये ॥१०॥
श्रुतौ दर्शने ज्यौतिषे धर्मशास्त्रे पुराणेतिहासे चिकित्साविधौ च ।
तथैवोपयुक्तेषु विद्यान्तरेषु प्रवृत्तिं तनुध्वं विवादान्विहाय ॥११॥

समभ्यस्य देशान्तरीयाश्च भाषाः समाहृत्य विद्वानतत्त्वार्थान् युस्त्या ।
 गिरा दिव्यया संस्कृतानि प्रकाशं स्वदेशीयभाषासु संचारयध्वम् ॥१२॥
 न संभाव्यते नेष्यते भोजनेक्यं न चान्यत्तया बालमैक्यं मुधीभिः ।
 हृद्देशेन बुद्धपैक्या सर्वयत्नं स्वदेशोदये भारतीयास्तनुध्वम् ॥१३॥

किं पूर्णसूरिभिरभूतकृतमत्र देशे
 द्वीपान्तरेषु च कियत् क्रियतेऽधुनापि ।
 आलोच्य सर्वमिदमङ्गं विधत्त यत्नं
 यत्नेन सर्वमिदं सिद्धयति नात्र शङ्का ॥१४॥
 नान्याश्रयेण निजबुद्धियत्नेन सर्वं
 पूर्णैः कृतं सपदि तत् क्रियतां भयङ्किः ।
 वैज्ञानिकैः खिलसिद्धिर्नृदस्य विघ्नान्
 द्वीपान्तरेष्वपि घनादि विनाप्यवापि ॥१५॥
 यत्पूर्वजैर्गिपिनवगमपरैस्तृणाय
 मत्वा धनं भगवदेकसहायसुखैः ।
 भ्रम्या व्यघ्रायिषत हन्त परःसहस्राः
 सीदन्ति ते कथमिवान्यजनाशयाद्य ॥१६॥

नित्या सा करुणा शिवस्य न गता, धर्मो न नित्यो गतः
 सम्राट्प्रेषित ईश्वरेण कथमस्तेमाय चेष्टेत नः ।
 उद्योगस्तु जनस्य न स्थिर इति स्थानं तदेकं मियो
 नोद्योगस्थित्चेतसां विफलतेत्युद्योग आलम्ब्यताम् ॥१७॥

{ 'मित्रगोष्ठी-पत्रिका' ; काशी, १८२६ शकब्दाः ; छापाङ्कः ; प्रथमवर्षस्य तृतीया संख्या }

मुद्गरदूतम्

किं मे पुत्रैर्गुणनिधिरयं तात एवैष पुत्रः

शून्यध्यानेस्तदहमधुना वर्त्तये ब्रह्मचर्यम् ।

कश्चिन्मूर्खश्चपलविधवास्नानपूतोदकेषु

स्वान्ते कुर्वन्निति समवसत्कमगिर्याश्रमेषु ॥१॥

शास्त्रज्ञानामपि ननु तनुदूषितावस्कराद्यैः

शुद्धः कः स्याद् गुरुरिति भुवं स भ्रमन्मूर्खदेवः ।

घघ्रे कश्चिद् गुरुमथ शकृत्पूरकादिशून्यं

चैत्ये कस्मिंश्चन विनिहितं जीर्णपापाण्यण्डम् ॥२॥

चैत्योपान्ते सरित्तनुलां प्राप चिन्तां स परयन्

देवादग्निदेहति यदि तां का दशा यादसां स्यात् ।

तान्युद्गीय द्रुमततिभिमां तीरजां हन्त यान्ती-

त्युक्तः प्राज्ञैरपि स्वरूपं मुक्तरुणं रुरोद ॥३॥

मैनां घातीर्दहन भगवन्मातरं मत्स्यजातेः

सायं प्रातः प्रतिदिनमिति प्रार्थनां गातुमुच्चैः ।

उद्युक्तानामथ समुदितश्चर्मकारादिकानां

व्याख्यानाद्यैर्विपुलसमितीः स्थापयामास मूर्खः ॥४॥

सायं चैत्ये स कथकमुखान्माघमाहात्म्यकाण्डे

शुक्लाष्टम्यां विकिरति सुधां शीतरश्मिर्निशीथे ।

श्रुत्वा वार्त्तामिति सविधवः मूढमकौपीनधारी

तीरे नद्या रञ्जनिमनयज्जाड्यविद्धः सुधायै ॥५॥

ग्रामोपान्ते तरुणविधवाः प्राप्तगन्धर्वबाधा

भूच्छामिनाः सरभसमसावामृशत्रुहलीभिः ।

गायत्र्या वा मदनविधुरो रामकृष्णाह्वयैर्वा

सोच्छ्रासास्ता व्यधित पयसा शस्यराजीवृषेव ॥६॥

क्षेत्रेऽपश्यत् समक्षिपमथ स्फोटदपं भ्रमन्तं

स्वतः श्रेयान्ननु पशुरय शृङ्गलाङ्गलयुक्तः ।

इत्थं प्रोक्तः प्रियविधवथा तामुवाच प्रियाहं

पुच्छं शृङ्गद्वयमपि च मे दिव्यदृष्ट्यावलोक्यम् ॥७॥

गर्भं लब्ध्वा तरुणविधवा कापि तं लज्जयोचे

वक्ष्यन्ती मे किमिह भगवन्बन्धवो गर्भिणीं माम् ।

तां प्रत्यूचे प्रहसितमुखो मूर्खदेवः प्रगल्भो

मद्गत्माणुप्रभवमयि ते ख्यापयिष्यामि गर्भम् ॥८॥

धूर्त्तौ धृत्तरथ स गदितैरात्मजन्मान्तराणा-

मत्परीक्षितैः किल पुलकयन्बालवैधव्यदग्धाम् ।

प्राप्तैताभ्यः प्रतिदिनमसौ पायसापूपराशी-

सीतारामस्तत्रकलकलैर्मोदयामास भक्तान् ॥९॥

भूते भूयो मनुरपि वदेद्यामिनीं नैव भाषां

किं शिक्षाभिर्जपत शिशवो रामकृष्णेति जल्पन् ।

भाषानामन्यथ अनुमपि क्षीयकोऽसावजान-

न्मुग्धास्तिग्धैर्धृतमधुमयैर्वञ्चयामास वादैः ॥१०॥

श्रुत्वा मृत्युं जरठविदुषः कस्यचित्काशिकायां

शिष्यैः पृष्टः कथय भगवन् कारणं तस्य मृत्योः ।

पोतैर्द्वीपान्तरगतिविधिं शंसति स्मैव विप्र-

स्तत्माद्यातो यमगृहमसावित्युवाच स्वशिष्यान् ॥११॥

काले याते पितरमथ च व्याधितं शुश्रुवान्स

ग्रामं गत्वा ऋटिति जरठं तं समाच्छिद्य वैद्यात् ।

घैर्यो नारायण इति वदन्स्थापयित्वापगाया-

मेकादश्यामजलरसनं मारयामास तर्पात् ॥१२॥

विद्वान्दृष्टो ननु तव पिता हा विपन्नोऽद्य कष्टं

शोकात्सर्वं मुहद इति तं तुष्टुवुस्तस्य तावम् ।

पापाः किं नु प्रलपय पितुर्नैव जानीथ कीर्तिं

भूमावेप सुटमयि जडा मुष्कशोथे द्वितोयः ॥१३॥

दृष्टा मूर्खा जगति पुरुषाः प्रायशो लम्बकूर्चा
 इत्यालोच्य व्यथितहृदयः पुस्तके चापि मूर्खः ।
 मुष्ट्या कूर्चं घृतमवाहितो दग्धुमारभ्य दोषे
 बहौ सद्यो ज्वलति च मुखं मुक्तमुष्टिर्दंदाह ॥१४॥
 नीतिव्याख्यासमितिषु तथा धर्मवार्त्तासदसु
 प्रायो नात्र्येवथ शवस्त्रनिष्ठाश्रमेपूद्गतानाम् ।
 व्यर्थं सिप्त्वा भरतवसुधाद्रव्यकोटीः स कीटो
 देशप्रेमोत्पन्नभण्णितिभिर्नाशयामास त्रिधाम् ॥१५॥
 आनेप्येऽहं हिमगिरितटादौपथं वः जुघारिं
 प्राणायामैर्विजयति भवतां सावयिष्ये गतिं वा ।
 कुञ्जे कुञ्जे सपदि भविता रामकृष्णावतारः
 रमश्च चिह्नत्वा प्रकटवनिताभायभाजो रमध्यम् ॥१६॥
 जल्पन्नित्यं रसनगरलै रामकृष्णादिनामा-
 न्युग्राचारः किल वलुपयन्नार्त्तवं विभ्रदङ्गे ।
 सिन्दूराक्तो रणितवलयः शाटिकावेष्टिताङ्गः
 सायं चैत्ये प्रतिदिनमसावस्त्रिताहो ननर्त्त ॥१७॥
 विभ्यद् भूसावपलविधवासङ्गमैः पूतचैत्यः
 प्रायश्चित्तं मुद्गरुपदिशन्स गृहस्थेषु पापः ।
 कोटोश्चिन्त्यञ्जगदुपदिशन्वज्रमायोपमानं
 गाथा वेदानिच परिपठन् स्फीतकीर्त्तिर्धभूय ॥१८॥
 ईशः सृष्टिं च किल विदधे पृथ्वीश्चिन्तया वा
 सावत्पापं क इह कुरुते यावदीशः क्षमेत ।
 रे रे मूढाः स्मरत गणितां तामयाजामिर्ल वा
 व्याख्यायेत्यं निखिलजनतां मत्त्रयामास पापे ॥१९॥
 एकं ब्रह्म स्रुष्टमिह वृथा पुण्यपापादिभेदः
 स्रष्टुमुद्राक्षैः स्पृशति न यमो धर्मलिङ्गैरुपेतम् ।
 भार्यापुत्रादिकपरिहृतिः स्वर्गसोपानधारा
 जल्पन्नित्यं जगति विदधे पातकस्य प्रचारम् ॥२०॥

सन्त्रीयात्तां श्रुतिषु विदिता वाप्पयानानि चैव

प्रायः विद्विष्यन् तदिह जने यन्न तात्वीश ऊचे ।

निर्मायिर्पोनमिथुनभवांस्ता जगाद्भरता-

न्कि विज्ञानैरदत्त सततं तच्छ्रुतीरित्यशात्सः ॥२१॥

एकस्यार्थे ननु पशुशिराः पक्षिणो वा कृमेषां

लक्षं लक्षं निदत्त मनुजा मानवा भूरित्संख्यान् ।

मत्स्याः कीटा अथ च पशवो दुर्लभा दिव्यरूपा

व्याख्यायेत्यं करुणहृदयो नैव हिंसां विपेदे ॥२२॥

आसं पूर्वं रजकप्रयने रासभः साधुवृत्तो

यैषा प्रेम्णा मम च विधया रासभी साऽसती या ।

चैत्ये आऽयं मम किल पिता सुकृती हन्त माते-

त्याश्रैर्जन्मान्तरसुचरितैर्नन्दयामास नारीः ॥२३॥

पुष्पाख्याभिर्जननसमयं पाणिरप्राप्रपञ्चै-

रायुर्पोत्ता क-र-नाणनया लक्षणं कन्यकानाम् ।

चन्द्रादीनां स्थितिभिरधियां दुर्दशां तत्प्रशान्ते-

र्मिथ्योपायानपि च कितवः ख्यापयन्प्राप वित्तम् ॥२४॥

पुत्रो मर्त्यैः प्रकुरुत शिलापुत्रकान्यौघनं न

स्त्रीणां नित्यं वितनुत रतीरायसौल्लेखेषु ।

भोज्यं पात्रे भजत विकृतिं वायुमाचामतेति

प्रायस्तर्करथ बहुविधैर्मौषिकं सर्वमूचे ॥२५॥

अर्थत्याप्तिं सपदि नियतां भावनाभिर्दृढाभि-

र्व्याचक्षाणः प्रखरमतिना केनचिद् धूर्तयूना ।

सोऽहं पीत्वा मदपरवशो हन्त संकल्पमथं

किं वा कुर्यामिति कथयता ताडितः पादुकाभ्याम् ॥२६॥

श्रीकृष्णस्ते नयनविषयं याति शेषे निशायाः

किं त्वं शेषे तदिदि कथयञ्जातु शिष्यं शनैः सः ।

दिव्योष्णीपः कपिशवसनः काष्ठबाहुद्वयाढ्यः

पूजां यष्टिप्रहरणमयीं प्राप तस्माद्विलज्जः ॥२७॥

प्राणायामैर्वियति विहरामोति विस्थाप्य रङ्गे

मन्दालोके निमृतनिहितं भित्तिकानागदन्तम् ।

नृत्यन्यूतः स किल परतो मेखलावद्धरन्ध्रं

चेतश्चक्रे कुतुक्तरलं बालिशानां ब्रह्नाम् ॥२८॥

दत्तोत्कोचं विदितकपटं गर्भदासं च किञ्चिद्

गूढाकूतैः सपदि कृतवो मूर्च्छयन्पाणिकम्पैः ।

स्वेन ज्ञात कियदपि सुखेनाद्यवर्णाद्यभिज्ञा-

संकेताद्यैर्निमृतविहितैर्वोधयामास पापः ॥२९॥

सर्वांशुद्विप्रणयिहृदयो मद्यवार्धेरगस्त्य-

श्चाण्डालीनामधरमधुपो बद्धगर्धः कुर्सीदे ।

जिह्वो भूयस्तरुणविधवाभ्रूणहत्यापराधी

धर्मव्याख्याचटुलरसनः पूज्यते स्मैव मूढः ॥३०॥

अस्मिन्नेषावसर वदितावत्र मुन्दोपमुन्दौ

मिरयावाचां धुरिकृतपदौ भारतस्य क्षयार्थम् ।

एको ब्रूते भ्रमति धरणीं राघवो मत्स्वरूपो

लालामन्यस्तडिदण्डुमयीं पाययत्यात्मभक्तान् ॥३१॥

भुत्वा कीर्त्तयैतिकुलपतेर्मूर्खदेवस्य भूय-

स्तत्सङ्गेच्छादिधिमिव हृदा धारयन्ती प्रचण्डा ।

रणहा काचिन्मदनविधुरा स्थूलवीभत्सकाया

प्रायादन्वां भरतवमुयानुत्तराध्वाधिवासात् ॥३२॥

सां सर्वज्ञां स्वचरचरणां पाण्डुपत्नीमिव द्रा-

ग्देगान्द्र(क)प्लुं पटुमतिरसादोपवन्मूर्खदेवः ।

भूयो भूयः प्रकटकपटामप्यष्टप्यां स भक्तै-

र्विद्योच्छेदेऽधिगतविजयोऽपूपुत्रद्वयमूर्खैः ॥३३॥

भक्तस्पर्शार्धुवमुपनतां वचनायादिलिङ्गे-

संसदन्मप्रचुरहृदयासावयस्कान्तशक्तिम् ।

धन्यस्कोटो वियति चरतां प्रेतसत्त्वादिकानां

मन्त्रोद्घोषैरिति च सततं धोषयामास पापा ॥३४॥

आदर्शोऽस्मिन्मलिनविधुरे स्यात्त्रिकालावभासो
 मीष्मादीनां पुनरपि भवेद् दृष्टिरत्राहुर्जीये ।
 भाग्यं सर्वं विलिखति सुखं काष्ठखण्डं तथेदं
 धूर्त्ता वादैरिति शिशुजनं मोहयन्ती चचार ॥३५॥
 भूताह्वानैस्त्रिपदरुचिरापीठकाभर्त्तयन्त्यो
 कम्पैः पाण्योश्चिरत्तरुजः क्षिप्रमुल्लाघयन्ती ।
 भस्मारूपं निजगुरुजनं व्योम्नि संदर्शयन्ती
 पूजां बालेण्वभजत चिरं दक्षिणारण्यकेषु ॥३६॥
 कुट्टा शापैरथ निजमहाराक्तिवार्त्ताप्रपञ्चै-
 रन्ते भक्तप्रवरविहितैरर्धचन्द्रैश्च भूयः ।
 क्षामाजमुद्वेदतरयियो ये परीक्षार्थिनस्ता-
 न्दम्भोद्दामा शिशुजनरिपुर्धर्षयामास पापा ॥३७॥
 रन्तुं देवैः क्षवधुविधिना वाष्पयानं विधातुं-
 कर्त्तुं वन्यूपयनविषये योजनानां सहस्रात् ।
 प्राणायामैरपि च धिपयं प्राप्तुमन्यग्रहाणां
 वन्ध्यापुत्रानुसरणसभां स्थापयामास धूर्त्ता ॥३८॥
 शून्यग्यानैरमिथुनमघम्रह्मदेवर्षियादैः
 फूत्कारादिप्रभवपृतनायुद्धवृत्तप्रपञ्चैः ।
 चिन्तामात्रप्रकटशकटोद्गीनकौलस्तबाद्यै-
 र्वन्ध्यापुत्रानुसरणसभां ह्लादयामास भक्ता ॥३९॥
 भूतप्रेतःकलितगणनामारणोच्चाटनादि-
 स्पर्शाश्मादेरपि च महिमा हस्तसामुद्रिकं च ।
 धन्यैर्दस्युप्रभृतिमिरिति व्याहृतं यद्यदेव
 प्रायः प्रख्यापितमय सभा वृंहयामास तत्तत् ॥४०॥
 प्राज्ञाद्यस्त्राण्यपि च सचरत्वादिसिद्धीर्हिमाद्रेः
 गृह्णादेषा भरतवसुधां नूतमानेष्यतीति ।
 वन्ध्यापुत्रानुसरणसमास्थापिकायां विमुग्धाः
 सञ्जातास्या अकृतमतयः सन्त्यजन्ति स्म विद्याम् ॥४१॥

वर्षैरल्पैरथ पटुनटी सा शृगालाङ्गनानां
 पाथेय्यासीद्विरद्विधुरान्मुञ्चती हन्त भक्तान् ।
 बद्धाशोऽस्यां हतमतिरसौ मूर्खदेवश्चिराय
 व्यामूढः सन्किमपि बुबुधे नेतिकर्तव्यतां स्वाम् ॥४२॥

बन्ध्यापुत्रानुसरणसभा तां विना साऽप्यनाथा
 बध्रे नाथं विटपटुमथो कालकूटामिधानम् ।
 दिव्याः शक्तीः कलयति करे बल्लभे पांसुलानां
 सेर्ष्यस्तस्मिन्नभजत घृतिं नैव मूर्खः कदाचित् ॥४३॥

मूर्खत्वं स्याद्भरतवसुधावासिनां केन शश्व-
 त्सिद्धेर्लोभैः कथमविरतं बञ्चितेभ्यश्च तेभ्यः ।
 स्त्रीयित्तावेरलमधिगमः स्यात्सदा मादृशाना-
 मित्थं चिन्तामगमदतुलां मूर्खदेवः कदाचित् ॥४४॥

सस्योत्कण्ठाकुलमतिचिरं ध्यायतश्चैत्यमूले
 मूर्च्छामृच्छन्नथ कपिकृशः कोकिलोदारवर्णः ।
 आशायासा नयनविषयं मुद्ररानन्दनामा-
 यासीत्सिद्धः शिरसि कलयन्पीतवृण्याशिरस्त्रम् ॥४५॥

कत्वं नग्नः कथय भगवन्नागतो वा किमर्थं
 नूनं देवो भवसि विकटो देवयोनिस्तथा वा ।
 इत्थं भीतः किमपि भगवद्दर्शनान्मूर्खदेव-
 स्तं पप्रच्छ प्रणयिविधवाशाटके लीयमानः ॥४६॥

एतं मेघस्तानितविशदेरत्तरैः प्रत्युवाच
 'रिगधं पश्यन्प्रहसितमुखो मुद्ररानन्ददेवः ।
 मा भैषीर्भो विदितयशसं मुद्ररं पश्यसि त्वं
 देवं बन्ध्यासुतचरणयोश्चारणं धन्यजन्मा ॥४७॥

सूर्यस्यामी युधकविमहीभौमजीवप्रहा ये
 मन्दाख्यश्चाप्युरणवरुणी तत्र वासोऽन्तिमो मे ।
 दिव्याः शक्तीस्तव समुदितस्येक्षितुं योगमूम्ना
 भूमिं प्राप्तं जनमिममये विद्धि विद्वन्नमस्ते ॥४८॥

जन्मानर्घ्ये वरुणभुवने गर्जितं मातृभाषा
 क्रीडा शक्यायुधनवतडिद्रोहिताद्यैश्च दिव्या ।
 दासः कल्पक्षितिरुद्धतले सैकृते देवनद्या
 बन्ध्यापुत्रो गुरुरिति सुखं कः प्रवक्तुं ममेष्टे ॥४६॥
 दिव्याः कुर्यन्गुरुः कथाः कुण्डफानोनपोटा-
 भ्रूकुंशानामभजन मुरावेशमत्यर्थघोरम् ।
 साक्षात्कुर्यन्पशुपतिमसौ नग्नदेवं महात्मा
 उगोतिर्लिङ्गे विपुलयिमवे तस्य लीनश्चिराय ॥४७॥
 धन्व्यापुत्रे गतवति गतिं तामवाच्यामथाहं
 मारोचस्य प्रकटयशासो हेमकूटाश्रमान्ते ।
 ध्यायन्बाल्यप्रणयिनममुं भक्षितस्याहिफेन-
 स्योप्राद्वेगान्यपत्तमतुले तीव्रमूर्च्छासमाधौ ॥४८॥
 घल्मीकार्धान्तरितधपुपः कञ्चुकाढ्योरसो मे
 जीर्यद्वल्लोनिविडिनगलस्योपचर्यास्थितस्य ।
 न्यद्ब्रवीदावलिचितजटाभण्डलस्य प्रसामं
 दुष्यन्तोऽसावलभत नृपां दर्शनं भाग्यलभ्यम् ॥४९॥
 काले गच्छत्यतिविपुलतां विभ्रती श्मश्रुणी मे
 प्रातिष्ठेतां हरितमुभयीमुत्तरां दक्षिणां च ।
 एकं सक्तं स्मररिपुवटस्कन्धभागे तथान्य-
 त्सुप्रीवाद्रावसजदचिरादाख्यनेयस्य पुच्छे ॥५०॥
 इत्थं श्मश्रूपचयमतुलं धारयन्नर्च्यमानः
 पुत्राद्यर्थं तरुणकुलटापाङ्गनीराजनाभिः ।
 एकं कृत्यं युगमतिगर्तं न व्यजानां प्रमोदा-
 द्वन्ध्यापुत्रं गुरुमपि चिराद्विस्मरन्व्योममग्नः ॥५१॥
 कैलासाद्रि तुलयति ढटाद्रावणेऽथोत्तरं मे
 श्मश्रूदस्थाद्वियति रमसेत्पादितं च प्रसह्य ।
 तत्त्वोभार्त्ते हनुमति ततो दक्षिणं कूर्दति द्रा-
 गुत्खातं तद् व्यसनमगमं श्मश्रुणोर्विल्वेऽहम् ॥५२॥

श्मश्रूत्तापादथ च तपसः संप्रभावात्स धूमं

दृष्ट्वा मौलिं मम गुरुभियस्तापसानां कुमारः ।

घट्यत्यस्माद्धनमपि विभो मुद्ररानन्ददेवो

दाक्षायण्याः कुलपतिमिति ज्ञापयामासुरार्त्ताः ॥५६॥

भीतश्चित्ते कुलपतिरपि क्षिप्रमेवात्मयोगा-

न्मृच्छायां मां पतितमचिरात्प्रापयतीर्थराजम् ।

तत्रातिष्ठं तव सचरितम्यावतारं प्रतीक्ष्य

मात्रालम्बः कथमपि गुरुश्मश्रुलोपार्त्तिदुःख्यः ॥५७॥

धर्मव्याख्याकलकलरवैरैपमः कुम्भकाले

ह्येपानादैरिव मम गुरोरश्वक्रानां विबुद्धम् ।

दग्धा गेहाः सनरशिशावो बहिरावात्सव्येति

गुल्माध्यक्षोऽधिकरणभुवं पङ्क्तुसिंहोऽनयन्माम् ॥५८॥

मामालोक्य प्रणिहितदृशं पङ्क्तुसिंहे पुरीषा-

ध्यक्षे श्रुत्वाधिकरणपतिस्तत्कृतं मेऽभियोगम् ।

रे रे मूर्खाः कथमिव नरः पादकावस्करः स्या-

दुर्बैरुचे सरभसमिति त्रासयन्भृत्यवर्गम् ॥५९॥

अश्वरयान्त्रान्मुनिवरमुखाध्मायमानाद्रसाया

गर्भे वह्निं स्मरसि न कथं हा महाभारतीक्तम् ।

इत्याद्युक्तीरयमगणयन्त्यायवादप्रियाणां

मर्त्यं जानन्व्यमुचदथ मां भर्त्सयन्पङ्क्तुसिंहम् ॥६०॥

हेतोरस्मात्तव चरणयोर्दर्शने मे बिलम्बो

मन्तुं क्षन्तुं तमयि भगवन्नर्हसि प्रश्नितस्य ।

साक्षाद् दृष्ट्वा विकटवदना प्रेयसी तेऽवतीर्णा

प्राप्तः कालस्त्वरय सुमते रासभीं द्रष्टुमेनाम् ॥६१॥

वग्ध्यापुत्रो मम गुरुरयं यः पुरोक्षोऽवतार-

स्त्वं तस्यासि प्रकटय निजं वैभवं भूम्नहेऽस्मिन् ।

यैषा याता विकटचरितोदक्पथात्तु प्रिया ते

तस्याः स्पष्टं परुपरसना रासभीं सावतारः ॥६२॥

आदर्शो मे सुविमलमतेऽनागतातोतदर्शो
 दन्त्युद्वाहवत्तुजननं योगचूर्णं पत्रिभम् ।
 लक्षायुष्टोपनयनपटुर्योगवर्त्तिश्च दिव्या
 तस्या एतत्त्रितयमपराः सिद्धयश्च प्रकाशाः ॥६३॥
 गच्छावैनामियमयि सखे भारतं मोहगर्तं
 येन स्थास्यत्युपचितमले दास्यतेऽनुग्रहान्नी ।
 दिव्यं मोहाञ्जनमनुपमं येन चिन्तां विजह्यां
 येनाकातोऽमृतमिव जनो मंस्यतेऽवस्करं च ॥६४॥

मध्यमुद्गरः ।

प्रस्थानाय प्रविहितमतो मन्त्रयित्वेति देवौ
 सायंफाले समलिनघटं तैलकारं ध्रमन्तम् ।
 फाणं दृष्ट्वा पथि कुराकुनालोकर्मातो निशीथे
 प्रातिष्ठेतां प्रियविधवया मङ्गलेऽनुष्ठिते तौ ॥६५॥
 सूचीभेद्ये तमसि कुथियो दिग्भ्रमात्तीं ततस्तौ
 नायं मार्गो ब्रजतमनया रथ्ययेतोव पान्थैः ।
 हृत्काषप्याः कथमपि जडाः शासका नौ भवन्त-
 स्तानाङ्कुर्योपनिधितमले पेततुः पूतिगर्ते ॥६६॥
 नीरवा रात्रिं कथमपि मलेऽवस्कराचार्यवर्या
 प्रातः पञ्चात्तदभुवि ततस्तस्य गर्तेऽन्तिमस्य ।
 चैत्वं दृष्ट्वा परमरुचिरं रामभीचारुर्म्यं
 प्रादेभाते रमसविवशी मोदनृत्यं विचित्रम् ॥६७॥
 घृद्धयूलां चपलरसनां घोरवीभत्सरूपां
 वक्राचारां विरूढतुलसीकाष्ठमालाढ्यरूढाम् ।
 वश्रोहामां विकृत्तवदनां रासर्भां वीक्ष्य काञ्चि-
 त्तां धावन्तीं चिरमनुगतावाप्तुः पादघातम् ॥६८॥
 विज्ञानार्थो भरतवमुषां भासयेद्देह गतिः का
 चण्डि स्यात्ते क च वयमिमे हन्त यामः प्रवत्ताः ।
 मान्यर्थे तेऽनुचितमुचितं दरायेर्मन्यरा त्वं
 पादापाताद् द्विगुणितरुचौ तामिति प्रोचतुस्वौ ॥६९॥

विज्ञानार्कं तम इव जडो मन्यते बन्धुता वा-

मज्ञानान्धतमसमतुर्न हन्त जानाति सूर्यम् ।

येनास्माच्च व्रजति न वहिर्गूयगर्तात्तदेत-

दिव्यं मोहाञ्जनमयि ददेऽवस्त्राचार्यवर्यो ॥७०॥

इत्युक्त्वा सा निभृतनिहितां मुक्तिदां पूतिर्जीर्णा-

मन्तःपूयां त्वरितमनयोदर्शयामास घोरा ।

गन्धेनारया रघुघरशरेणेव हा ताटके यः

क्षितो दूरं व्यलुठदवनौ मुद्ररानन्ददेवः ॥७१॥

प्रात्वा गन्धं मुदितहृदयोऽजामिलस्यावतारो

दृष्यद्रोमा विकलितमुखो मूर्खदेवस्तु तस्याः ।

धन्या रण्डे त्वमसि चटुले योगसिद्धेति भूयः

स्तोत्रं शंसन्नवहितमनाः श्रद्धे वाचमस्याः ॥७२॥

सर्वत्रैव प्रथय भगवन्दिव्यशक्त्यादिवादं

शंसन् सिद्धान्प्रकटय निजं यस्यकस्यावतारम् ।

पार्श्वे शश्वद् घटय विधवाः स्वैरिणीर्याश्च काञ्चि-

न्नैवेद्यादीन्यथ च विभजेः शिष्यवर्गेषु भूयः ॥७३॥

सिद्धेलोभादलसजनतां वीक्षितुं चावतारं

मूर्खाः सर्वे तरुणकुलटालिप्सया धर्मलिङ्गाः ।

उच्छिष्टाशापरवशहृदो दुष्टबालाश्च शश्व-

न्मुग्धाः सन्तस्तत्र मतममो लक्षराः संश्रयन्ते ॥७४॥

युक्तश्चेदं किमपि भगवन्नञ्जनं त्वं गृहाणे-

त्युक्ता सद्योविकटपरुषं रासभी सा रगस ।

दृष्ट्वा कुञ्जेऽपि च विटपतिं हन्त साऽन्तर्दधे द्रा-

ग्यायंस्तां च स्वमुवमगमद्विह्वो मूर्खदेवः ॥७५॥

प्रातर्भूयोऽप्यय मलसरस्तीरमासाद्य पृच्छ-

न्दासांस्तेभ्यः स जरठविटां तां गतां द्वीपमन्यत् ।

श्रुत्वा मूर्च्छन्कथमपि मनस्तामनुप्रेष्य दुःस्थ-

स्तन्वा चैत्यं सुगतहयभृद्राजघानीमिवागात् ॥७६॥

तस्याः शोभामथ सुरुचिरेऽवस्करस्यैष गर्ते
 ध्यायं ध्यायं व्यलुठदवनी ताडयन्नात्मवत्तः ।
 काले चास्मिन्नशरणगतिमुद्गरानन्ददेव-
 स्तृण्याभीलिः पुनरपि दधे तस्य नेत्रातिथित्वम् ॥७७॥
 अस्याभ्यर्णे शतमुखतया सागरस्येव गङ्गा
 तस्योद्दामद्विगुणितरया प्रावहच्छ्रोतुधारा ।
 दृष्टे बन्धौ प्रियविरहजं हन्त को नाम दुःखं
 रोद्धुं सद्यः प्रभवति दृष्टादृश्यचित्तोऽपि मर्त्यः ॥७८॥
 यन्नाद्वाष्पं कथमपि घरी सन्निरूप्य प्रियाया
 घातार्त्तामिच्छन्नमुमथ धिराम्भूर्खदेवो जगाद ।
 क' स्यादस्यां विपदि शरणं मुदर त्वां विना मे
 याचे तस्मात्किमपि भगवन् घृष्टतां चेत्तमेधाः ॥७९॥
 जातं यंशे भुवनविदिते वर्करानन्दकानां
 जानामि त्वां विकृतिपुरुषं कामरूपं महात्मन् ।
 तैनार्थित्वं त्वयि विधिवशाद् दूरबन्धुर्गतोऽहं
 याच्या मोषा वरमपगुणे नोत्तमे लब्धकामा ॥८०॥
 सर्वज्ञ त्वां किमिव कथये ज्ञातमेवात्मवृत्तं
 संदेशं मे हर विटपतिच्छद्मविरलेपितस्य ।
 गन्तव्या ते वसतिरनृता नाम धूर्तेश्वराणां
 वाप्पाम्भोधिस्थिततरितडिच्चन्द्रिकाधीतहर्म्या ॥८१॥
 मार्गं तावच्छृणु कथयतस्त्वत्प्रयाणानुरूपं
 प्राणायामैरपि ननु सखे येन गन्तुं क्षमेधाः ।
 स्थाने स्थाने तरुणविधवादृष्टिपातैः प्रमोदः
 स्थूलाभ्यूपैः स्वपशुपिशितैः स्याच्च शान्तिः क्षुधायाः ॥८२॥
 ज्योतिर्लिङ्गं पुनरपि शिवस्यैति वृद्धि किमित्थं
 दृष्टोत्साहश्चकितचकितं मुग्धगराङ्गनाभिः ।
 स्थानादस्मात्प्रचुरीकृतिवाग्निष्पतावाहमुखस्त्वं
 नन्दन्निगमैः कपटयतिनां शुष्कहस्तावमशैः ॥८३॥

पृष्ठे कस्याप्यथ पथि यतो भाटकस्यन्दनस्य

क्रान्त्वा सद्यः फलकमकशाद्यातभोतः प्रसर्पन् ।

गङ्गासेतोर्विपुलरुचिरस्यान्तिके वाष्पयान-

स्थानं गत्वा कतिचन कलास्तत्र यानाय तिष्ठेः ॥५४॥

निद्रादोषादथ कवलितस्याहिफेनस्य दोषा-

च्छून्यध्यानाच्चपलकुलटापादघातस्मृतेर्वा ।

आक्रीमारानुसृतावपमाचारधारोपनीता-

पस्माराद्वा न यदि कलयेर्वाष्पयानागमं चेत् ॥५५॥

स्थूलाभ्यूपैः सपशुपिशितैर्वर्त्तयन्तत्र मृदः

जीवाम्यश्नन्विमलमनिलं योगवर्त्त्येति जल्पन् ।

अक्षौम्यः सन् कतिचन विभो वासरांस्तत्र तिष्ठे-

र्देवात्कस्मिंश्चिदहनि भवेद्वाष्पयानस्य लाभः ॥५६॥

स्थूलाभ्यूपे सपशुपिशिते क्षारनीरे हिमे च

द्रव्यं प्रायः क्षपयसि यदि क्षिप्रमुत्थाप्य धूलिम् ।

घ्राताद्यस्मात्क्षुब्धति मनुजे योगपूर्णाद् गजेन्द्रो

नासारन्ध्रात्प्रभवति सखे तत्सुखं निर्मिमीयाः ॥५७॥

विक्रीयैतत्पथिक निकटे भूरि यित्तं च लब्ध्वा

प्राप्ते वाष्पयानसि विश जवाच्छुल्कपत्रं विनैव ।

स्थाने स्थानेऽधिकृतपुरुषान् शीघ्रं दूराच्छनैस्त्वं

तिष्ठेर्ब्रह्मञ्छकटरचितावस्करागारमध्ये ॥५८॥

गङ्गारेवाप्रभृतिसरितः मेतुभिर्विप्रतीर्य

मुग्धमम्बामिव च वणिजां प्राप्य तीरे पयोधेः ।

अद्वैः सङ्गं कमलमृदुलैः पारसोकाङ्गनानां

लब्ध्वा लेदयश्मृतमधुरं मुद्ररायुःफलं त्वम् ॥५९॥

तत्र स्पष्टं कनकपटिताः कामिनीर्मद्वियानां

पर्येयासां निविडवपुषां निस्तुलामङ्गलदमीम् ।

शीघ्रोन्मत्तः पशुरिव मुहुर्मन्दिरस्याधिपांऽपि

प्रायो लास्यं रचयति निजं गौरवं पृष्ठतोऽस्यन् ॥६०॥

व्यक्तोर्जान्ते कमपि रुचिरं तत्र चित्र वहिर्त्रं
 प्राप्य स्वस्थो जलनिधिजले प्रारमस्व प्रयाणम् ।
 द्वीपान्पश्यन्प्रवह्यशंतालोकधन्यस्तरङ्गा-
 स्मालस्फीतावहनविततीर्णह्यन्नापगानाम् ॥६१॥
 अश्नन्ब्रह्मन्नानशकटे दिव्यमोज्यं यथेच्छं
 तुङ्गामोगे प्रहटकुञ्जटोरःस्थले दत्तदृष्टिः ।
 द्राक्षामद्यं तुहिनशकलैः शीतलैः संपिबंस्त्वं
 वर्त्मश्रान्ति गमयसि पुरा बाष्पयानेन विद्वन् ॥६२॥
 संत्यज्यारादथ जलनिधेर्निप्र पारस्यबाहुं
 मुक्तागारं यतिमिव सखे गच्छतो दक्षिणेन ।
 शोणाब्धिस्ते नयनविषयं धर्मयुद्ध क्षताना-
 मारज्यानां राघरसरितेवैष्यति व्यक्तशोणः ॥६३॥
 गच्छंस्तेन प्रथितविभवामुत्पथां दक्षिणेन
 स्फाराङ्गाणामिव मुमहूर्ती शिल्पकीर्त्तेः पताकाम् ।
 तीर्त्वा रम्यामथ कृतमते तां सुधीजाख्यकुल्वां
 मध्याम्भोधिं प्रविश भगवन्नुत्तरेणाजपुत्रान् ॥६४॥
 आराद् गच्छन्ववनधरणेः प्राच्यविद्यानिधानाद्
 दूरात्पश्यन्कुतुरुविवशो रोमकान्साहसाङ्गान् ।
 मध्याम्भोधिं हनुबलधरामुत्तरेण प्रसर्प-
 न्मान्तास्यग्रे हरिकुञ्जमुखं वीक्षमाणः सुफेनान् ॥६५॥
 द्रव्यस्यग्रे पितवमतुलं लङ्घयित्वा सुफेना-
 न्वार्त्तावन्त्रीशतयुतजलं मित्र तुङ्गाम्बुराशिम् ।
 राज्ञां पोतैः प्रवहणचयैः किं च सांयात्रिकाणां
 मन्यानाद्रेरिव शिशुकुलैर्मय्यमानं समन्तात् ॥६६॥
 पारे तस्य प्रथितयशासां तत्र घूर्त्तेश्वराणां
 राज्यं द्रव्यस्यतुलविभवं मत्तिकराज्यपार्श्वे ।
 यस्मिन्विद्याप्रणयविवशास्तैलकारा अपि द्रा-
 षोटीर्दत्वाध्ययननिलयान्भूरिशः स्थापयन्ति ॥६७॥

उत्तरमुद्ररः ।

शिल्पागारैर्नगरततयः सागरा युद्धपोतैः

शैला ज्योतिर्गणितमवनैः सेतुभिर्यत्र नद्यः ।

कुल्याम्भोभिर्जनपदपथा राजमार्गैश्च देशा

विद्युद्दीपैः शशाघरनिभैर्वीथयोऽयत्र रम्याः ॥६८॥

यद्वास्तव्यः प्रचरति सरित्सागरे धूमपोतै-

भूमौ विष्वक् पवनशकटैर्वाष्पविद्युच्छताङ्गैः ।

दूरं चित्रैः पतति च विद्यद्वल्मनि ज्योमयानै-

रित्थं लोकप्रयमपि करेऽवस्थितं मन्यमानः ॥६९॥

श्वेतद्वीप्यानपि नयषिदस्तान्विजित्याहवेपु

व्यस्यायोग्यैश्चनचरकुलं कानने विप्रकृष्टे ।

आनीतायां वशमतिवलैरुर्वरायां प्रजानां

भोगाद् भूयो दहति दहनो यत्र गोधूमशस्यम् ॥१००॥

विद्युद्दीपव्यजनलसिता यन्त्रसोपानगम्या

शेषांशाश्च प्रकटविभवा ये पराभ्योपवर्हाः ।

दीप्तोद्योगैरतुलमतिभिर्ज्ञाननिष्ठैः श्रितास्ते

चत्वारिंशत्किञ्चित्कृतरुचो यत्र सौधा विचित्राः ॥१०१॥

यद्विद्वद्भिः प्रकटमतिभिर्हन्त निर्माय तन्त्री-

वार्त्तायन्त्रं जगति विदितं च स्वनग्राहयन्त्रम् ।

श्वेतद्वीप्यानपि ऋषिवरान्वाष्पयानादिकर्तृ-

कृजेतुं शश्वद्विहितमतिभिर्भूः सनाथीकृतेयम् ॥१०२॥

स्थूलाभ्युषैः सप्तशुषिशितैर्वर्त्तमानोऽपि नित्यं

शासत्यन्यान्विकृतमतयो घासमात्रोपभोगम् ।

यत्राश्रद्धाः सुरपितृकुले पिण्डहोमादिशून्या

धूर्त्ता मुग्धान्सुरपितरुचीन्धोषणैर्वैश्रयन्ति ॥१०३॥

आन्ताः कृत्यैरहनि विदितैरीप्समाना विनोदं

सायं ज्योत्स्नामयतनुरुचा मुष्टिसंमेयमध्याः ।

धूर्त्तैर्भूयस्तरुणयतिभिस्तादृशैः कृष्णरूपैः

प्रेम प्रेमेत्युपचितरवैर्यत्र नृत्यन्ति रागाः ॥१०४॥

तत्र स्त्रीणां ललितललितैरङ्गहारैर्विमुग्धो

दिव्यान्मोगान्कृतमतिरुशन्मोगसौघेषु विद्वन् ।

मेकानन्दादिवदयि सखे विस्मरन्योगमूर्च्छां

नूनं प्राप्स्यस्युपचितमदः प्रेममूर्च्छां दुरन्ताम् ॥१०५॥

गच्छन्मार्गे सरितमथ चेन्मिश्रसिप्राभिधानां

पर्येदेवावदवहितमना विद्धि पारेऽथ तस्याः ।

वृत्तैः शश्वत्फलभरनतैर्नित्यरम्योपकण्ठे

तस्यागारं ननु विटपतेर्येन नीता प्रिया मे ॥१०६॥

नौकाशुल्कं यदि न सुसभं तत्र ते स्यात्तदा त्वं

घृत्वा जन्तोः शवमयि सखे दाहखण्डं तथा वा ।

गाढप्रेमा सपदि तुलसीदासवत्तां प्रतीर्य

प्राप्स्यस्यग्रे विटपतिगृहं रासभीचाररम्यम् ॥१०७॥

द्वारे यस्य स्फुरति तुलसी यत्र रक्षो हनूमा-

न्मातेत्युक्ता चपलविधवा स्वामिनी यत्र चान्तः ।

च्छिन्नरश्मभ्रुः स च विटपतिः कामिनीवेषधारी

यत्र स्वामी नटति सततं बालकैः खेणवैपैः ॥१०८॥

नासां भोक्तुं यदि च हनुमान्यामिकस्तत्र तिष्ठे-

न्नागच्छेत्ते सपदि भगवन्रामरामेति जल्पन् ।

पञ्चाङ्गागे निलयनिरयस्यास्य कुत्रापि लीनो

धैर्यात्सूर्यास्तमयसमयं प्रत्यवेक्ष्य च विद्वन् ॥१०९॥

यत्रोदामा न किल तुलसी यत्र नार्यो हनूमां-

स्तस्मिन्मार्गे पटुतरमतेऽवस्करागारपार्श्वे ।

दैवात्कञ्चिज्जरठभुजगं लम्बमानं गवाक्षा-

दात्मन्य द्राह् निलयनिरयं तं विशेष्यचित्तः ॥११०॥

गत्वा सद्यो मशकशिशुतां शीघ्रसंपातहेतोः

पायुप्रक्षालनगृहगते पूतिगन्धे निपण्णः ।

अर्हस्यन्तर्भवनपतितां कर्तुमत्युग्ररूपां

विद्युदीपप्रखरकिरणाभात्मनो दन्तभासम् ॥१११॥

स्थूला श्वेता परुपरसना शीर्णैकन्दाधरोष्ठी
 मध्ये स्फारा स्तिमितशुनकप्रेक्षणा तुङ्गनाभिः ।
 श्रोणीकार्श्यात्प्रखरगमना दूरनम्रा स्तनाभ्यां
 या तत्र स्यान्नरविकसनात्पूर्वजा वानरीव ॥११२॥
 तां जानीयाः प्रलपनपटुं मृत्युदेवीं द्वितीयां
 दूरीभूते मयि सहचरे तत्र धूकीमिवैकाम् ।
 गाढामोदां तनुपु दिवसेष्वेपु गच्छत्सु वृद्धां
 जातां मन्ये विटपतियुतामन्धभार्यामिवान्याम् ॥११३॥
 नूनं तस्याः प्रलपनवशाच्छूनवस्त्रं प्रियाया
 निःश्वासानामतिजडतया शीर्णनीलाधरोष्ठम् ।
 दीर्घमीवं शिर उपलसद् व्यकिङ्कीर्णालकत्वा-
 त्कान्तिं शब्दद्वहति जरठस्यायसोऽखलस्य ॥११४॥
 आलोके ते निपतति पुरा सा विटाङ्गस्थिता वा
 व्याख्यानेर्वा तरुणजनतामोहनेऽतिप्रसक्ता ।
 श्लिष्यन्ती वा परुपरसनं रासभं गर्तमग्नं
 पृच्छन्ती वा शुनकमयि भो मूर्खदेवः स्मृतस्ते ॥११५॥
 तस्मिन्काले सुभग यदि सा दैवयोगात्प्रबुद्धा
 स्यात्तां सद्यश्चटुलचरितां मूर्च्छयेर्मूर्धकम्पैः ।
 घोरा ह्येषा विकृतवदना जाग्रती भोक्तुमेव
 त्वामुदण्डं द्रुतमभिसरेत्पातयेच्च प्रसङ्ग ॥११६॥
 तां संमूर्च्छयै स्वमलकणिकात्पूष्मलैर्मूर्धकम्पैः
 प्रेतावेशादिव विदधतीं चेष्टितान्यद्भुतानि ।
 तस्मिन्पूर्वे विटकुलपतौ कापि दूरस्थिते त्वं
 वक्तुं धीरः स्तनितवचनैः स्वैरिणीं प्रक्रमेयाः ॥११७॥
 भर्त्तुमित्रं चपलविधवे विद्धि मां मुद्रराख्यं
 तत्संदेशैः स्मृतिमगमितैरागतं त्वत्समीपम् ।
 यो वृन्दानि श्लथयति पथि ग्राम्यतां प्रोषितानां
 तीव्रोद्धत्यैश्चटुलकुलटानीविमोहोत्सुकानि ॥११८॥

इत्याख्याते विटमिव चिराद् वृद्धवाराङ्गना सा
 त्वामौद्धत्याच्चपलहृदया दृष्टिपातैर्दहन्ती ।
 श्रोष्यत्यस्मात्परमचहिता मुद्गर स्वैरिणीनां
 भर्त्तृवृत्तं सुहृदुपनतं वेदनामेव धत्ते ॥११६॥
 तामायुष्मन् मम च बचनादात्मनश्चापकर्त्तुं
 भ्रूया जारस्तब चपलिके कामगिर्याश्रमस्थः ।
 दुःखेनात्तो विकटचरिते दुःखमिच्छत्यसौ मे
 शश्वद्वाच्यं दुरितकृतिनां प्राणिनामेतदेव ॥१२०॥
 स्थूलः स्थूलं विकटवदने गाढशैत्यैश्च शीतं
 रुणौ रुणं विरतकुतुबैः कौतुकेनाविशून्यम् ।
 शीतश्वासं तुहिनशिशिरश्वासिभिर्दूरवर्त्ता
 जारः स्वाङ्गैः स्पृशति चपले तेऽङ्गकं वेदनार्त्तः ॥१२१॥
 गूढाख्येयं यदपि किल ते यो विटानां पुरस्ता-
 दुच्चैः क्रुद्धः कथयितुममूपादघातादिराङ्गी ।
 सोऽयं दिव्यश्रवणविषयो दिव्यदृष्ट्याद्य हरय-
 स्त्वां पारुष्यप्रगुणितपदं मन्मुखेनेदमाह ॥१२२॥
 अश्वमस्वङ्गं स्तिमितशुनकप्रेक्षणे दृष्टिपातं
 वक्त्रच्छायां विकृतकलसे दर्भजालेषु केशान् ।
 छप्त्रेऽहं श्रुटितविटपश्रेणिषु भ्रूविभङ्गा-
 न्दन्तैकस्मिन्कचिदपि न ते चक्षिह सादृश्यमस्ति ॥१२३॥
 स्वामुत्प्रेक्ष्य प्रकटितरुपं पादघाताय सज्जा-
 मात्मानं ते खुरविनिहतं थावदिच्छाम्यभक्ष्ये ।
 रोपात्तावनमुद्वरुषचित्त्वत्सकाशात्पलाये
 क्रूरः पादाद्विमपि न ते मर्षयत्येष रोषः ॥१२४॥
 मामाकाराप्रणिहितपदं निर्दयाघातहेतो-
 र्लब्धायास्ते कथमपि मया दिव्यसंदर्शनेषु ।
 परयन्तीनां न खलु बहुशो नाथमे पुंसस्त्रीजां
 पूगस्थूलान्युपवनभुवि धीवनान्युद्भवन्ति ॥१२५॥

भित्त्वा सद्यो जरठममरं पत्तनं नालिकानां

ये तद्गन्धस्रुतिमल्लजुषः सर्वतः संप्रवृत्ताः ।

ते सेव्यन्ते चपलकुलटे हा परीवाहपाता

व्याख्यानं ते कचिदपि भवेज्जातु तत्रेति लोभात् ॥१२६॥

व्याख्याधूलौ चपलरसने ते वियद् व्याप्नुवत्यां

विज्ञानार्कोऽस्तमयमयते सर्वथा लुप्तबिम्बः ।

भक्तिन्योत्स्ता भजति बिलयं कर्मवारा न दृश्या

मोहध्वान्तं प्रसरति मुहुर्दम्भघूका रटन्ति ॥१२७॥

सा त्वं दूरे वससि यदि चेद्गन्धुता हा हता ते

तत्कल्याणि प्रकटय मुखं पादयोस्ते पतामः ।

प्रत्यध्वं च प्रतिगृहमथ प्रत्यविद्यालयं च

व्याख्याहेपा तव पुनरसौ रासभान्संधिनोतु ॥१२८॥

आगच्छेच्चैद्भगवति मलानन्दनाम्नाथ सख्या

संयोगं ते सपदि घटये येन संमन्य सार्धम् ।

विश्वविद्यालयमपि मुखं भारते निर्मिमीया

यस्माज्जग्या सफलजनता हन्त सर्वा अविद्याः ॥१२९॥

शुष्कं पर्णं परिणमयितुं मोदकापूपकेषु

प्राणायामैर्वियति चरितुं वायुतो दुग्धमाप्नुम् ।

पुत्रानुत्पादयितुमरणेरश्मरन्ने प्रवेष्टुं

रामं भूमौ भ्रमयितुमलं चिन्तयाद्वातुमन्यम् ॥१३०॥

रन्तुं देवैः क्षवधुविधिना बाष्पयानं विधातुं

लक्षायुष्टं घटयितुमथो योगवर्त्यानिताशात् ।

सर्वं द्रष्टुं मलिनमुकुरे मेक्षितुं चावतारा-

न्बालैर्दृष्टैरथ च तरुणैः कौशलं यत्र लभ्यम् ॥१३१॥

यस्मिन्बृद्धोक्षमवदुहते कौतुकात्केपि विज्ञा-

स्तस्याघस्तात्तितडमपरे धारयन्ते पयोर्यम् ।

प्राणायामैः पतगतनवः संतरन्त्यम्बरेऽन्ये-

ऽभ्यस्यन्तः प्राक्करणमलिनेऽन्ये तितीर्यन्ति चान्धः ॥१३२॥

धर्मोत्कर्त्तादुत शिविकयोद्वाहृतः स्यात्प्रजाप्ति-

बुद्धेर्वृद्धिं जनयति शिखा कूर्चरक्षा तथा वा ।

सिद्धेर्दुर्भवति न च वा सिद्धलालावलेहो

चादैरायुः क्षपयति सदैवेदृशैर्यत्र लोकः ॥१३३॥

नीतिज्ञोभैर्विधिषु सततं हन्त विज्ञानवादै-

र्मात्काकपैरपि च खटिकाभस्मलेपादिकृत्यैः ।

प्रेतच्छायाप्रहणकुतुकैर्दारुलण्डेरणैश्च

प्रायश्छात्रोऽध्ययनसमयं नानुते सिद्धिकामः ॥१३४॥

धस्मिन्विद्याविलयनफले स्थापिते भारतेऽस्मिन्

विश्वाविद्यालय उपचितं मोहमन्तर्वधाना ।

स्थास्यत्येषा भरतबसुधावस्करम्भ्रमध्ये

बन्ध्यापुत्रानुसरणसमानुग्रहाणां स्मरन्ती ॥१३५॥

प्राणान्तो मे प्रमदशयनादुत्थिते दण्डपाणौ

मैनं कालं गमय चपले लोचने मीलयित्वा ।

एषोष्ठावां विरहगुणितं तं तमात्माभिलाषं

निर्वेद्यावः परिणतमले तत्र गच्छकदेशे ॥१३६॥

भूयश्चाहं त्वमसि विपिने कण्ठलग्ना पुरा मे

शान्तिं गत्वा किमपि विकृता प्राहरः पादघातैः ।

घोरारावं कथितमसकृत्पृच्छतश्च त्वया मे

दृष्टः साक्षात्कृतव निरतस्त्वं सखीभाववत्सु ॥१३७॥

एतस्मान्मां कुशलिनमभिलानदानाद्विदित्वा

मा फौलीनाद्वपकवदने मय्यविश्वासिनी भूः ।

स्नेनानाहुः किमपि विरहे ध्वंसिनस्ते त्वभोगाद्

दृष्टे वस्तुन्यपि बहुलिताः कौतुकं वर्धयन्ति ॥१३८॥

निस्तुद्यैवं प्रथमविरहोदग्रमोदां सखीं ते

वारां राशेः प्रवहणशतक्षोमितात्संनिवृत्तः ।

सोपालम्भैरकुशलमयैस्तद्वचोभिर्ममापि

प्रायो वञ्चादपि दृढतरं जीवितं संसयेयाः ॥१३९॥

कश्चित्सौम्य व्यवसितमिदं बन्धुकृत्यं त्वया मे
 मन्दं मन्दं स्तनसि न कथं मातृवाचाऽप्य विद्वन् ।
 निःशब्दोऽपि स्ववसि भगवन् चारमन्बु प्रकामं
 प्रत्युक्तं हि प्रणयिषु सतामोप्सितार्थक्रियैव ॥१४०॥
 एतत्कृत्वा प्रियमनुचितप्रार्थनावर्त्तिनो मे
 सौहार्दोद्वा विधुर इति वा मय्यनुकोशबुद्ध्या ।
 ब्रह्मणिष्ठान्विचर विषयान्प्रौढतासंभृतश्री-
 र्मा भूदेवं क्वचिदपि च ते स्वैरिणीविप्रयोगः ॥१४१॥
 इत्युक्तोऽसौ विटपतिगृहं मुद्गरानन्वदेवो
 गत्वाशंसत्स किल विधवां भूर्त्तदेवस्य वृत्तम् ।
 शुभावैतद्विटपतिरथ प्रायशः सर्वमेवं
 पायुप्रक्षालनगृहगतः क्रोधदग्धाखिलाङ्गः ॥१४२॥
 श्रुत्वा वार्त्ता यतिसमुदितां तां विदेशोऽपि सद्यः
 स्वप्राणान्तं विकलहृदयः संविधायातिरोपात् ।
 संयोग्येतौ प्रकटितशुचौ दम्पती प्रेतरूपौ
 दुःखान्युप्राण्यविरतमसौ भोजयामास पापः ॥१४३॥
 सस्मिन्मृत्युं विटकुलपतौ प्रापिते मुद्गरेण
 व्यक्तं शोकाद्विकलहृदयौ दम्पती तु प्रसन्न ।
 बन्ध्यापुत्रानुसरणसमाधीश्वरत्वाधिचक्रे
 बद्धस्पर्धौ दुत्तमभवतां व्यापदा तस्य रिक्ते ॥१४४॥
 आसीद्धोरः कलिरथ तयोस्तत्सभायाः पतित्वं
 नाशायास्या भरतधरणेर्वाञ्छसोम्ब्रह्मभ्राजोः ।
 वित्तैर्वाग्भिः कुटिलकपटैर्दिव्यशक्तिप्रवादै-
 यंत्रान्योन्यं किल शठवरौ चिक्षिशाते चिराय ॥१४५॥
 ब्योतिर्दिव्यं विटपतिशिरोरन्ध्रतो निर्गतं मे
 रात्रौ साक्षादतुलविभवे भूर्धरन्ध्रे प्रविष्टम् ।
 सिद्धाः प्राप्ता नयनविषये दीप्तरूपाश्च भूयः
 प्राहुर्मा हे भवति सदसो युज्यते ते पतित्वम् ॥१४६॥

भुत्वा तस्या वदनकुह्रात्सिद्धिवाणीमिवेत्यं
 वन्ध्यापुत्रानुसरणसमास्तारवर्गो विमुग्धः ।
 सद्यो वध्रे चपलरसनां तां सभायाः पतित्वे
 यच्छ्रत्वासावदनुत विभुर्मुद्गरोऽप्यदृष्टासम् ॥१४भा॥
 प्राप्यं धन्यैरमरुकविना यत्प्रियायाः पतित्वं
 रास्तं भूयस्तदकृतमतिमूर्खदेवस्त्वनिच्छन् ।
 वन्ध्यापुत्रानुसरणसभां तां विहायातिरुष्टः
 कन्याणार्यो शरणमगमद् क्लाकटानन्ददेवम् ॥१४भा॥
 इति श्रीमहामहोपाध्यायपण्डितरामावतारशर्मणा प्रणीतं
 मुद्ररद्वृतं समाप्तम् ।
 (पेशवोये १९१४ अन्धे विरचितम्)

Notes to special words in the Mudgaradutam

मुद्ररदूतस्थानां विशिष्टशब्दानां आङ्ग्लमापया पयायसूचनम् ।

१. अनृता—New York
२. स्थूलाभूयः—Loaf
३. वाप्ययानस्थानम्—Railway Station
४. चारनीरम्—Soda Water
५. हिमम्—Ice
६. वाप्ययानः—Railway Carriage
७. शुल्कपत्रम्—Ticket
८. अधिकृतपुरुषः—Officer (here Ticket collector)
९. व्क्तोर्जान्तिम्—Victoria Terminus
१०. अशनशकटम्—Restaurant Car
११. दाषामघम्—Grape wine
१२. तुहिनशकलम्—Bits of ice
१३. पारस्यसाहुः—Persian Gulf
१४. शोणान्धिः—Red Sea
१५. आरब्याः—Arabians
१६. स्फाराङ्गाः—French
१७. सुवीजकुल्या—Suez Canal
१८. मध्याम्मोधिः—The Mediterranean Sea
१९. अजपुत्राः—Egypt
२०. रोमकाः—Romans
२१. इनुवजधरा—Italy
२२. हरिकुलमुखम्—Strait of Gibraltar
२३. सुफेनाः—Spain
२४. वात्तातन्त्री—Cable
२५. तुङ्गाभ्युराशिः—Pacific Ocean
२६. धूर्त्तेश्वराः—Americans
२७. मक्षिका—Mexico
२८. पवनशकटम्—Motor Car
२९. व्योमयानम्—Aeroplane
३०. श्वेतद्वीप्याः—The English
३१. त्वनग्राहयन्त्रम्—Gramophone
३२. मिश्रसिन्धु—Mississippi

धीरनैषधम् ।

प्राक्कथनम् ।

इदं खलु धीरनैषधं कारयां कवेर्महामहोपाध्यायस्य श्रीगङ्गाधरशास्त्रिणोऽन्ते-
वसता श्रीमता महामहोपाध्यायेन साहित्याचार्येण पण्डितरामावतारशर्मणा श्रीद्वपेकवे-
नैषधीयचरितमधीयानैः सहाध्यायिभिस्तदीयां कवित्वशक्तिं जिज्ञासुभिः पुण्यश्लोकस्य
महाराजनलस्य दमयन्त्याश्चाद्भुतं चरितं रूपके दिदृक्षुभिः सानुरागं सानुबन्धं सकौतुकं
चाभ्यर्थितेन पञ्चदशवर्षवयस्केनैव प्रणीतमासीत् ।

तच्च ममाप्रजेन गुरुणा प्रणेत्रा मङ्गलकिपराधीनेनातिप्रीतेनानास्वादितपूर्वरूपक-
रसास्वादनलोलुपोऽहं सर्वप्रथममार्घं स्वकान्यमभ्यापितः । एकदा स्वगुरोः श्रीगङ्गाधर-
शास्त्रिण दर्शनाय तदन्तिकमुपनीतस्तेन किमपि रुचिरं पद्यं भावयितुमादिष्टो धीर-
नैषधस्य नान्दीमपठम् । तामाकर्ण्य भृशं प्रीतेनामुना जिज्ञासितं वेन प्रणीतरय कस्य
ग्रन्थस्येदं पद्यमिति । अथ समग्रमेतन्नाटकं दर्शयितुमादिष्टेनाप्रजेन मे समुपहृतमाद्यो-
पान्तमिदं पुस्तकमवलोकयति संतुष्टेन भृशं प्रशस्य ग्रन्थकर्त्ता “रामावतार, त्वं महा-
कविर्भूया” इत्याशिषा संयुयुजे गुरुवरेण ।

मोदगिरि (मुँगेर) राजकीयविद्यालयस्य

भूतपूर्वप्रधानसंस्कृताध्यापकेन

श्रीकान्तशर्मणा ।

ग्रन्थकर्तुः परिचयः ।

विलसत्सरसाचलोत्कलिकाशालिनि सारवे वटे ।
श्रुतिधर्मपरम्परा छपरा नाम पुरी विराजते ॥१॥
रघुनाथपदाम्बुजापणात्परिपूतैः सरयूजलैः श्रिताम् ।
श्रुतिपाठपराहृतेऽभरात्क इमां वर्णयितुं क्षमो भवेन् ॥२॥

अच्छद्वासच्छाद्यवस्तुसून-
तुच्छान्यगुच्छोच्छलिताच्छकच्छाम् ।
पुण्यां दधत्याः सरयूं सनीडे
यस्याः कृतार्थं छपरेवि नाम ॥३॥

सत्राभवद्भवपदाम्बुजसक्तचेता
नेता श्रुतीरितपथस्य किल द्विजन्मा ।
द्विकृन्मिभकुम्भतटभासुरकीर्तिदामा
धामाधिकः प्रथितकोद्वशर्मनामा ॥४॥

सुधारसालिङ्गितभारतीम्भरे
समुल्लसत्सूरिसभासु भासरे ।
प्रजल्पति प्राप्तविरञ्चिवैभवे
न कोऽद्रघत्कोद्वशर्मकोविदे ॥५॥

श्रीदेवनारायणशर्मनाम्न-
स्नदात्मजस्याखिलसूरिमीलेः ।
रामायतारेण सुतेन नत्वा
गुरुं कृतं काव्यमिदं मनोज्ञम् ॥६॥

ग्रन्थकर्तुः गुरोः परिचयः ।

भाद्यत्कोविदवारणे-द्रघटया सारस्वताख्ये हरे
दुर्गाहे ,दघतां महोत्पलरुचं गाघेतरे सदसे ।
ज्ञानामोदिमरन्दविन्दुमुदितच्छात्रालिमालाभृतां
श्रीगङ्गाधरशालिणां मयि भवेद् दृष्टिर्दयार्द्रा चिरम् ॥१॥

शश्वत्तनन्धयसुधाकरशेखरस्य
देवस्य पावनतमा स्फुटसन्निधानात् ।
विद्याविलासवसतिर्नगरी प्रसीता
वाराणसीति भजते महतीमभिव्याम् ॥२॥

उत्तुङ्गसौधकलितां विवलत्तरङ्गा
गङ्गा हिमालयतटीमवगम्य रूपां ।
थां चन्द्रचूडचरणाम्बुजवासपूतां
हातुं भनागपि समुत्सहते न जातु ॥३॥

उदामरूपकलितप्रियकोपयुक्त-
बालोज्ज्वला सुविमला सुरसिन्धुशुद्धा ।
एषा हिमालयधरेत्यधितिष्ठतीष्टां
यामिन्दुबन्धुरजटो भगवान्पिनाकी^१ ॥४॥

तस्यां कस्यांचन चित्ति सदा सक्तचेता व्यपेता-
शेषश्रान्तिर्विगलितभवभ्रान्तिरासीन्महात्मा ।
आशान्तेभ्यः कुतुकितद्दोषेत्य विद्वज्जनेन
जुष्टाभ्यर्णः कविकुलगुरुः श्रीनृसिंहाभिधानः ॥५॥

१, पर्वतपङ्के उदामां रूपाख्यमृगविशेषयुक्तानां प्रियकाणां मृगविशेषाणामुपयुक्तैः (राक्षस-
वस्त्रनिर्माणे) प्रबालै रोमभिरुज्ज्वलाः । अन्यत्रोदामसु विशुद्धलमन्यास्तन्निषु सुरूपेषु प्रियेष कोप-
वतीमियुं वतिभिरुज्ज्वलाः । इति इतौ निश्चये वा । माया लक्ष्म्या आलपयरा गृहम् ।

गोत्रावतंसोऽम्बुधिगामिकीर्ति-

सरित्प्रवाहोऽमृतलामहेतुः ।

नमन्दरोद्यद्गुचिरत्र विद्व-

कुलेषु यो मन्द एव जातः^१ ॥६॥

व्याप्तं सप्तसमुद्रमुद्रवसुधां सप्ताधधाम्नः सदा

सप्तद्वीपसमेतसरिचिनुतं सप्तापि लोकान्गतम् ।

शीतं सप्तकुलाद्रिमौलिनिचसत्त्वर्गाङ्गनाभिर्नृणां

सन्तापानधुना धुनाति विधुना तुल्यं यदीयं यशः ॥७॥

व्येषुः पुत्रो बहुब्रोदितगुणगरिमा तस्य विश्वावदातैः

कीर्त्तिघ्रातैरपातैर्ध्वेलितयसुधो चावसुधोद्गारभारैः ।

आस्ते संसारदाधानलक्षिकलतरं जीवयञ्जीवजातं

सातङ्कालोक्लोकलोकोद्धतमुधदिनुतः सूरिगङ्गाधराख्यः ॥८॥

पौरस्त्येव्यधितटे फलिङ्गजगज्जप्रोदण्डवन्तच्छला-

द्वेलावेल्लदमन्दसुन्दरमिलन्मुक्तामिपाहन्तिने ।

पाश्चात्ये च पयःपयोधिलहरीहिण्डीरपिण्डोपधेः

कीर्त्तिर्यस्य विभाति शीतशिखरिव्याजास्तदैवोत्तरे ॥९॥

जडमूर्त्तिनापि रुस्य तु

रुचिधाम्नः पादसन्निधितः ।

काव्यामृतमिदमब्जे-

नेव मयोद्गावितं रुचिरम्^२ ॥१०॥

ग्रहो रामावतारशर्मा ।

१. पक्षेभ्यस्तस्य मोक्षस्य । अत्र संसारे दरमीपदुद्यती रुचिरिच्छा यस्य स विरक्तो विद्वत्कुलेषु पण्डितेषु नमन् विनयं दर्शयन् । न मन्दरस्येवोद्यती रुचिः शोभा यस्येति तु विरोधः । गोत्रायाः पृथिव्याः गोत्रायाः गिरौणां वा ।

२. कविपदे-जडमूर्त्तिना मूढेन रुचिधाम्नस्तेजोनिधेस्तस्य चरणसन्निकर्षात्, चन्द्रपक्षे जलमय-मूर्त्तिना रुचिधानः सूर्यस्य चरणसम्पर्कात्, पक्षपक्षे जले मूर्त्तिर्यस्येति । शेषं चन्द्रवत् । यथा चन्द्रेण पद्मेन न सूर्यकरसम्पर्कदेव सुधा मकरन्दब्रह्मोद्गम्यते तथा मया तस्यैव हृदयेदं कृतमिति भावः ।

धीरनैषधम् ।

श्रीकृष्णोरसि कौस्तुभच्छविरिव ध्वान्तावृते व्योमनि
प्रत्यग्रा शशिनः कलेव निकपे रेखेव जाम्बूनदी ।
प्रावृट्त्वारिधरेऽपिरद्युतिरिव श्रीकण्ठकण्ठे भृशं
संसक्ता गिरिजामुजव्रततिका दूरीक्रियाद् दुष्कृतम् ॥१॥

मलिननलिनलोलालिङ्गितं निविलासं
लपनमनतिलोलालोकमालोक्य लक्ष्म्याः ।
लघु लघयितुमस्या मानमानस्य पादौ
दलयतु दुरितं चः स्पण्डुकामो मुकुन्दः ॥२॥

नान्द्यन्ते

सूत्रधारः— अलमतिविरतरेण । भो भोः सामाजिकाः इदं तावदस्मदाय-
मभ्यर्थनायाक्यमवधीयतामत्रभवद्भिः—

धैर्भीललितप्रपञ्चचतुरो नेता प्रणेता तथा
चेतोहारि च धीरनैषधमिदं लोकोत्तरं रूपकम् ।
सभ्याश्चात्रभवन्त एव विदुषामग्रेसरास्तद् ध्रुवं
धाताऽशेषगुणप्रपञ्चनविधौ जातोऽभिजातोऽधुना ॥३॥

(आकाशे) किमुच्यते भारतीविलासनिवासे कालिदासे दुर्मदविबुधकुलदुर्धर्षे,
श्रीहर्षे हृत्प्रसूरिसमहानिर्भरिणीनिदाघे माघे कविशेमुषीशाणे बाणे महार्हकविताप्रसूतौ
भवभूतौ कोविदमदक्षिण्डनि दण्डनि दुर्दान्तलब्धवर्णवारणारौ मुरारौ च दिवंगते
वेनेदं पश्चिमशिखरिशिखरमारूढे दिनमणौ खद्योतेनेव विस्फुरितमिति । अहो प्रमादः ।
किं प्रथममेव मया प्राद्वतेन भावभूरिलेन न विज्ञापितं भवद्भ्यः । तच्छ्रयताम्—

अस्त्युत्तरे सारवे तीरे भरद्वाजस्य महर्षेः सुमहान्सन्ततिव्रततीवितानः ।

तत्राभवद्भवपदाम्बुजसक्तचेता
नेता श्रुतीरितपथस्य किल द्विजन्मा ।

दिवकुम्भिकुम्भतटभासुरकीर्तिदामा
घामाधिकः प्रथितकोद्वशमर्ननामा ॥४१॥

आमुष्यायणस्य च तत्रभवतो विविधविद्याविभावनभासुरभूसुरभरालमालोप-
लालितचरणसरसीरुद्धस्य श्रीदेवनारायणशर्मण्यस्तनूजः

सारस्वतार्णवविगाहविलासधीर-
धोराब्धिसङ्गमितकीर्तिसरित्प्रवाहः ।
गोत्रावतंस इयमन्वितमन्दराद्री
रामावतारकथिरातनुत प्रबन्धम् ॥४२॥

(पुनराकाशे) किं षडथ । साम्प्रतं सर्वेषूर्वापतिषु मुकविपरिश्रमानभिहतां कल-
यत्सु कथमस्य फवेरीदृशी प्रवृत्तिर्जातेति । अहो किं नाकर्णितो भवद्भिः सकलकविकुल-
सारसकासारः स महाराजो वाराणसोपतिः ।

(पुनराकाशे) ननु किमनुयुज्यते कीदृग्गुणः स महाराज इति । हन्त कथं नाम
मुकवित्वमहीपतित्वयोरैकाधिकरण्यभूमिः ॥ देवो दर्शयितुं शक्यते । यस्य—

समीकयात्रासु मदावलावलो-
भरादवस्थां विपमां धरोदरे ।
प्रयाति पत्यौ सरितां रसत्यसौ
प्लुवं युगान्तं स्मरति श्रियः प्रियः ॥४३॥

किञ्च—

कलावसद्राजकटुर्ण्याक्षमां
क्षमामिबोद्धर्तुमथो विलम्बिनी ।
क्रमेण जानुस्त्रस्तामुपागतौ
सुजौ भजनभूदयितो विभाति यः ॥४४॥

अपि च—

यद्द्वारि रक्षणकृतः शतशः प्रवीरा
रात्रिन्दिवं विलिखिता इव भान्ति खट्वान्
तुङ्गाङ्गनाशनपरान् रिपुराजलक्ष्म्या
चङ्गाङ्गनाकचकलापनिभान्वहन्तः ॥४५॥

अपि च—

रणाजिरे यस्य मुजोष्मवह्निभि-
र्गतेषु लीलां शलभस्य भक्तृषु ।
तनेऽवरोधैर्द्विपतां विभाव्यते
हुताशनश्चन्दनपङ्कशीतलः ॥६॥

किञ्च—

नानापदानैर्जनितेषु यस्य
यशःसु लोकत्रितर्यी श्रयत्सु ।
चित्रोयते को न जनो बिलोक्य
सहस्रचन्द्राञ्चितमन्तरिक्षम् ॥१०॥

अन्यच्च—

ब्रह्माण्डस्वर्णपेटोदरविलसदुरुचोत्तयहोःप्रताप-
भ्राजत्कोसुम्भवासःपरिवृतनिखिलन्याजराजन्निजाङ्गा ।
सौणी क्षीणप्रतीपक्षितपतिविगलद्रक्तसिन्दूरराजि-
व्यालिप्ता ग्राहयित्वा निजकरमतुलं येन हृष्टेयमास्ते ॥११॥

अस्यैव च महाराजस्य विनोदाय रचितोऽयं प्रबन्धः । (राह्यम्) साम्प्रतं परि-
चोपिता परिपत्तदेवं तावत् । (नेपथ्याभिमुखम्) आर्ये सन्निधेहि ।

(प्रविश्य) नटी—अल्ल एसम्हि^१ ।

सूत्रधारः—अपि सभाजनसभाजनाय सज्जिताः शुभशीलाः कुशीलवाः ।

नटी—आणुट्टिअं सअलं ।^२

सूत्रधारः—साम्प्रतं भवत्याः सङ्गीतमाकर्णयितुमिव सुदूरसमुल्लसितकर्णिकार-
कर्णो मधुरसौ । तदिममेवोद्दिश्य किमपि गीयताम् ।

नटी—तह^३ (इति गायति) ।

रङ्गवङ्गरवङ्गपद्मिण्यो विओइमिअवहकिदे मिअऊ ।

कोइलपत्तिसमेओ समावओ माहओ णूणं ॥^४

१. आर्यं पृथग्निम् । २. अनुष्ठितं सकलम् । ३. तथा ।

४. रतिपत्तिनृपतिप्रदितो वियोगिसृगवचकृते मृगयुः ।

कोकिलपत्तिसमेतः समागतो माधवो नृपम् ॥

सूत्रधारः—(अद्भुतममिनीय) अयि प्रिये पश्य—

वीणाकणाधरणकौतुकिना स्वरेण
रम्भोरु र्यात्कमपि गीतमिदं भवत्या ।
तेनास्ति शोणनयना कलकण्ठराजी
राजीवचारुनयनेऽलिपु हुंकृतिश्च ॥१२॥

(नभो विलोक्य) अहो—

बंहीयसा वसुभरेण विराजमानो
मानोन्नतो जनविलोचनशर्मदायो ॥
हन्ता घनस्य तमसो भृशशरीरशीलो
राजत्कलोऽभ्युदयते द्विजराज एषः ॥१३॥

(नेपथ्ये) साधु शैलपावतंस, साधूपन्यस्तम् ।

(बंहीयसेत्यादि पठ्यते)

सूत्रधारः—(नेपथ्याभिमुखमवलोक्य)

अहो अयं महाराजनलस्यामात्यः श्रुतशील इत एवाभिवर्त्तते तद्वयमपि प्रस्तुताय
साधयामः ।

(इति निष्क्रान्तौ)

प्रस्तावना

(ततः प्रविश्य साभिख्यादि पठनमात्मः ।)

अमात्यः—अहो महाराजस्य कृते तादृशीर्विषमा घटनाः समनुभूयापि रण-
क्यापारात्र पराजयते मे चेत्तः । अथवा

नृपेण सर्वोणि निजानुजे यथा
समर्थं कार्याणि सदा समादृतः ॥
कथं निजं जीवितमस्य वा कृते
वित्तोर्ये नानृण्यमवाप्नुयामहम् ॥१४॥

(पुरोऽवलोक्य) अयं महाराजः किमपि हृदये मन्त्रयन्निवास्मिन्प्रमदोद्याने स-
वयस्यस्तिप्रति । तद्यावदुपसमर्पामि ।

(ततः प्रविशतो राजा विदूषकश्च)

राजा—(गृहीत्वा विलोक्य) अये सर्वातिशायिनी रूपसंपदेतल्लिखितायाः कुमार्या
इति मन्ये । (मन्त्रिणं प्रति) अमात्य अपि केनेदमालिखितं कस्येयं कन्येत्यादि
किमपि ज्ञायते ।

श्रुतशीलः—महाराज न किञ्चिज्ज्ञायते । मार्गे पतितमिदमासादितम् । तदन्येषां
कार्याणामवेक्षणाय मामनुमन्यतां देवः ।

राजा—यथा रोचते भवते ।

(अनात्यो निष्क्रान्तः ।)

राजा—(विदूषकं प्रति) वयस्य (चित्रं निर्दिश्य) पश्य लक्ष्ये वयःसन्धौ
वर्त्तते इयम् ।

विदूषकः—कहं विम ।^१

राजा—किं न पश्यसि—

स्तनयुगमिदं घत्ते शोभां दरोर्जितपद्मजां
कुवलयदलघोटे किञ्चिच्चले च विलोचने ।
निबिडघृतया दृष्टया लक्ष्याऽस्ति लोमलता तथा
नतगुरुतया श्रोण्योर्न्यासः पदोरनतिस्थिरः ॥१८॥

(सचिन्तम्) वयस्य अपि नाम कोऽपि दयालुरस्या अभिजनादि निवेदयेत् ।
अथतु तावदस्याः किञ्चिदनुकारिणीभिर्लताभिरात्मानमस्मिन्नुद्याने विनोदयामि ।

(इत्युभौ परिक्रामतः ।)

राजा—वयस्य इतः पश्य चम्पकमिदं प्रियाङ्गकानां गौरवामनुकर्तुं यत्ते न
तुपलभते । तदुपालभे तावदेतत्साहसिकम् ।

अयि चम्पकोज्ज्वलहिरण्यवरेण्यं
वपुरिच्छसि त्वमनुकर्तुममुष्याः ।

अतिनां कुलं मलिनमप्यत एत-

द्विजहात्यनात्मचिदमद्य चत त्वाम् ॥१६॥

विदूषकः—आणवेदु वअस्सो, सटो ज्जेव इमस्स दुट्ठस्य मुण्हं वंसडएडेण इमेण सिद्धिलेमि ।^१

राजा—ननु विदितस्ते पराक्रमः । (अन्यतः) वयस्य, इतः किमप्यतीथ मधुरं वर्त्तते ।

विदूषकः—किं घम्हणभोजणस्स संचिदं मोअअण्णिरंथं ।^२

राजा—धिग्गद्दवन्धो सर्वत्र ते दृष्टिर्भोग्यमेव गोचरयति ।

विदूषकः—जह तुह प्पिआ तह मे भोअणं, को णु विसेसो ।^३

राजा—(अशृण्वन्) पश्य केतकमिदम्—

विपधरविपवद्धिमप्यसंस्थं

दलकरपत्रकृताश्रयं चिरेण ।

कथमपि तपसाऽधिगम्य तस्या

मुग्धशशिसौरभमश्नुते विकाशम् ॥२॥

अपि च । इदमप्युपपद्यते ।

एतत्सदा मकरकेतनसद्वा तस्या

यत्सौरभादनुकरोति वपुर्मृगाद्याः ।

मन्ये ततो मकरकेतनशासनेन

नोरीकृतं क तु रिपोविषयः प्रियः स्यात् ॥२॥

(कुञ्जान्तरं प्रविश्य) सखे इयं मनोविनोदनकुशला—

विदूषकः—किं लद्धा उद्दाणम्मि एव ।^४

राजा—हन्त किमप्रस्तुतं प्रलपसि । नन्विमां मल्लिकामुद्दिश्य भणामि । तदस्याः सौभाग्यमुपरलोकयामि—

१. आज्ञापयतु वयस्य । सद्य एवास्य दुष्टस्य मुण्हं वंशदण्डेनानेन शिक्षितयामि ।

२. किं मादणभोग्यस्य सञ्चितं मोदकनिकुरम्यम् ।

३. यया तव प्रिया तगा मे भोगनं को नु विशेषः । ४. किं लब्धा उद्दाने एव ।

तवान्वयो मल्लि मसारमेचकान्
वतंसयत्युत्पललोचना कचान् ।
अतोऽय तेषां त्वमनीय बन्धुभि-
र्मधुव्रतैः शश्वदुपाश्रिता चिरम् ॥२२॥

(अन्यतः) वयस्य परयास्य बन्धुजीवस्य हृदि मुधा गर्वः पदं विधत्ते येनेदं
पुल्लं तिष्ठति । तदेनदुपालभे । अये वर्णमात्रसाम्यगर्वित बन्धुजीव, सखे-

शोभते न हठ एष मुधा ते
यत्सुधारसमृतोऽप्यधरस्य ।
साम्यमिच्छसि न किं पिकरोभां
वर्णतो वहति वायसलोकः ॥२३॥

(अन्यतः) सखे इतस्तावत्तडागोऽयमस्ति मनोरमः । ननु दृश्यतामत्र नीलोत्प-
लानां लीला ।

एतानि हि—

मृगदृशो नयनश्रियमर्जितुं
स्फुरदलिप्रजपक्षसमीरणात् ।
तरलतामनुरूपमधीयते
श्रितजडा न बहन्ति रुचं तु ताम् ॥२४॥

(पुरतो विलोक्य सकौतुकम्) एते मानसागता राजहंसाः ।

तस्या गतिं विकचवारिजलोचनाया
वाञ्छन्ति हन्त मुतनोरनुकर्तुंमेते ।
दानान्धगन्धकरिणामपि तां दिशन्तीं
प्रीडां ध्रुवं जनिशतैरपि नो लभरेन् ॥२५॥

तथापि किञ्चित्प्रतिमनुविधाना जनयन्ति मे कुतूहलमेते । परय सखे
अयमेकः—

चिररतिपरिखिन्नो जामतश्चञ्चुकोटिं
नवकिसलयरम्यामंसभागे निवेश्य ।

चरणमपरमुन्यां दक्षिणं कन्धरायां
विदधदयति निद्रां स्वर्णभृद्धारशोभः ॥२६॥

(शनैः) तदेनं ग्रहीतुं पञ्जरमेकमुपनय ।

विदूषकः—णणु मोअअपन्नदसंपेसणकुलिसणिहाङ्गुलिसलाइआजुदभुअपञ्जर-
णिबभं इमं करेमि ।^१

राजा—सैधं भोः । नायमोदशो मनोज्ञः पत्री कुलिशपञ्जरे नियन्त्रणामर्हति ।
तद्विरण्मयं पञ्जरमानय ।

विदूषकः—तहिं कणअपिञ्जरम्मि णिअपाणिपञ्जरम्मि गेण्हदु भयं ।^२

राजा—भयत्वेयम् । को दोषः (इति शनकैवपत्य राजहंसं पृच्छति)
(ततस्तत्करगत एव)

राजहंसः—अयि नत्ताथ विजयस्व । अवयस्व मद्व्याहारम् ।

भीमेन समरकर्मसु भीमेन महीशुजा गुप्तम् ।

कुण्डलमिव वसुधायाः कुण्डितनामास्ति विश्रुतं नगरम् ॥२७॥

तत्र च—

नरदेव केवलमपाकृतकाम—

द्युतिदर्पदर्पकवती तव रूपे ।

श्रुतिमागतेऽसदृशचारिमभूमि—

द्वेहिताऽस्ति तस्य नृपतेर्दमयन्ती ॥२८॥

किन्तु—

बलसूदनादिवियुधार्थितया ते

न तवास्ति सङ्गमसुखं सुखलभ्यम् ।

दलकण्टकौघवृतयेव पदछ्ये—

नैवकेतकी सुमनसा निहतारे ॥२९॥

१. ननु मोदकपर्वतसंपेसणकुलिशनिमाङ्गुलिसलाइआजुदभुअपञ्जरनिबदमिमं करेमि ।

२. तहिं कनकपञ्जरे निअपाणिपञ्जरे गृह्णतु भवान् ।

तन्मुखं माम् । अहं तथा सह ते सङ्गमोपायं करिष्यामि ।

राजा—एष मुक्तोऽसि । (इति तथा कृत्वा) ब्रज साम्प्रतम् । स्वयमुपकर्तुं प्रवृत्तस्य किं तेऽन्यत्संदिशामि ।

हंसः—तथेति (उड्डोनः) ।

राजा—(किञ्चिद्वैलक्ष्यं नाययित्वा) वयस्य गत एव स पक्षिराजः । अधिरूढव-
रजनी प्रतिमाति ।

विदूषकः—एषु णिसीधं वट्टइ ।^१

राजा—वयस्य एवमेतत् । तथाहि—

रतिपरिचयताम्यद्वामनेत्रास्यपद्म-
श्वसितपरिमलौचे भ्राम्यतां भृङ्गयूनाम् ।
न लघुरपि विभेदो लक्ष्यते गुञ्जिताना-
मपि कम्पमणितानां सुश्रवाणां गवाक्षैः ॥३०॥

सच्छयनागारमार्गमादेशय ।

विदूषकः—इदो इदो महाराओ ।^२

(इति निष्क्रान्तौ)

इति प्रथमोऽङ्कः ।

जनकचरणचिन्ताबाधविज्ञानलेशो
व्यधित यदतिहृद्यं सूरिरामावतारः ।
रसभरपरिपूर्णं नाटकेऽत्रादिमोऽद्य
व्यगलदनवशेषक्षीणपङ्कोऽयमङ्कः ॥३१॥

द्वितीयोऽङ्कः ।

(प्रविशतः सख्यौ)

एका—सहि कमले, कहि संपदं भट्टिणी महाराओ ज ।^१

कमला—सहि मिस्सकेसि भञ्जवदो संडिह्लस सभासं सन्तुदभत्थं मं भादि-
सिअ गढभवेअणावाउलाए कुमारीए संदस्सणत्थं पमदवणं गदा ।^२

मिञ्जकेशी—ता तहिं ज्ञेअ साहेम्ह ।^३

(निष्क्रान्ते)

(ततः प्रविशति राजा, राज्ञी दमयन्ती च)

राजा—(सविप्रादं त्यगतम्)

भाषी स्वयंवरविधिर्दिवसैश्चतुर्भिः—

यस्याः शिरीषकुसुमाधिकक्रीमलाङ्ग्याः ।

सेयं धृतागमदिमां विषमामवस्थां

को हन्त वेत्ति परुषस्य विधेर्विलासान् ॥१॥

अथवा (प्रकाशम्) वत्से, देवं कः प्रतिकर्तुं क्षमते ? तथापि न कस्मिंश्चिदा-
यासावहे कर्मण्याहमा नियोजनीयस्त्वया । (अन्यतः) अहो शाण्डिल्याश्रमं प्रेषिता
कमलापि चिरयति । कः को भोः ?

(कमलया सह प्रविश्य)

प्रतीहारः—देव, इयं कमला शाण्डिल्याश्रमादागता ।

राजा—भवतु, जातं कार्यम् । स्वं नियोगमशून्यं कुरु ।

प्रतीहारः—तथा । (इति निष्क्रान्तः)

१. सखि कमले, कुत्र साम्प्रतं यद्विनी महाराजश्च ।

२. सखि मिञ्जकेशि भगवतः शाण्डिल्यस्य सकारं शाण्डिल्यद्वारां मामादिरप्य पुस्वेदनाङ्ग्याङ्क-
छायाः कुमाराः सान्त्वनार्थं प्रमदवनं गता । ३. तत्तत्रैव साधयामः ।

कमला—जअटु जअटु मट्टा । भअवं संहिल्लो सासिब्वअणं समादिसइ ।^१

राजा—(साञ्जलिबन्धम्) किमिव ।

कमला—(संस्कृतमाश्रित्य) मया योगचक्षुषावगतमस्य परिणामः सुखावह
श्चेति । तथापि सदृस्तापोपरमाय सम्यगभिमतन्त्रितेनानेन जलेन वत्साया मौला-
वभिप्रेकः कार्य इति ।

(इति जलं समर्पयति ।)

(राजा जलं गृहीत्वा दमयन्तीमङ्कमारोप्यामिषिञ्चति ।)

दमयन्ती—साम्प्रतं निर्वृतानीव मेऽङ्गकानि ।

राजा राक्षी च—प्रियं नः ।

राजा—वत्से, अद्य विष्णुपूजनाय संविधानं कार्यमिति प्रासादमुपयामि ।

देवी—वच्छे, हं पि तुष्म इमेण वेअणोपसमेण णिब्बुवा विदरणेहिं बम्हणाणं
पसाअणत्थं साहेन्दि । (इत्युत्पितौ)^२

(दमयन्ती उपसृत्य तयोः पादौ गृह्णाति ।)

राजा—वत्से,

निजभुजोर्जितवैभवभासिता-
धनितर्लं वधर्तं सकलाः कलाः ।
वरय वीरमदान्तकरं वरं
त्वमधुना मधुनाशनसन्निभम् ॥२॥

देवी—तुह तादस्स वअणं संधं होटु ।^३

(निष्क्रान्ती ।)

दमयन्ती—(पल्लवशयनमधिशय्य) सखि कमले, बलवत्परितापाकुलास्मि पुनः ।

कमला—पिअसहि, अस्स दावस्स णिदाणप्पआसणेण मं पि समदुखभाइणि
काडं अरिहसि ।^४

१. जयतु जयतु भर्ता । भगवान्द्वारिहृत्यः शारावर्चनं समादिशति ।

२. वत्से, अहमपि त्वानेन वेदनोपशमेन निर्वृता वितरणेर्वाहाराणां प्रसादनार्थं साधयामि ।

३. तव तातस्व वचनं सत्यं भवतु ।

४. प्रियसखि, अस्य तापस्य निदानप्रकारानेन मामपि समदुःखमागिर्वी कर्तुमर्हसि ।

दमयन्ती—प्रियसखि तस्य स्मरणेन सुतरां हृदयं ज्वलति तथापि यद्यपि ते
निर्वन्धस्तर्हि श्रूयताम् । अद्य रजनीविभवे—

स्वप्ने स्मिताञ्चितकपोलतलं विलोल—
राजीवलोचनमनङ्गतरङ्गिताङ्गम् ।
दक्षोपमं तरुणमूर्जितचारिमाणं
रोमाञ्चसञ्चिततनुं सहसालुलोकम् ॥३॥

कमला—सहि तदो तदो ।^१

दमयन्ती—ततश्च—

तस्मिन्मृगारिकुलदूरवलम्बनशोभे
मन्दस्मिन्व्युत्तिन्नितान्तलसत्कपोले ।
अभ्याशमागतवति प्रसभं मदीयं
चिन्तं स्मरः क्षुपितसाध्वंसमाविवेश ॥४॥

अनन्तरं च—

मामेति मे मितमनाकलयन्वचोऽयं
सञ्चारयन्हृदयंचोरचदुप्रपञ्चम् ।
पञ्चेषुसञ्चितशराञ्चितकुञ्जिताङ्ग—
श्रेलाञ्चलं चलमलम्बित जातकम्पः ॥५॥

कमला—तदो तदो ।^२

दमयन्ती—ततश्चाहम्—

क गतोसि विहाय ह्यः प्रिय
त्वयि सत्कामनुरागिणीमिमाम् ।
इति सानुशयं प्रलापिनी
परिहोये सखि निद्रया द्रुतम् ॥६॥

(इति मूलं च ।)

कमला—(चेतनामुपनीय) प्रियसहि किं यदिदं अत्ताणं सिविणदिद्वस्स
यत्थुणो किदे वेदावेमि । सिविणेहि वट्टसो मुहाई दुक्खाई वा दिससन्ति । ए ताणं किदे
हरिसो दुक्खं वा जुज्झइ ।^३

१. मयि सतततः । २. गततततः । ३. प्रियसखि किमतिविरामानं दृष्ट्वाऽप्य चतुनः
दृष्टे रोदपसि । स्वप्ने हि वट्टसः सुखानि दुःखानि वा दृश्यन्ते । न तेषां कृते हयं दुःखं वा सुखमेतत् ।

दमयन्ती—सखि कथाशेषमश्रुत्वैव किं मागुपालमसे ।

कमला—तत्कथय ।

दमयन्ती—सखि,

अत्रान्तरे तरलतारकसारहारे
सारापथे तरणिरश्मिरुचस्तरन्त्यः ।
विस्तारिमाल्यनिकरे सरसीव रेजु-
नारीस्तनोपनतकुङ्कुमरागरेखाः ॥७॥

कमला—तदो तदो ।^१

दमयन्ती—ततश्च समाकर्षणीयं हृदयं विधुरयतीव धैर्यं कीलयतीव प्रेमानुबन्धं
श्लथयतीव शीलं विदूरयतीव ग्रीवां तस्मिन्द्भ्रष्टे सरुणे विन्यस्तभावनाहं कथंकथंचि-
न्मधुकरकुलनिपीयमानकमलिनीपीयूषे प्रल्यूषे साकमम्बया सारससारसकेलिकौतुका-
कुलिताम्भसि सरसि स्नातुमयासिपम् ।

कमला—शृणु अम्हेहि साकं ज्ञेय ।^२

दमयन्ती—तत्र स्नानोत्तरं देवीपरिचर्याव्यापृता भवतीष्वनवगतमदीयकुतुकास्तु
तटभुवि चरतो देवादन्नागतान्मानसविसिनिवतंसान्कनकहंसान्विलोक्य शैशवसुलभ-
सारलताकलितान्तरा तानन्वसरम् ।

कमला—तदो तदो ।^३

दमयन्ती—ततश्च किञ्चित्कालान्तमिव तेषामन्यतमं पाणिना प्रधत्तुं मतिमकार्षम् ।
स शनैः शनैःसरग्मां विजनं निबुद्धं नीत्वा भानवगिरा न्यगादीत्—

सुभगा भव राजपुत्रि

अस्त्युत्तरेस्यां निषघाभिधानो
देशः समुत्सारितदोषलेशः ।
तस्मिन्ननल्पावनिपालपूज्यो
बभूव भूपः किल वीरसेनः ॥८॥

विडोजसो यद्भुजभूरिवैभवा-
 द्भवन्विरक्तः कुलिशस्य सौहृदे ।
 चिराय पाणिर्भवति स्म शर्मणे
 शचीकपोले विसृपुष्पकोमले ॥६॥

तस्यात्मजः सर्वगुणावदातो
 लावण्यनिर्भस्तिपञ्चबाणः ।
 अदभ्रभूपाक्षकिरीटकोटि-
 लाल्याङ्घ्रिपद्मोऽस्ति नलो नरेन्द्रः ॥१०॥

निशम्य रूपश्रियमिन्द्रवैभवो
 जनाधिनाथः स नरेन्द्रपुत्रि ते ।
 मनोभवार्चो लभते न वा मना-
 ग्विनोदनां हा तुहिनघुतावपि ॥११॥

किं बहुना—

सदा हृदि त्वां निदधन्मनोभुवः
 शरभ्यतां प्राप्य तनूभवस्तनुः ।
 सदैव सापल्यभयाञ्च निद्रया
 कदाचिदेव श्रयते समागमम् ॥१२॥

अपि च साम्प्रतं स विश्वम्भरेखरः—

शीतांशुं निशितांशुकण्टकजुषं चक्रं वियोगिच्छिदं
 शुभ्रं बालमृणालमुल्लङ्घयिषं व्यालं स्मरप्रेषितम् ।
 काश्मीरं स्मरवह्निमुर्मुरमसौ पाटीरभैरम्मदं
 पाण्डुग्योतिरशर्मदं कलयते भीमात्मजे त्वामृते ॥१३॥

इति गदिरवैष स राजहंसोऽन्वरीचमाश्रितः । मयाप्यनेन यत्तरुगो वर्गितः
 स एव दैवेन मे स्वप्ने दर्शित इत्युदञ्चिततर्कया सरभसमेत्य यूयमासादिताः ।

अहह सखि,

पतत्रिणा प्राणसमस्य भूभुज-
 स्तथा मुखायासविधायिकोदिता ।

न पारये धारयितुं घृतिं हृदा
कथं नु जह्यां हृतजीवितं जवात् ॥१४॥

(इति मूर्च्छति ।)

(सखी चेतनामुपनयति ।)

(नेपथ्ये आलोकचनिः) (सर्वाः सप्रणयं शृण्वन्ति) (पुनर्नेपथ्ये) भो भोः पौराः,
प्रतिप्रतोति प्रतिनिलयं समारभ्यतां महोत्सवः ।

अथ हि—

ब्रह्मर्षिणा हि दमकेन रतेरतीतां
रूपश्रियं शुभगुणां तनयां वितोर्यं ।
तस्याः किमप्यतिगते तु किशोरभावे
रक्षाविधिर्निगदितः किल कोऽपि राज्ञे ॥१५॥
पूत्यै तस्य प्रियजनयुतः केशवाभ्यर्चनार्थं
यास्यन्देवः सफलजनतानन्दिनान्दीप्तिमादः ।
पुत्रीं मूर्तामिव भगवतः पञ्चबाणस्य लक्ष्मीं
शश्वद्रन्मद्युतिरमणकोद्यानमायाति नेतुम् ॥१६॥

सर्वाः—(ससम्प्रमम्) अये तातः संप्राप्तस्तद्वयमेव तं मध्येपथं प्राप्नुमः ।

(निष्क्रान्ताः सर्वाः ।)

इति द्वितीयोऽङ्कः ॥

जनकचरणचिन्तावाप्तविज्ञानलेखो
व्यथित वदसिद्धं सूरिराभाषतारः ।
रसभरपरिपूर्णे नाटकेऽत्र द्वितीयो
व्यगलदनवशेषक्षीणपङ्कोऽयमङ्कः ॥१७॥

तृतीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशत्वाकारामार्गेण गन्धर्वद्वयम् ।)

एकः—धिक्पराधीनताम् । तथाहि—देवेन्द्रविनोदाय रात्रिन्दिवमुपयोग्यता कथंचित्क्षणमात्रं विश्रामो लब्धः संप्रति । अथवा किमनेन विश्रामेण । मुहूर्त्तानन्तरमेव किमपि रूपकं सुधर्मायां प्रयोक्ष्यत इति जनश्रुतिस्तत्र च मया सत्वरमेवमुपस्थातव्यमेव । (पुरतः परिक्रम्य विलोक्य) अये मम प्रियसखश्चित्ररथ इत एवायाति । (उपसृत्य) सखे चित्ररथ, कुत आगतोसि ? क्लान्त इव लक्ष्यसे । किञ्चेदं करे ।

चित्ररथः—सखे चित्राङ्गद, ननु त्वया ज्ञातमेव भवेद्यथा भर्तुर्भिन्नोदनाय प्रथमनाट्याचार्येण भरतमुनिना प्रणीतं किमपि रूपकमस्ति ।

चित्राङ्गदः—अथ किम् ।

चित्ररथः—तस्यैवान्वयनाय स्वामिना ब्रह्मलोकं प्रेषितोऽस्मि । तेन च मुनिना पत्रमिदं वृत्त्वानुपदेमेवाहमागत इति भर्त्रे संदिश्याहं प्रहितः ।

चित्राङ्गदः—सखे मया नावगतं किं तावत्स्वामिनो यैमनस्यनिदानं येन स मत्तोविनोदननीहते ? अपि नाम त्वया किमप्युपलब्धं स्यात् ?

चित्ररथः—सखे, गुरुणा नारदेन समतीतसकलाप्सरःसौन्दर्या कापि मनुजेऽ-
मुरक्ता मानवकन्या काचित्रिवेदिता । तस्या अभिजनादि तज्ज्ञाभोपायं च पृष्टः स मुनिरे-
तस्य रूपकरणं प्रयोगेणैव सर्वं ज्ञास्यत इत्यादिष्टवान् । तस्या एव विरहेण तज्ज्ञाभो-
पायं चिन्तयन्विमनायते भर्त्तेति वितर्को मे ।

चित्राङ्गदः—युज्यते, तदेहि सुधर्मामेव व्रजामः ।

(निष्क्रान्तौ ।)

चिष्कम्भकः ।

(प्रविशतीन्द्रो वाचस्पतिश्च ।)

इन्द्रः—(दीर्घं निःस्वस्य स्वगतम्), अहो—

वैणिकेन मुनिना हि वर्णिता—

मेणनेत्रकचिहारिलोचनाम् ।

भीमभूपतनयां विचिन्तय—

न्सीमदुविधरसाकुलोऽस्म्यहम् ॥१॥

तदाप्रभृति—

न मे मनो मेनकयाऽनुरज्यते

न चास्ति रम्भापरिरम्भलोलुपम् ।

न हारिणीयं हरिणी विभाव्यते

न वा घृताची रुचये प्रकल्पते ॥२॥

अथवा अलमावेगेन । साम्प्रतं संनिहित एव तस्या लाभोपायः । भवतु ।

(प्रकाशम्) भगवन्नाङ्गिरस, तस्माद्व्याचार्येण ग्रहितं पत्रम् ।

जीवः— देव, इदम् । (ददाति ।)

इन्द्रः—(गृहीत्वा वाचयति) स्वस्ति देवेन्द्राय—

पुण्यं रहस्यं परमं मयेदं

विनोदनायैव निरूपितं ते ।

सरोऽप्सरोभिः समितौ तवेदं

प्रयोजयिष्यन्नयमागतोऽस्मि ॥३॥

(नेपथ्ये । नव्यपमागतोऽस्मि ।)

इन्द्रः—(विलोक्य) अये कथमयं संश्रुप्त एव भगवन्भरतः (तदमिमुखं परिक्रम्य) भगवन्नयमभिवादये । इदमासनमुपविश्यताम् । (इत्यासनं निर्दिशति ।)

भरतः—विजयी भूयाः । (इत्युपविशति ।)

इन्द्रः—भगवन्नाङ्गिरस, अवहितीक्रियन्तां सभ्याः ।

जीवः—यथाह महेन्द्रः । (इति पुरतः परिक्रम्य) सो भोः सभासदः, अद्य किलात्रभवता भुवनत्रयराज्यातपत्रान्तावसक्तकल्पशाखिकुसुमसौरभभ्रमददभ्रभ्रमर-कुलकलरचमुखरितहरिदन्तरेण पुरन्दरेण समाज्ञापिता ब्रह्मलोकादुपागता अप्सरसो

भगवता भरतेन प्रणीतमद्भुतं कलिदुर्विलसितं नाम रूपकं प्रयोक्ष्यन्तीति समवहितै-
र्युष्माभिर्भाव्यम् । (इति श्रीव इन्द्रश्च यथोचितमासने उपविशतः ।)

(प्रविश्य)

सूत्रधारः—

श्रीशेन्द्ररुद्रचतुरास्यमुखाः सुरीषा
द्राग्येन धैर्यविधुरा विहिताः प्रसह्य ।
सस्मै जगद्विजयिने बत वामनेत्रा—
नेत्राश्चलाय कलये शतरशो नमस्याः ॥४॥

इन्द्रः—(स्वगतम्) तय्यमेवोपन्यस्तमनेन भरतपुत्रेण ।

सूत्रधारः—(परितो विलोक्य) अये, कथं किमपि सज्जीकृतं नास्ति ? (नेपथ्या-
भिमुखमवलोक्य) इयमार्या विमनायमानेवेत एवामिचर्तते । तद्विषादकारणमस्यास्ताव-
दवगच्छामि । (उपसृत्य) आर्ये किमिति विमनायसे ?

(प्रविश्य)

नटी—उवक्तन्तजोववणाए वच्छाए विआहस्स किदे दुक्खिदं मे भणो ।^१

सूत्रधारः—आर्ये कोऽयं मुघा विषादः ? परय—

वत्सा सुतेन सख्युर्मे सुभद्रेण मनीषिणा ।
नलेन दमयन्तीव नचिरात्परिप्रेष्यते ॥५॥

इन्द्रः—(स्वगतम्) अये कथं मत्सखस्य वीरसेनस्य सुते नलेऽनुरक्ता भैमी ।
तदिदानीमतिविषममापतितम् । अथवा कामाकृष्टमानसस्य को धर्मो धर्मविवेकः ।
वत्तनेव दूतं कृत्वा कार्यं साधयिष्ये ।

(नेपथ्ये । आः पाप, परिमुषितशेमुषीक शैलपक्षिघोरक, इत्यर्थोक्ते)

सूत्रधारः—आर्ये, अयं कलिः पापो नलदमयन्त्योः समागममात्मनोऽनिष्टमाकर्ण्य
क्रुधा मेऽभिमुखमायाति । तन्न युक्तमाततायिनोऽस्याग्रे स्थातुम् ।

(निष्क्रान्ती ।)

(प्रविश्य)

भीषणवेपः कलिः—(आः पापेत्यादि पठित्वा) अथवा अलं वराकस्यास्य नटस्य वाचि विशेषदशनेन । आः पाप, मुधामैमीकाशुक नल—

धर्मस्य मे द्विपत अर्जयितारमुच्चै—
गेर्वण भोमतनयापगिरम्भलुब्धम् ।
त्वामद्य हन्ति कलिरेप विनाश्य सर्वा
राज्यश्रियं सह यशःप्रसरां जवेन ॥६॥

किञ्च—

धर्माधिधीरणविघोद्धुरवृद्धिर्धैर्यं—
निर्धूतनैपथमुजोर्जितवीर्यगर्वः ।
हर्षोदयोद्धतनखाङ्कुररश्मिकान्त—
श्मभूत्कुरः कलिरुपैष्यति बन्धुवर्गम् ॥७॥

इन्द्रः—आः कलिचाण्डाल, सुदुरमतिप्रसक्तोऽसि धर्माक्षेपेण । एष न भवसि ।
(इति वज्रमुद्यच्छति)

जीवः—देव, किमिदमकाण्डे वज्रमुद्यम्यते ? ननु प्रेक्षणकमिदं न पुनर्भूतार्थः ।

इन्द्रः—(वज्रं संहृत्यान्मागतम्) इहो कामाकुलितं मे चेतो न किमपि वक्ष्यति ।
(प्रकाशम्) भगवन्धार्यजालपरिचिन्ताकुलोऽस्मि ।

कलिः—वत्स वज्रनाभ, (इत्यर्धोक्ते) अहो व्यग्रता ! स ॥ दमयन्त्याश्चित्र-
मानेतुं प्रेषितस्तल्लिखित्वागच्छन्नेव भ्रमान्मार्गे न्यपातयत् । वेचलं नलस्यैव चित्रं
गृहीत्वा समागत इति पुनस्तदानयनाय गतः । हा ! दैवदुर्धिलसितेन सत्चित्रं तस्यैव
वीरसेनसुतस्य हतं गतम् । तेन च साम्प्रतं स भैम्यां द्विगुणिताभिलाषो वृत्त इति
समुपलब्धं चरेभ्यः । भवतु प्रस्तुतं तादृगनुसरामि । (नेपथ्यामिमुखम्) वत्सौ काम-
मोहो, इतस्तावत् ।

(विटचेष्टेवेणेन प्रविश्य)

काममोहो—जयतु जयतु भट्टा ।^१

कलिः—वत्सौ, चरेभ्य उपलब्धं यथा रमणकोद्याने साम्प्रतं दमयन्ती वर्तते ।
ततस्तन्मार्गादेशयतम् ।

१, जयतु जयतु भट्टा ।

काममोहो—इदो इदो भट्टा ।^१ (सर्वे परिक्रामन्ति ।)

तौ—एदं उज्जाणं, एदु भट्टा ।^२ (इति पुरो निर्दिशतः ।)

कलिः—(प्रविश्य) (परितोऽवलोक्य) हा हतोऽस्मि ! इतः कश्चिज्जरतोऽप्रजा-
पसदः सामानि गायति ! (अन्यतः) हा हतविधे, मृतोऽस्मि । दग्धोऽस्मि । इतोऽयं
चपलो द्विजबटुहुतवहाय वपट्कुरुते । (परितः) आः अस्मिन्मन्दिरे श्रुतिपयोन्मायी
घण्टाघणघणात्कारः श्रूयते ! हा ! उत्क्रामन्तीव मे प्राणाः । (दूरमपस्त्य सविषादं
दीर्घं निश्वासति ।)

इन्द्रः—पापोऽयं कलिः सर्वयैव धर्मद्वेषपरः ।

कलिः—अहो दुष्प्रवेशमिदं स्थानम् ! तत्कुत्र स्थितः कार्यजातमपि चिन्तयामि ।
अथवा कामं मदनुरुपस्थानगवेपणे प्रवर्तयामि । स हि सुदुर्महाण्यपि वस्तूनि प्रहीतुं
शक्नोति । तथाहि । अयम्—

निमग्नमन्तर्दुरवग्रहं प्रियै—

रपास्य मानाभिधनक्रमूर्जितम् ।

प्रपाजलं मानवतीमनोर्णवं

सुखावगाहं विदधाति कामिनाम् ॥८॥

यत्स, काम, किमस्त्यत्र मदुपवेशयोग्यं स्थानम् ?

कामः—एणु बिहोदओ एसो सामिणो पुरदो उजेव चिट्ठइ ।^३

कलिः—यत्स, सुष्टूपलक्षितं त्वया । यतो भूतावासमहीरुहैरत्र सुखेनोपबिष्टं
मां न धर्मस्तस्य पृथ्वप्रपितामहो वा व्यथयितुं शक्नोति । किञ्च मत्प्रीतिपात्रतयैवेमं
जलाः कलिद्रूममाग्नन्ति । (इति तस्य तले उपविष्टः ।)

कामः—(सहर्षम्) देव, अवरं अम्हाणं अणुकूलं ।^४

कलिः—किमिष ।

१. इत इतो भट्टा । २. एतदुद्यानम् । एतु भट्टा ।

३. मनु विभीतक एव स्वामिनः पुरत एव तिष्ठति ।

४. देव, अपरमात्मात्मनुरुज्जम् ।

कामः—दमयन्तोए सहीओ कुसुमावचअणिमित्तं इदो ज्ञेव अहवट्टन्ति ।^१

कलिः—(विलोक्य) प्रियं नः प्रियम् । किमुच्यते वत्स, सर्वातिशायि बुद्धिवैभवं ते । तच्छृणुमस्तावदेतयोर्विस्त्रम्भालापम् ।

(ततः प्रविशतः पुण्यावचनं नाटयन्त्यौ सख्यौ ।)

एका—सहि मिस्सकेसि, कुमारोए रत्तिवुत्तन्तेण वसुद्धिदं विअ भीदं विअ मे द्विअअं ।^२

मिश्रकेशी—सहि कमले, को सो वुत्तन्तो ?^३

कमला—जदा तुमं देवीए परिचज्जाइ आसि तदा कुमारीए विस्सद्धं एल्ल-
गुणणिज्जाणपराइ शिसीधवेलाइ सहस ज्ञेव तस्य घरस्स भित्ती बज्जोइवा विअ
विदिण्णा ।^४

कलिः—अहो मायायिनैवेदं साहसमनुष्ठितमिति मन्ये ।

मिश्रकेशी—तदो तदो ।^५

कमला—अथ तदो छिइदो विणिग्गदो को वि रक्खसो ।^६

मिश्रकेशी—इल्ला ए किम्पि अच्चाहिदं जादं ।^७

कमला—सहि जादप्पाअं जेव्व आसी, कि पुणो दमणअमुणिणा विदिण्णेण
अट्टिदारिआए चूडारअणेण प्पआसेहि दहिज्जन्तो विअ सो रक्खसो पुणो रग्गं पविट्ठो ।^८
असुहा वि जहट्ठिअं जादा ।^९

१. दमयन्त्याः सख्यौ कुसुमावचनमितिचित्तं एवाभिधत्ते ।

२. सखि मिश्रकेशि, कुमारी रत्निवृत्तान्तेन सुमित्रमिव भीतमिव हृदयम् ।

३. सखि कमले, कोऽसौ वृत्तान्तः ?

४. यदा त्वं देव्या परिचर्यायामासीः तदा कुमारीं विस्त्रब्धं बल्लगुणविध्यानपरायी निरीय-
वेलायां सहसैव तस्य गृहस्थ मित्तिवज्रोपहृतेयं विदीक्षा । ५. ततस्ततः ।

६. अथ तवत्रिलुद्राद्विनिर्गतः कोपि राक्षसः ।

७. इल्ला न किमपि अत्याहितं ज्ञातम् ।

८. सखि, ज्ञातप्राप्तमेवासीत् किं पुनर्दमनकमुनिना वितीर्थेन अट्टिदारिकापारचूडारत्नेन
प्रकारीर्द्धमान इवासी राक्षसः पुना रग्गं प्रविष्टो वसुधापि यवारियतं ज्ञाता ।

मिश्रकेशी—सहि, दिष्टिआ महुसूअणस्स पूअणं करिअ गअदिअत्तम्मि भट्टा तं मणिं भत्तिदारिआए दिण्णवां ।^१

कमला—सहि महाणुद्वाओ सो महरिसो सुणिज्जदि । एवं वखु सा मणियो विअरणकालम्मि समादिट्ठवां ।^२ (संकृत्य-प्राथत्य)

यः कश्चिदेतां तनयां हताश—
स्तथान्यदृष्ट्या विनयातिवर्त्ता ।
यत्तेत लब्धुं प्रसभं तमेव
चूडामणिः शिष्यिता विनोत्तिम् ॥६॥

इन्द्रः—दिष्ट्या दुष्टराक्षसकुलमुखमर्दनायाय मणिस्तया धार्यते ।

(नेपथ्ये)

अथागमिष्यति नृपो निषधाधिराजो
मैमौस्त्वयंवरमहो महनीयकीर्त्तिः ।
देवस्ततो रमणकोपधनान्तर्वर्त्ति—
प्रासादमाव्रजति तत्प्रतिपालनाय ॥१०॥

सख्यौ—अम्हो महाराओ पासादं गदो । ता अम्हे बिं साहेम्ह ।^३

(इति निष्क्रान्ते ।)

कलिः—यत्सौ काममोहौ, श्रुतमेव भवद्गथां यथा दुष्टवदुना दमनकेनेन्द्रजालं रचितम् । तदेवं क्रियताम् । (कर्णे एवमेवम्)

(नेपथ्ये)

वैतालिकी—

एकः— इत्था घराम्बरचराणि तमांसि नून—
मन्वेपणाय तमसोऽम्बुधिगतं गर्भं ।
लीनस्य गूढमवमज्जति संहृतांशु—
निष्कारणाम्बुजवनीकमनीयवन्धुः ॥११॥

१. सहि, दिष्ट्या महुसूदनस्य पूजनं कृत्वा गनदिवसे अर्त्तां तं मणिं मर्त्तुं दारिकायं दत्तम् ।

२. सहि, महानुभावोऽसौ महर्षिः । श्रूयते एव खबरंसौ मणोर्वितरणकाले समादिष्टवान् ।

३. अहो महाराजः प्रासादं गतः । तदावामपि माध्यायः ।

अपरः— राजंश्चिराय विजयस्व पतिं सुशीलं
पुत्री तवोपलभतां निजरूपयोग्यम् ।
आरोहरोहणवनीयकमेलकानां
तुङ्गं यरोद्विशिखरं मनुजैर्दुरापम् ॥१२॥

कलिः—अविशेषह वैतालिकाधम, 'पुत्री तवोपलभतां कलिमात्मयोग्यम्' इति
वक्तव्यं खलु । (अन्यतः) वत्सो, मायाविन उद्यानस्य मार्गमादेशयतम् ।

तौ—इदो इदो मट्टा ।^१

(निष्क्रान्ताः कलिकाममोहाः ।)

इन्द्रः—कथमवसितोऽभिनयस्तत्प्रासादमेव ब्रजामि । अथ हि देवी द्रष्टव्येति ।

(निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति तृतीयोऽङ्कः ॥

जनकचरणचिन्तावाप्तविद्वानलेशो
व्यधित यदतिदृष्टं सूरिरामावधारः ।
रत्नभरिपरिपूर्णे नाटकेऽस्मिन्तृतीयो
व्यगलदनवशेषहीणपङ्कोऽयमङ्कः ॥१३॥

चतुर्थोऽङ्कः ।

(प्रविशति सचिन्तो नलो विदूषकश्च ।)

नलः—(सचिन्तम्) अहो अन्तरायबहुलाः प्रियजनसमागमाः । मध्येपथमे-
वैभिस्तपस्विभिर्यज्ञरक्षायै प्रार्थितोऽस्मि । कथं वा स्वधर्ममवधूय कुण्डिनपुरं प्रयामि ।
भवतु, सर्वथा समाप्त एव तपस्विनामवसृद्योत्सवे पुनः प्रस्थास्ये । (प्रकाशम्) वयस्य
माधव, संप्रति सेनापतिना तपोवनोपरोधपरिहाराय बहिर्निवेशितान्येव सैन्यानि ।
तदेहि तपोवनोपकण्ठस्य रामणीयकं पर्यावः । (इति परिक्रामतः ।)

नलः—(परितोऽवलोक्य) वयस्य, अतिरमणीयोऽयमुद्देशः । पर्य—

कचिन्मरिचपल्लवं कवलयन्ति हारीतकाः
कचिन्मलचञ्चवः शुक्वरा इमे दाडिमे ।
रसालमुकुले कचिद्रसमरः पिकैः पीयते
कचिन्मव दयिताघरं धयति मत्तपारावतः ॥१॥

(स्तोकमन्तरमतीत्य) वयस्य, अस्मिन्सरसरसत्सारसे सरसि—

प्रत्यप्रकुङ्कुमनिभारुणरश्मिरक्त—
व्यक्तानुरागमिव चक्रपतत्रियुग्मम् ।
सौप्तिक्यमेतदितरेतरवक्त्रबुम्भि
प्राप्तोत्यमन्दमदनप्रमदप्रकर्षम् ॥२॥

विदूषकः—एकं तुमं पि होहि ।^१

नलः (अभुत्वेव) वयस्य, अत्र तावत्तच्छायशीतले कङ्कलितले उपविशावः ।

(इति तथा कुरुतः ।)

(चित्र हस्तस्थं दर्शयित्वा) वयस्य, विप्रलम्भावस्याथास्ते सख्याश्चित्रमिदं प्रति-
भाति । तथाहि—

मृणाललतिका तनुं मुजलतामपास्य स्थिता
स्मरन्वरभृताङ्गकव्यतिकरावशुष्यत्तरे ।
नवीननलिनोदलाकलितपाण्डुतल्पाञ्चले
विभाति शरदि स्फुटं शशिकलेव मेघान्तरे ॥३॥

कथितमपि कुण्डनेशस्य दूतेन सदैव प्रेषितया प्रियंवदाभिधानया सारिक्या ।
विदूषकः—किं विभ्र ।^१

नलः— रतिप्रियेण प्रसभं वधापिता
मुता विदर्भाधिपतेभ्यस्त्वृते ।
व्यथामनल्पामचिगम्य साम्प्रतं
न निर्वृतिं यास्यमृत्युतावपि ॥४॥

किञ्च— स्वप्नेषु भैमी रतिजीविसेन
देवेन दत्तामुपलभ्य शिष्टाम् ।
विहाय भोगांस्त्रिदिवे दुराणा-
स्त्वदेकचित्ता किल साम्प्रतीयम् ॥५॥

(सबाष्पगदगदम्) वयस्य, साम्प्रतं पश्य मेऽवस्थाम् ।

ध्याय ध्यायं मधुरमधुरं प्रेयसीवक्त्रपद्मं
धृत्वा धृत्वा धृतिमथ गलद्वन्धनं कामबाणैः ।
विद्धं विद्धं विधुरविधुरं शून्यभूयं दधानं
दून दूनं हृदयकुसुमं मामकं म्लायतीदम् ॥६॥
(इति मूर्च्छति ।)

विदूषकः— (चेतनामुपनीय) वयस्य, मा समधिष्ठां आआसं किधा ।^२
राजा—वयस्य, किं करोमि, शम्बरारेः शम्बर्या वितोर्णं मोहमपासितुं न पारये ।
(नेपथ्ये)

अजह्मप्यम् । परित्रायतां महारजः । परित्रायताम् ।

१, किमिव ।

२, वयस्य, मा समधिकमायासं कुर्याः ।

यावन्महर्षिभिरमू परिशोध्य वेदीं
न स्थापितो हुतवहो भगवान् समन्त्रम् ।
तावद् व्यदूषि गिशिताशनशङ्घुर्य
रक्तोक्षणेन ननु मण्डपमेव सर्वम् ॥७॥

राजा—(भ्रुतिमग्निनी) ॥ भेतव्यम् । कथमरे यातुधानापसदाः कथं सति मयि
सुदूर प्रगल्भध्वे ।

(उच्यैः) नन्वेपाः—

आसप्तनोरनिधितोरमनन्तभूम—
भूभृद्ब्रजोपहृतरत्नमरीचिजालैः ।
नीराजितो रिपुनृपालकरालहाल—
दहडोऽह्मिदण्ड छपयातु शिरस्तटं वः ॥८॥

(पुनर्नेपथ्ये मिश्रस्वरेण)

आस्ते कोपि यदि क्षमः स कुरुतां कोदण्डदण्डः करे
सुद्रक्षोणिपलक्षधीर्यविभवक्षादक्षमोऽहं क्षणात् ।
व्याक्षिप्तक्रतुर्मविधानमुदयत्त्रासेषु विप्रेष्विदं
वातायुष्विव सान्प्रतं त्रितनवै शार्दूलविक्रीडितम् ॥९॥

नलः—आः पापान्तर्धानगर्वित राक्षसाधम अनुभूयतामनुचितं क्रतुविनाशस्व-
फलम् । (धनुषि सम्प्रवक्तुं बाणमारोप्य)

येनोऽितास्तु पशुना पिशिताशनेन
बर्णाः स्वगघापशुनास्त्वरितं तदीयम् ।
पीता प्ररुक्ष रुचिर्हृदयस्य तूर्णं
तूणीरमाग्रजु शब्दभिदेप बाणः ॥१०॥

(इति नेपथ्याभ्युत्थमाकाशे शरं विमुञ्चति ।)

(नेपथ्ये तास्तरचं त्वागोचरं बहूनां जनानां पलायनध्वनिः ।)

(ठमौ सर्वस्मयमाकर्णयतः ।)

(पुनर्नैपथ्ये)

जय नृप निहतारे राक्षसास्ते शरेण
 च्छलकृतमुनिवेपा नाशिताः सर्वे एव ।
 ब्रज विघटितविघ्नं सप्रभेदं विदर्मान्
 भवतु भवति घन्या वीक्षिता भीमकन्या ॥११॥

नलः—(ऊर्ध्वमयलोक्ष्य) अये ! कथमिमे सिद्धगणा मामाशिषाभिनन्दन्ति !
 तत्किमेते राक्षसा एवार्धपथे मामुपरोधुमागता न मुनयः ।

विदूषकः—धत्स बहुमाया रक्त्वसा मुणिञ्जन्ति तां किं चित्तं ।^१

नलः—भवतु प्रसङ्गादिमपि देवकार्यं निर्वर्तितम् । तद् वयस्य, मुहूर्त्तमत्र
 शीतच्छायेऽशोकसले समुपविशावः ।

(इत्युपविष्टौ ।)

नलः—सखे, अपि नामैते राक्षसाः कुण्डिनपुरेऽप्येवं मायां कुर्युः ? अथवा सर्व-
 मीश्वरः क्षेमं विधायति । किमत्र बहुशो विचिन्तनेन ।

विदूषकः—जघाह पिप्पलव्यस्त्रो ।^२

नलः—सखे, निष्करुणो मदनोऽतिवेलं तापयति माम् ।

नूनम्—

विरटिणीवदनद्विजपत्यसु—
 क्षतिमद्वावृजिनं कृतवानहो ।
 त्रिनयनानलमाप्य मृतोऽपि स—
 स्मनसिजो गतवान्स पिशाचताम् ॥१२॥

अन्यथानङ्गः कथं प्रहरेत् ? हा वयस्य, दक्षिणानल, त्वमप्येवं मद्भाग्यविपर्यया-
 द्विषममाचरसि । अथवा—

पाटीरदुमकोटरोदरधरत्काकोदररवासजै-
 रालिप्तो गरलैरलं प्रक्षलथम्पत्राणि वित्रासदः ।

कन्ऽर्पण रयाद्वियोगिहरिणव्यापादनाचेरितो
नूनं सखशिलालिचर्पणबशात्तोद्गो भवानाशुगः ॥१३॥

(सविपादम्) वयस्य, किं करोमि । एवमुपालब्धवाचपीमौ न लज्जेते । का गतिः ।
(चित्रं निर्वर्ण्य)

अपि श्वसितविकलवं तदधरं पिवेयं द्रुतं
प्रिये ननु मनागिमौ अयतु ते कपोली स्मितम् ।
प्रपञ्च्य किलकिञ्चित्तं चित्ततनुं स्मरत्येपुभिः
कृतार्थं पदान्जयोरुपनतं तवेभं जनम् ॥१४॥

विदूषकः—(स्वगतम्) अम्महे अदिभूमिं गदो इमस्स मनोरहो । (प्रकाशम्)
अअस्स, कदिं नाम तुहस्स प्पिआ ? चित्तं क्खु एदं ।^१

राजा—हा धिक् । कथं चित्रमिदम् ! (इति मूर्च्छति ।)

(विदूषकः पटान्तेन वीजयति ।)

(नेपथ्ये)

निपद्यजनपदेन्द्रं द्रष्टुमौत्सुक्यभाज-
स्तपनरुचिर्हैमस्यन्दनैरिन्द्रमुख्याः ।
परिमलपरिपूर्णोदारमन्दारमाला-
स्ततिमनुगहनानामागता लोकपाजाः ॥१५॥

राजा—(उच्छ्वस्य) अये कथं लोकपाला मां द्रष्टुमागतास्तद् गत्वा संभावयामः ।

(निष्क्रान्तौ ।)

इति चतुर्थोऽङ्कः ॥

जनकचरणचिन्तावाप्तविज्ञानलेशो
व्यधित यदतिहृद्यं सूरिरामावतारः ।
रसभरपरिपूर्णं नाटकेऽस्मिन्चतुर्थो
व्यगलदनवशेषस्तीक्ष्णपक्ष्णेऽयमङ्कः ॥१६॥

१. अतिभूमिं गतोऽप्य मनोरथः । वयस्य कुत्र नाम तव प्रिया ? चित्रं स्वस्वेतम् ?

पञ्चमोऽङ्कः ।

एका—सहि, दिट्ठिआ तेण सुणिणा संडिल्लेण एलरूवादो महाराअवञ्च-
णत्थं समाअदादो रक्खसादो रक्खिदा मट्ठिदारिआ । तेण हि सुणिणा एदं संदिट्ठं ।^१

रक्षोऽधमोऽय नलरूपधारी
समागतस्त्वे नृप वञ्चनाय ।
मायायिनामा कलिना प्रयुक्त-
स्तदप्रमादो मव धातयेनम् ॥१॥

द्वितीया—सहि, तदो तदो ।^२

प्रथमा—तदो एव्वं संदेसं वेत्तूण आअदमत्तम्मि सुणिसिस्सम्मि अन्तहिदो
सो रक्खसो सपरिअणो ।^३

द्वितीया—सहि. अदो एजेव रक्खसोएव्वादो भत्तिदारिआ विमणाअदि
संपदं ।^४

प्रथमा—अएणं मि कारणं । एअदा देएहि वित्तिण्णंतद्धाणसिद्धी णलो सुद्धन्तं
आअदो । लोअणालाणं कं मि भत्तारं धरेहीति च भत्तिदारिअं संदिट्ठवां । तदो तुमं
एजेव मह भत्ता एएणो होहुं अरिहाद । एव्वं च—(संसूतमाश्रित्य)^५

देवानां यदि निरवग्रहो ग्रहोऽयं
ते कामं सह भवता स्वयंवरं मे ।
आयान्तु स्वयमहर्मांभरेव तुभ्यं
दास्ये न त्वमपि तयापराधमाक् स्याः ॥२॥

१. सखि, दिट्ठिआ तेन सुनिना शाश्विहस्येन नलरूपान्महाराजवञ्चनायं समागतद्वापसाद्विजिता
भत्तृदारिका, तेन हि सुनिना एतत्संदिष्टम् ।

२. सखि, तत्तत्ततः । ३. तत्त एव संदेशं दृष्ट्वा आगतमात्रे सुनिःश्रये अन्तर्हितोऽसी रापसः
रुपरिचयः । ४. सखि, अत एव रापसोऽदमाद्विजितास्ते सागतम् । ५. अयमपि कारणम् । एअदा
देवैरक्षय्यमिह संदिष्टं इदमहंकारतः । केचन, आनां अस्मिन् अकारि हरेति च भत्तृदारिका
संदिष्टान् । एतत्तमेव मम अर्था नश्यो भवितुमर्हति । एवं च ।

एवं मत्तिदारिद्र्या सदिष्टं । तदो लोभवालादो विघ्नं संकन्तो सा विमना-
अदि ।^१

द्वितीया—जुज्जदि । ता एहि । जामो ।^२ (निष्कान्ते ।)

विष्कम्भकः ।

(प्रविशति सचिन्तो नलः)

नलः—अहो तः । गृहीतदूत्ये मयि कीदृशीमवस्थां भैमी समम्बभवत् । इन्तः

निबन्धमारथयति प्रचुरं दिगीश-
संतोषणाय मयि मन्युविकम्पितौष्ठम् ।
सा यत्सखीं प्रचलिता सरयं निरस्य
चेतो न मुञ्चति चिरादपि तन्मदीयम् ॥३॥

किञ्च—

दूत्यान्मृशंसमनपेक्षिसभूरिभावं
श्रोत्राध्वभेदि घचनं मयि भाषमाणे ।
नीह्वारहारितरुचो रसिताञ्जयोस्त-
न्नेत्रे श्रियं श्रितवती मनसो न यातः ॥४॥

(सविषादम्) हा घञमयचित्त, एताश्चापि न व्यथा ते जाता । ?

तदा—

कामाहकुशैः सुनयनानयनाञ्चलैस्त्व-
मुत्तोदितोपि परुषत्वमनूयन्हा ।
गम्भीरवेदिनमनेकपमन्वकार्पाः
किं साम्प्रतं व्रजसि शोकमकाण्ड एव ॥५॥

(सारांसम्) अपि स्वसितकम्पितस्तनमदम्भरम्याघरं
सदाभ्रजलनिर्गलत्रयनकजलं सुभ्रुवः ।

१. एवं मत्तुदारिकया सदिष्टम् । ततो लोकाञ्जयपाद्विघ्नं शङ्कमाना सा विमनायते ।

२. पुम्पते, तदेहि बावः ।

वपुर्विरहवेदनाविधुरमङ्गपाल्यामहं
विधाय गुरुसंमदोपचितमानसः स्यां कदा ॥६॥

(नेपथ्ये) ननु अविलम्बितमेव (इत्यर्षोके)

नलः—(भुतिमभिनीय) कथमविलम्बितमेवेत्युत्तरं वितीर्णं दैवेन । (दक्षिण-
बाहुस्पर्शं सूचयति ।)

(पुनर्नेपथ्ये)

ननु अविलम्बितमेव सज्जीभवतं प्रियसख्यौ । गौरीपूजनाय याम्यहम् ।

नलः—(नेपथ्यामिमुखमवलोक्य) अये कथमत्रैवोद्याने गौरीपूजनाय भैमी सह
सखीभ्यां समायाति । तदत्रैव लोकपालप्रभाषाधिगतयान्तर्धानविधयादृश्यो भूत्वा
शृणोम्यासां विलम्बमालापान् ।

(इति तथा करोति ।)

(ततः प्रविशति भैमी गृहीतपूवासंभारे सख्यौ च ।)

दमयन्ती—सखि कमले, अत्यन्तं निस्सहानि मेङ्गकानि नाल्पमपि गन्तुं
प्रभवन्ति । तदियं गौरी भगवती । पूजयामीमाम् । (इति तथा करोति ।)

नलः—अहो ! संनिधानधशात्संप्रति स्फुटमस्या अङ्गानां स्थावण्यं विभाव्यते ।
(निपुणं निरूप्य) हन्त ! कथं निराभरणैवेयमस्ति ? (सविमर्शम्) अथवा सहजेनास्या
स्थावण्येन तिरोहिताभरणखलदमीरिति मन्ये । तथाहि—

हेमावदाततनुबाहुलताद्वयेऽस्मिन्
शोभा न विस्फुरति हेमविभूषणानाम् ।
स्रग्भ्यस्त्वस्मिन्सुखिन्दुदलप्रभापि
पाण्योर्विसारिरुचिभिर्ननु भर्त्सितैव ॥७॥

किञ्च—

अवणाश्रितं हि नयनोत्पलद्वयं
अवणोत्पले विधुरयत्यनारतम् ।
स्मरपर्मवारिकणभूषितौ त्वनौ
न च हारमारुचिमश्रुतो मनाक् ॥८॥

(निभृतं निर्वर्ण्य) अये इदमप्यपरं रम्यतरं विभाति ।

ताटङ्कयुग्ममनुकर्णतटं निबद्धं
क्षोभाय कामुकजनस्थ मनोभुवेव ।
वामा सुसंश्रितमपाङ्गशरावलीना—
मुत्तेजनाय ननु शाण्युगं विभर्त्ति ॥६॥

(सकौतुकम्) इतश्च—

संधाय सन्ध्याः कुचयुग्ममेत—
त्परस्परं मन्मथबाणबाधाम् ।
विधूय शश्वत्करितेतराङ्गं
समेधते संधिबलं महर्द्धि ॥१०॥

(सविस्मयम्) इतश्च—

जलजन्मनः शरणमद्य जितं
भवतानुकम्प्यमिति वक्तुमिष ।
चरणोत्पलद्वयमुपाश्रयते
कलकूजिह्वंसकयुगं सुतनोः ॥११॥

भवतु, किमप्यालपन्तीष लक्ष्यते । तदाकर्णयामि ।

वृमयन्ती — (गौरवाश्ररणयोः पुष्पाञ्जलिं विकीर्य प्रणमोभूय) भगवति,

वृन्दारकप्रणयिनीकरकीर्यमाण—
मन्दारमाल्यमकरन्दमिलन्मिलिन्दे ।
वन्दारुवृन्दशुरुनन्दनमन्दिरे ते
वन्दामहेऽम्ब सततं चरणारविन्दे ॥१२॥

नतः—(स्वगतम्) अहो माधुर्यमस्या ब्राणीषु ! मन्ये, साक्षाद्भगवती सरस्वती
वदनमेतदीयमधिरोते ।

कमला—(संस्कृतभाषित्य)

मङ्गलाङ्गणमनङ्गसुन्दरं
कुन्दकान्तिहरदन्तमौक्तिका ।

चन्द्रनन्दिबदनाम्बुजा पति

प्राप्नुयाद् द्रुतमियं सखी मम ॥१३॥

नलः—(स्वगतम्) सखि कमले, चन्द्रादीनामुपन्यासाद् प्राम्यतैव लक्ष्यते ।
क तावदिदं मुखं क वा स वराको राकारजनीरमणः ।

दमयन्ती—सखि, निर्वर्तितं पूजनं तदिदानीं गच्छामः । (तथैलक्ष्य विमृश्य)
कमले, साम्प्रतं न पारयामि जीवितं धारयितुम् ।

परम्—

प्राणार्घ्यको मम तथा यदि नैषथोऽपि

पारुष्यमाश्रयति हन्त दयां विहाय ।

पापा तदा कथमिदं हतजीवितं हा

धृत्वा पताम्यनुरायाम्बुनिधौ दुरन्ते ॥१४॥

(इति वृत्तिः ।)

सख्यौ—(नलिनीदलैरुपरि गच्छति विपादम्) हा कथं चिरं उपवीहदा विद्या
वच्छसिदि । (दीर्घं निश्वस्य) हा लोचनबाला र्पासकं वजेन्य अहिलसिदं तुम्हाणं ? हा
महाराज, नेसथ, कुदो पदं अवस्थन्तरं गदं अत्ताणो दयिदं थ ओलम्बसि ?^१

(संस्कृतमाश्रित्य) हा हतविधे,

भीमावनीन्द्रतनुजां विबुधेन्द्रतुल्ये

रक्षां मले चिरहृद्विचिताप्यमानाम् ।

मूर्च्छां गतामहद् कोपि न परयतीमां

देवस्य दुर्विलसितं हि गिरामगम्यम् ॥१५॥

नलः—(सप्तभ्रमम्) अहह संप्रति न धैर्यमवलम्बितुमुत्सहे । (इति कथंचि-
दुपसृत्य पाणिना भैमीं स्पर्शति ।)

दमयन्ती—(मीलितलौचनैव) सखि, अन्यादृश एव ते करस्पर्शः प्रतिभाति ।
अमृतेनेवानेन तव स्पर्शो नो जीवितास्मि ।

१. हा कथं चिरमुपवीहिता अपि न वच्छसिदि । (दीर्घं निश्वस्य) हा लोचनबालाः एतावदेव
अभिदृष्टिं गुप्ताकम् ? हा महाराज नैसथ, कुत एतदवस्थन्तरं गतामामनो दयितो नावच्छमसे ?

कमला—अयि मुद्गे, अहं दूरादो न्हि कि अलीअं भणसि ?

नलः—(स्वगतम्) दिष्ट्या प्रत्युज्जीवितेयम् । तदपसरामि । (विमृश्य) अहो
हर्षजडीभूत इव मे करो नेतः प्रचलति । (इति कथंचिदपसृतः ।)

दमयन्तो—(मोलितलोचना सखीवाक्यमश्रुत्वेव) सखि, किमिति सत्वरमप-
सृतासि । एहि पुनरपि तादृशेनामृतहस्तेन स्पर्शनं संभावय माम् ।

(इति नेत्रे उन्मीलयति ।)

नलः—(स्वगतम्)

ननु सुतनु तवैव स्पर्शनान्निर्घृतिर्मे
नयघनजलदानाश्चातकस्यैव जाता ।
इयममृतमनोहा ओत्रमामोदयन्ती
पुनरपि तव बाणो ह्यारिणो कर्णमेतु ॥१६॥

कमला—सहि सत्त्वं भणीअदि । मया हि ण तुह प्फंसो किदो ।^१

दमयन्ती—अत्र न कोऽप्यन्योऽस्ति । तत्केन स्पृष्टाहं । मन्ये त्वयैव परिहासार्थं
गोप्यते न मया स्पृष्टासीति ।

(नेपथ्ये)

स्वयंवराः श्वो भवितेति देवी
प्रसान्तवनायाय निजात्मजायाः ।
प्रासादमभ्येति समर्च्य देवं
रमापतिं भङ्गलमूलभूतम् ॥१७॥

दमयन्तो—अहो प्रमादः ! चिरायितमत्रास्माभिः । अम्बा प्रासादमागता ।
सत्सत्वरं संभावयामः । (इति निष्क्रान्ताः ।)

नलः—हा पथं गता एव । (सर्वलक्ष्यम्) हा निष्करुण देव,

१. अयि मुग्धे, अहं दूरतोऽस्मि, किमलीकं भणसि ?

२. सखि, त्वयं भवत्यते, मया हि न तव स्पर्शः कृतः ।

तल्लीलाश्रितचारुलोचनमहो वक्त्रं चिरं नेत्तितं
वाचो नापि यथेष्टमाश्रितसुधासाराः समास्वादितः ।
नैवान्तःकरणस्य निर्वृतिरभूत्तत्संनिधानादलं
किं जातेऽपि समागमे सपदि ह्य विघ्नः कृतोऽयं त्वया ॥१८॥

(ऊर्ध्वमवलोक्य) कथं मध्याह्नः संवृत्तः । तथाहि—

प्रत्यग्राम्बुजिनीदलान्तरगतः प्राणादिकां सारसः
पक्षाभ्यामुपवीज्यत्ययमलिनीलोत्पलश्यामलः ।
प्रेयस्यात्पृथग्मूर्जितां शमयितुं दूरान्मधून्यामय—
म्रत्यै यच्छति तन्मुखाच्च मुदितो लीढे रसादाहतः ॥१९॥

तत्संध्योपासनाय शिविरमेवानुप्रविशामि ।

(इति निष्क्रान्तः ।)

इति पञ्चमोऽङ्कः ॥

जनकचरणाचिन्ताबाधविज्ञानलेखो
व्यधित यदतिदृश्यं सूरिरामावतारः ।
रसभरपरिपूर्णं नाटके पञ्चमेऽस्मिन्
व्यगलदनवरोपचीणपङ्कोऽयमङ्कः ॥२०॥

पष्ठोऽङ्कः ।

(प्रविशति प्रदृष्टः सिन्दूरञ्चितरमभुः पीतवस्त्रधारी दधिविलिप्तललाटः कञ्जलोपचि-
कपोक्षो विदूषकः ।)

विदूषकः—ही ही भो कहां सोहम्हि एदेण प्पसाहणेण, मण्णे मह व्वेव बम्हणस्स
सोसत्थं यमसस्स विआहमहसओ जादो । लद्धुआ भक्खिदा, वत्थाइं लद्धाई ।^१

(प्रविश्य)

यामनकः—साहु बम्हण, साहु सोहसि अणेण प्पसाहणेण ।^२

विदूषकः—अवेहि रे दासीए पुत्तअ, उवहससि मं ।^३

यामनकः—ए उवहसम्मि, एणु जरदमरुओ विअ साहु सोहसि ति
भणम्हि ।^४

विदूषकः—एणु तुमं कुदो मण्डूओ विअ अणेण जिएणचेलेण परिविदो
भमसि ।^५

यामनकः—एण देवोए सहीए वित्तिणं एदं चीणंमुअं, मा दाव हत्थिणो मं
तुंगं ददूए क्वुहिदा होन्तु ति एदेण परिविदो भमम्हि ।^६

विदूषकः—साहु तु कणिट्टामेत्तेन सरीरेण दिट्ठेण हत्थिणं क्खोहो । भण कर्हि
यमस्सो ।^७

यामनकः—भट्टिणीं ददुं गच्छेइ ।^८

विदूषकः—हि वि तहि जेवऽजाम्हि ।^९ (निष्क्रान्तौ)

विष्कम्भकः ।

१. ही ही भोः कथं शोभे एतेन प्रसाधनेन । मण्ये मयैव ब्राह्मणस्य तोषार्थं वयसस्य विवाह-
महोत्सवो जातः । लद्धुआ भविताः । वत्थाणि खट्वाणि ।

२. साधु ब्राह्मण साधु शोभने कनेन प्रसाधनेन । ३. अपेहि रे दास्याः पुत्र, उपहसामि माम् ।

४. नोपहसामि ननु जरदमरुक इव साधु शोभने इति भवामि । ५. ननु त्वं कुतो मयदूक
इव कनेन लीलापेक्षेन परिवृत्तो भवामि । ६. ननु देव्याः सक्त्या वित्तीयमेतच्चीनीष्टकम् । मा
तावदमित्तो मां तुंगं ददुवा शुभिता भवन्तु इति एतेन परिवृत्तो भवामि ।

७. साधु नञ् कणिट्टामात्रेण शरीरेण दृष्टेन हस्तिनी चोभः । मय कुत्र वयस्यः ।

८. भट्टिनीं ददुं गच्छामि । ९. क्वहमपि तत्रैव वामि ।

(प्रविशति कौतुकितान्तरङ्गो राजा ।)

नलः—अहो चिरान्मे संप्रति मनोरथोपपत्तिर्जाता । तथाहि—

अलङ्घितरदांशुकस्मितमलक्ष्यनेत्राञ्चल-
प्रचारमभृशोदयन्मणितमस्फुरद्भ्रूलतम् ।
अपूर्णसकलाङ्गकेतुणकुतूहलं दुर्लभं
जनः कृततपश्चयो वत लभेत मुग्धारतम् ॥१॥

(प्रविश्य)

विदूषकः—जबदु जबदु पिभवअस्सो । अबि याम एववधूलाभादो सुप्प-
हादा रअणी पिभवअस्सत्स ।^१

राजा—ननु भवति शुभचिन्तके किं न सुलभम् । तद्वयस्य, साम्प्रतं निर्बर्तित-
कृत्योऽस्मीति देवीं द्रष्टुमिच्छामि । तत्त्वमपि मया सहैवागच्छ । (इत्युभौ परिक्रम्य)
कथमियं देवी सखीभ्यां सह किमपि मन्त्रयन्तीव हरयते ।

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टा देवी सख्यौ च ।)

कमला—सहि, अलं अण्णघा सम्भावणाए । अणुऊलो महाराजो वल्लु ।^२

राजा—वयस्य, मत्संबन्धैव वार्ता । तदिदं व भूत्वा शृणुमः ।

(इति तथा कुरुतः ।)

दमयन्ती—सखि न ते वचने प्रत्येमि ।

कमला—एणु मह वअणम्मि ण पच्चओ होदु । तवैव सापत्न्यभयाग्न निद्र-
यापि संगच्छते महाराज इति महोवध्वारिणो पततिराजस्स वअणम्मि किं ए
पच्चेसि ।^३

राजा—अहो किं नु स्यात् ? किं मयैव किमपि स्तलितम् ?

१. जयतु जयतु प्रियवयस्यः । अपि नाम नववधूलाभास्तुप्रभाता रजनी प्रियवयस्यस्य ।

२. सखि अक्षमन्यया संभावनया । अनुकूलो महाराजः खलु ।

३. ननु मम वचने न प्रत्ययो भवतु । (तवैव...इति) महोपकारिणः पततिराजस्य वचने किं न
प्रत्येपि ।

दमयन्ती—अयि किमेवं मां वञ्चयसि ? तेषु किल दिवसेषु तथा भवेदार्थ-
पुत्रस्य चेतोवृत्तिः ।

राजा—(सानुशयम्) वयस्य, अपि किञ्चित्त्वञ्चयसि ?

विदूषकः—हंहो पित्रवयस्य, हं बह्मणो मोक्षकुरसणो कहां एवम एदानं
चक्कवअणाणं अत्थं जाणिस्सं ।^१

राजा—भवतु स्वयमेवाप्रतः स्फुटीभविष्यति ।

कमला—अयि मिच्छाणिबंधग्माहिले एसा पदिकिदी तुह ज्जेव ।^२

राजा—(सानुतापम्) अहो सामास्योपलब्ध्या देव्याः प्रतिकृतिर्गोपयितुं विस्मृता ।
मन्ये तामेव दृष्ट्वा देव्यान्यथैव परिशङ्कितम् । भवतु शृणोमि किं सावत्प्रतिपद्यते
देवी ।

दमयन्ती—सखि किं न पश्यसि ?

कुचकुङ्कुमजयुगमचिरोद्भिन्नमनामृष्टमञ्जुर्लभाति ।

अयमधरपल्लवोऽप्यप्रचुरितरागो रदास्पृष्टः ॥२॥

तत्कस्याश्चित्कुमार्या आर्यपुत्रेण बहुमतायाः प्रतिकृतिरियम् ।

नलः—अहो मुग्धतातिशयो यत्कुमारीभावस्थग्यात्मनः प्रतिकृतिमन्यथैव संभा-
वयति देवी ।

कमला—एणु मह उणो थणकुम्हा पिअकरपरिमर्दपिहुत्ता अइरिबिबं पि
पिअविस्सद्वपरिचुम्बणसमेहिदराजं त्ति वक्कसेसो कुदो गोविदो । एणु मुद्धे अलि-
अपरिस्संकिदे, इमाइं पेक्ख (इति प्रतिकृतेर्भ्रूमध्ये स्थिते विष्णुनामिके श्रीमद्वर्यानामसाधारण-
चिह्ने दर्शयति) ।^३

दमयन्ती—(सुनिपुणं निरूप्य) सखि, मुष्टूपलक्षितं त्वया, मयैवात्र भ्रान्तं
तदयं वृत्तान्तो राजपुत्रस्य न वर्णनीयः ।

१. हंहो प्रियवयस्य, अहं ब्राह्मणो मोक्षकुरसजः कथं नाम एतेषां चक्कवचनानामर्थं ज्ञास्यामि ?

२. अयि मिष्यानिबन्धग्रहिले, एसा प्रतिकृतिस्तवैव ?

३. ननु मम पुनः स्तनकुम्भौ प्रियकरपरिमर्दपुष्टुल्लो अवरचिम्बमपि प्रियविलम्बवरिनुम्बन-
समेधितरागमिति धातवरोधः कुतो गोपितः । ननु मुग्धे अज्ञोऽप्यतिशयेन हमे प्रेवऽव ।

नलः—अवसरोऽयमात्मानं दर्शयितुम् ।

विदूषकः—(उपसृत्य) जअदु जअदु देवो ।^१

नलः—(उपसृत्य) देवि किमिवाद्य विमनायमानामिव देवीं परयामि ।

(दमयन्ती कमलायै चित्रगोपनाय संज्ञां करोति ।)

कमला—(अनुष्टुप्) महाराज ए किमपि । केवलं चित्तं एदं (इत्यर्थोक्ते) ।

(दमयन्ती सरोरं तां पश्यन्ती समुत्थाप्य चक्षिता ।)

राजा—(अवष्टब्ध) अयि सुतनु, अलं कोपेनास्यां वराक्याम् । सर्वं श्रुतमेव मया ।
कृतमत्र व्यलीकेत ।

सुतनु नहिहि रोपं पश्य मञ्जीरयुग्मं
रसति परिचलन्त्यां त्वय्यलं श्रोणिभारात् ।
अधिगतनिजवासस्थानपात्राञ्जवार्धं
ध्रुवमिदमनुकम्पां याचते रिङ्गितेन ॥३॥

अपि च—

मदिराक्षि वीक्ष्य तव रोपजम्भणा-
दतिवेल्लवेल्लितमराक्षिते भ्रुवौ ।
श्रयते जघादपि गुरूकुचाविमौ
वत्त वेपथुस्तनुवल्लग्नसुदुःसहः ॥४॥

वत्प्रसीद शतपत्रलोचने
रोचनेयमनुगण्डमुद्विष्टैः ।
मार्जिमास्तुमजलस्य शीकरै-
र्दास एष चरणी स्पृशामि ते ॥५॥

(इति चरणौ स्पृष्टुमिच्छति ।)

(दमयन्ती सप्ताध्वसं किञ्चिदपक्रम्य संकोचिताङ्गी स्थिता ।)

१. जयतु जयतु देवा ।

२. महाराज न किमपि, केवलं चित्रमेतत् ।

कमला—राणु एदं आसणं विहूसेदु महाराओ ।^१

(दमयन्ती सख्यै नलोपवेशनाय संशं करोति ।)

सखी—महाराओ पसण्याहं चि भय्यादि एसा । तं उवविसदु महाराओ ।^२

(राजा उपविशति । दमयन्त्यपि भूमावुपविशति ।)

राजा—ननु देवी, इदमर्द्धासनमलं करोतु देवी । (इत्युत्थाप्य कथंचित्सलजां पार्ष्ण निवेश्य) देवि, किमिदमकारणे लज्जसे ? पश्य —

चञ्चद्विपञ्चिमधुराक्षररम्यवाणि
प्रत्यप्रतामरसचारुविसारिनेत्रे ।
दासोऽयमुन्नतिमदप्यस्तिलं च राज्यं
सर्वं तवैव ननु सुन्दरि यन्मदीयम् ॥६॥

(प्रविश्य संभ्रान्तः ।)

कञ्चुकी—देव नाशितम् ।

राजा—अये, केन ?

कञ्चुकी—देव बन्धुना । (इति ध्याकुलतां नाटयति ।)

राजा—(सकोपम्) धिम्बृद्धापसद, किमस्थाने प्रलपसि ? ननु जरया समं तेऽङ्गैर्मतिरपि शियिलीकृता ।

कञ्चुकी—(समयम्) देव, वदामि नाशितं बन्धुना सर्वम् ।

राजा—आः मूढ, ननु स्फुटमभिधीयताम् । किमेवमसंगतं प्रलपन्तं भ्रान्तोऽसि ?

कञ्चुकी—(सत्रासम्) देव, ननु सर्वं श्रूयताम् ।

राजा—कथय ।

कञ्चुकी— नाशितं बन्धुना सर्वमुद्यानं मरुतस्तव ।

रादोन्तरबलग्गवालाजालैर्दलयता जनान् ॥७॥

(नेपथ्ये महान्कलकलः ।)

१. ननु एतदासनं विमूपयतु महाराजः ।

२. महाराज, प्रसन्नाहमिति भणत्वेया, तदुपविशतु महाराजः ।

राजा—(ससंभ्रममूर्ध्वमवलोक्य) अहो सत्यमेव महोत्पातानां संरम्भः । तथाहि—

ज्वालाजालैर्जनानां ज्वरमुपजनयञ्चातवेदाः समिन्धे
देवश्चायं विवस्वान्मद्भिनतरघृणिर्हृश्यते लग्नकीलः ।
आशाश्चेया न मान्ति प्रचुरतररजोराजिसंज्ञादिताङ्गा
घात्री पात्रीभवन्तां विदलयसि मनो वेपथूनामियं नः ॥८॥

(कञ्चुकिनं प्रति) आर्यं विद्याधर, इदं सर्वं गुरवे गौतमाय निवेद्य सत्वरं
-तदादेशं महामुपनय ।

कञ्चुकी—तथा (इति निष्क्रान्तः ।)

राजा—देवि, अत्रोत्पातानां म्हुती बाधेति प्रासादाभ्यन्तरमेव प्रविरामः ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति पष्ठोऽङ्कः ॥

जनकचरणचिन्तावाप्तविज्ञानलोरो
व्यधित यदतिदृष्टं सूरिरामाववारः ।
रसभरपरिपूर्णे नाटके तत्र पष्ठो
व्यगलदनवशेषक्षीणपङ्कोऽयमङ्कः ॥९॥

सप्तमोऽङ्कः ।

(नेपथ्ये)

दा हा पुत्रि,—हा वत्से, किमिदम् ?

पुत्रि, भा साहसं कार्पोदयात्ते कमलापतिः ।

शाश्वतं ननु सौभाग्यं न चिरात्पतिमाप्स्यसि ॥१॥

(प्रविश्य संभ्रान्ता ।)

चेटी—अम्भो कंहं एसा भक्तिदारिद्र्या लब्धन्धराय किदोज्जोआ असरीरिणीयं भारवीय शिवारिज्जि ! हा कंहं एदाय ए स्सुदो अज्जदणो वुत्तन्तो ?^१

(ततः प्रविशति पाराहस्ताशोकतल्लस्या दमयन्ती ।)

दमयन्ती—हा कथं मन्दभागिन्यहं प्राणपरित्यागेऽपि नानुमत्ता देवैः ।

(उपसृत्य)

चेटी—भक्तिदारिद्र्य, को एसो तुह मिसा विसाओ ? किं गु एवं बववसिदं ? किं अज्जदणो वुत्तन्तो ए स्सुदो ज्जेव ?^२

दमयन्ती—अयि कः सः ?

चेटी—जं अज्ज न्खु महाराअस्स नारायणपूअणं करिअ तदहिमुहं बहु विल-
अन्तस्स एवं आआसयअणेण भअवदा अणुमाहो किदो ।^३ (संस्कृतमाश्रित्य) राजन्,

मा स्म विफलवतां प्रायः सत्वरं क्रियते मया ।

कोऽप्युपायो नलो येन प्राप्यते धीरतां व्रज ॥२॥

१. अहो कयमेपा भर्तृदारिका लब्धन्धराय कृत्रोद्योगा असरीरिण्या आरत्या निवायेते ? हा। कयमेतया न अतोऽद्यतनो वृत्तान्तः ?

२. भर्तृदारिके, क एष तव मृया विषादः ? किं न्येतद् व्यवसितम् ? किमद्यतनो वृत्तान्तो न श्रुत एव ?

३. यद्य सल महाराजस्य नारायणपूजनं कृत्वा तदभिमुखं बहु। विलपत एवमादवासवचनेन भगवता अनुग्रहः कृतः ।

दमयन्ती—हा निष्करुण विधे, कमपराधं संभाव्य नृशंसं वान्यवापसदं पुष्करं प्रयुज्येदृशीमवस्थां प्रापितस्त्वार्यपुत्रः ।

चेटी—अलं विसाएण । णणु लद्धा आसा । तं एहि भट्टिणी तुमं दट्ठुं इच्छदि ।^१

दमयन्ती—काम्बा साम्प्रतम् ?

चेटी—पासादम्भन्तरम्भि ।^२

दमयन्ती—ततस्तन्मार्गमादेशाय ।

चेटी—इदो इदो भत्तिदारिजा ।^३

(निष्क्रान्ते ।)

विष्कम्भकः ।

(प्रविशति सरस्वती भीमश्च ।)

सरस्वती—धत्स, संदिष्टं च मां प्रहिण्वता देवेन कैटमारिणा यदस्यैव रूप-
कस्य प्रयोगेण भवतो मनोरथः संपत्स्यते । (परितो विबोध्य) धत्स, समागता एव
सदेवासुरगन्धर्वा मानवाः सदसि । तत्किमिति विलम्ब्यते ?

राजा—यथाह भगवसी ।

(उच्यैः) भो भोः कुशीलवाः प्रवत्स्यतामिदानीमभिनयः ।

(प्रविश्य)

सूत्रधारः— चक्रपाणिरसौ देवो जगतो मङ्गलं महत् ।

जयत्यनादिसंसारसूत्रधारो महामहाः ॥३॥

भो भोः सामानिकाः, तस्यैव देवस्य निदेशादभ्युदितः कुरुणापावनः सारस्वतः
प्रवन्धोयं लोकमङ्गलाय प्रयुज्यते ।

१. अलं विसादेन । अनु खज्जा आसा । एदेहि, भट्टिणी त्वां दट्ठुमिच्छति ।

२. पासादाम्बन्तरे ।

३. इत इतो भर्तृदारिजा ।

(नेपथ्ये)

हा महाराज ! हा त्रैलोक्यबन्धो ! हा आर्यपुत्र ! कथमिमां त्वदेकजीवितां दासीमुपेक्षसे ?

सूत्रधारः—(नेपथ्यामिमुखमवलोक्य) अहह कष्टमापतितम् ! महाराजनलस्य धर्मपत्नी—

शोकातिभारात्कलुषान्तरेय तपास्ययादम्बुधिगामिनीव ।

भर्त्रा वियुक्ता बिधृता सखीभ्यामात्कीडमायाति मुहुः स्वलन्ती ॥४॥

(सखेदोद्वेगम्) हन्त न पारयेऽस्या इमामवस्थां साक्षात्कर्तुम् !

(इति निष्क्रान्तः ।)

(ततः प्रविशति सह सखीभ्यां यथानिर्दिष्टा दमयन्ती ।)

दमयन्ती—हा महाराज !—(इत्यादि पठित्वा मूर्च्छति ।)

भीमः—हा वत्से, कथमीदृशमवस्थान्तरमनुभवसि ? (इति मूर्च्छति ।)

सरस्वती—अयि वत्स, प्रेक्षणकमिदं किमतितरां विप्रीदसि ?

(इति चेतनामुपनयति ।)

भीमः—कथं प्रेक्षणकमिदं न भूतार्थः !

दमयन्ती—हा आर्यपुत्र ! हा नाथ ! हा प्राणप्रिय ! हा सुकृतिकुश्रनयन-
कण्ण ! कण्णदाकरकुलोत्तम !

मनुजपशुना तेन द्यूतोपधेः सकले हृते

जलधिबलये राज्ये प्राज्ये न मन्युभरेण यत् ।

नगरमनुजैर्हृष्टः शोकाकुलं बहिरागतो

विपिनमगमस्तस्य स्मृत्वा मनो भम ताम्यति ॥५॥

किञ्च—

तदा मुमुक्षाकुलितो मराला-

न्विलोक्य हैमान्यदृष्टाय तेषाम् ।

उपर्युपाक्षिप्य निजान्तरीयं

नमः प्रयातेषु च तेषु स्त्रिभ्यः ॥६॥

अङ्गानि यत्क्षीमवरोचितानि
ममार्धवस्त्रेण कथं कथंचित् ।
ग्रीढानमन्भौलि तिरोदधस्त-
दद्यापि ते निर्द्वन्द्वोव चेतः ॥७॥

(दीर्घे निःश्वस्य)

हा प्राणनाथ, मम मानद, दैवदोषा-
द्विलब्धमाकलितसुप्तिसुखं विहाय ।
दासीमिमां विदलिताद्धट्टुकूलवासाः
कां कां दशमधिगतोऽसि वनान्तरेषु ॥८॥

(सापस्मारमिव) हा महाराज—

शार्दूलदारिद्र्यकुलकुले भ्रमिन्त्वा—
ऽरण्येऽतितान्तचरणाम्बुरुहो दिनान्ते ।
दास्याऽनया विरहितो व्यथमानचेता
रात्रिं कथं सह मृगैरनयः सुदीर्घाम् ॥९॥
(इति मूर्च्छति ।)

भीमः—हा वत्से, सम्प्रति न शक्नोऽस्मि । अभिभवति मां विमोहः ।
(इति मूर्च्छति ।)

सरस्वती—(चेतनामुपनीय) वत्स, कियद्ददामि प्रेक्षणकमिदम् ।

भीमः—भगवति, यत्किञ्चिदस्तु । न पारये द्रष्टुम् ।

सरस्वती—ननु शुभोऽस्योदकं इति भगवता समादिष्टं तत्किं विपीदसि ?
(दमयन्ती मूर्च्छति ।)

सख्यौ—(चेतनामुपनीय) हा सहि केचित्तमं दूरं खेदावेसि अचाणं ?
दमयन्ती—(अश्रुत्वैव)

हा नाथ हा सकलभूतलरत्न राज-
नद्यापि यापितबहुव्यसनां दयाद्विः ।
आरवासनस्य वचनैरमृतोपमाहं-
हं हन्त हन्त परिवर्द्धयसे न किं माम् ॥१०॥

(सायष्टम्भम्) अथवा किमत्र निरागमं महाराजमुपलभे । ममेव दीर्घाय-
विलसितमिदं सफलम् ।

(सविषादम्) भो हतविधे, किं नाम तत्र निर्जने वने विचरन्तीं माम् —

व्यालेन तेन समवर्त्ति^१ गृहप्रकोष्ठ-
द्वारप्रभं वदनमुद्धता निगीर्णाम् ।
संमोच्य पारपरिवर्जिसदुःखबाधो
निक्षिप्तवानसि श्यामपहाय दूरम् ॥११॥

(सविमर्शम्) अथवा कोऽत्र दैवस्य दोषः । स व्याल एव पातकिनीं म'मूर्द्धनि-
शीर्णामेव घृणया मुखादपाकृतवान् । हा भगवन् वासुदेव, त्वयापि नानुकम्पितेयं दुःख-
भागिनी । किं मां मातृष्वसुगृहे बहिःप्रवेशमहोत्सवमनुभवितुं समुद्यतामकस्मादेव
पित्रोर्वक्त्रवतामुपश्राव्य समानीतवानसि । (इति मूर्च्छति ।)

सख्यौ—(चिरमुपवीज्य) हृद्धी कर्हं ॥ उज्ज्व वि उज्ज्वइ । ता सुद्वन्तं उज्ज्व
अविसामः ।^२

उभे—(संस्कृतमाश्रित्य)

हा सोमवंशाङ्कुर नैपवेन्द्र
प्राणांत्यजन्तीं दयितां तवेमाम् ।
किं नाम नारवासयसे समेत्य
द्यूते हता ते करुणापि किं वा ॥१२॥

(इति पठन्त्यौ रुदत्यौ कथंचिद्दमयन्तीमवष्टभ्य निष्क्रान्ते ।)

गर्भाङ्कः ।

भीमः—हा कथं नैवोज्जीविता वत्सा । (इति मूर्च्छति ।)

(सरस्वती चेतनामुपनयति ।)

(नेपथ्ये कलकलानन्तरम्)

१. समवर्त्ती—यमराजः ।

२. हा धिक् कथं नापापि उज्जीवति, तत् शुद्धान्तमेव प्रविश्यावः ।

इदो— जन्मान्तरेपि 'भवती' दयितां लमेय
भीमावनीन्द्रतनुजे विगलद्वियोगम् ।
इत्यालपन्स गतवानृतुपर्णान्मनो
भूषस्य सारथिरनौपधमेव मोहम् ॥१३॥

(सर्वे सविस्मयमाकर्णयन्ति ।)

भीमः सरस्वती च—(ससम्भ्रममुत्थाय) हन्त किमिदं स्यात् ? कथितं च ह्यः
कमलया वत्सायाः सख्या यथा ऋतुपर्णस्य राज्ञो रयचोपमनुकरोतीति । तद् गत्वा
पश्यामः (इति परिक्रामतः ।)

(ततः प्रविशति सारथिभ्यां बोध्यमानो मूर्च्छितो विलोपे नलः ।)

सारथी—इद्वि कहं अज्ज मि ए उच्छसिदि !^१

(उपसृत्य)

सरस्वतीभीमौ—(सविस्मयम्) हा कथमिदं रूपान्तरमधिगतो वत्सः ! (उपशीघ्रं)
हा कथं नोज्जीवति !

भीमः—हा वत्स ! कासि गतः ? हा भगवन् मधुसूदन, किमिदमुपन्यस्तम् ?
हा भगवति भारति एष ते रूपकार्यः ! (मूर्च्छितः ।)

सरस्वती—आश्चर्यितु वत्सः । सर्वं शुभमेव भावि ।

(आकाशात्प्रविश्य)

नारदः—भो भोः अन्तःपुरचारिणः परिचारकाः !

आदेशादित एव दानवरिपोर्मैमी समानीयताम्
(उन्वेः) आतोद्यादि च मङ्गलं पुरजनैः स्वीरं समारभ्यताम् ।
(सहस्रतिरेकम्) सत्तीर्णो निपघाधिपोऽयमधुना दीर्घाममूमापदम्
(सौकुण्डम्) जातं सम्प्रति भूतलं क्रिमयवा त्रैलोक्यमेवोज्ज्वलम् ॥१४॥

(ततः प्रविशति सत्तैर्न्यां धार्यमाना कृशाङ्गी कदन्तराविदेवतेव दारकान्माननुगता मैत्री ।)

(नारदः कनकदण्डकेन नतं सिञ्चति ।)

१. हा थिक् ! कथमयापि नोच्छसिति !

(नलः उत्थाय पादयोः पतति नारदस्य ।)

नारदः—वत्स, उत्तिष्ठ, नागराजेन कर्कोटकेन वितीर्णं वस्त्रं परिधत्स्व । (नलः
तथा करोति)

(सर्वे सविस्मयं तस्य पूर्वं रूपं पश्यन्ति ।)

दमयन्ती—(दारकौ प्रति) (साक्षम्) वत्सौ प्रणमतं चिराद्द्रष्टव्यं तावत्स्य
वरणौ ।

(दारकौ तथा कुस्तः)

नारदः—वत्स नल, इयं भगवती भारती, अयं च ते श्वशुरः । तदिमौ प्रणम ।)

नलः—(सरस्वत्याः पादयोः पतित्वा) भगवति अयं दासो वैरसेनिः प्रणिपद्यति ।

सरस्वती—(उत्थाप्य) वत्स, चिराय जगतो मङ्गलं भूया ।

(नलः भीमं प्रणमति ।)

भीमः—(उत्थाप्य) वत्स, चिराय ते देवो महद्सुदनः क्षेमं दिश्यात् ।

(प्रविश्य)

वाष्पेयः—महापुत्र, देशं हित्वा दुष्करः पलायितः ।

सर्वे—प्रियं नः प्रियम् । नष्टः स द्यूतकराधमः ।

भीमः—(दमयन्तीं प्रति) वत्से, भगवतीं महर्षिं च प्रणम ।

(भीमी तथा करोति ।)

वभौ—वत्से, अवियुक्ता दयितेन चिरं वसुधाराज्यसुखमनुभूयाः ।

सरस्वती—वत्स, वरसेने, किं ते भूयः प्रियमुपकरोमि ।

नलः—भगवति, किमतः परं प्रियमस्ति ।

प्राप्ता त्रिलोकतिलकत्वमिता प्रियेयं

दुःस्वाम्नुधिश्च मुमहान्परितीर्ण एषः ।

नष्टो रिपुर्जलधिपारविसारि किं च

साम्राज्यमाप्तमनुलो हि तव प्रसादः ॥१५॥

त्तथापीदमस्तु ! (मरतवाक्यम्)

भूयाद्रूपकमुत्तमं परिमलैरानन्दयन्सज्जना-
नेतत्सूरिमितिन्दमानसमुदे वृन्दारकैर्वन्दितम् ।
शुभ्रेन्दीवरदामसुन्दरतरं वन्दारुवृन्दे परं
दाक्षिण्यं दधतः सदा करुणया नारायणस्य प्रभोः ॥१६॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

॥ इति सप्तमोऽङ्कः ॥

जनकचरणचिन्तावाप्तविज्ञानलेशो
व्यधित यदतिद्वयं सूरिरामावतारः ।
रसभरपरिपूर्णं नाटके सप्तमोऽस्मिन्
व्यगलदनवरोपक्षीणपद्मोऽयमङ्कः ॥१७॥

॥ समाप्तमिदं धोरनैषधम् ॥

साहित्यरत्नावली

(१) परिमलः ।

तत्रभवान् मृगांकदत्तसुतः पद्मगुप्तापराख्यः परिमलमहाकविः श्रीभोजदेवपितृ-
व्यस्य धारेश्वरस्य वैक्रमीयैकादशशतकोट्मुत्तस्य वाक्पतिराजदेवस्य समां भूपयामास ।
वाक्पतिराजदेवो भोजपितामह इति निर्णयसागरमुद्धितेषु प्राचीनलेखेषु दुर्गमसाद-
पण्डितस्योक्तिस्तु प्रमादमूलिका, लेखेषु 'तत्पादानुष्यात'शब्देन तदुत्तराधिकारिणो
प्रदणाम् पुत्रायेय, तथा च वाक्पतिराजपादानुष्यातः सिन्धुराजस्तत्पादानुष्यातो भोज
इत्यादिना सिन्धुराजो वाक्पतिराजानन्तरं भुवं वृभोजेत्येव गम्यते । तयोः कः संबन्ध
इत्यत्र तु—

“दिवं यियासुर्मम वाचि मुद्रामदत्त यां वाक्पतिराजदेवः ।

तस्यानुजन्मा कविधान्धवरय भिनत्ति सां संप्रति सिन्धुराजः ॥”

इति श्लोक एव परिमलस्य प्रमाणम् ।

अस्यैव च वाक्पतिराजानुजस्य भोजपितुः सिन्धुराजस्य कुमारनारायणापर-
जान्मो नवसाहस्राङ्गोपाधिकरयेतिवृत्तं नवसाहस्राङ्गचरितार्यं परिमलः प्रणिनाय ।

सिन्धुराजो मृगयानुसारेण विन्ध्यकानने भ्रमन्कनकशृङ्खलावेष्टितप्रीवमद्भुतं
कमपि मृगं विलोक्य मोहित इव समनुजगाम । अनुगच्छता च नृपेण—

“शिलाभेदक्षमेणापि किमपि श्लथमुष्टिना ।

अमृद्विद्धः स सारङ्गस्तेन त्वचि न मर्मणि ॥”

नृपनामाङ्गं वाणमङ्गे बहन्मृगोऽपि जवाल्ज्जान्तरेषु घावन्ननविदूरे नर्मदातटे
सस्तीमिः सह ग्रीहन्त्याः निजस्वामिन्याः पणिकन्यायाः समीपं जगाम । तत्र च थाणं
नृपनामाङ्गं विलोक्यैव देवनिदेशितेव शशिप्रभा तस्मिन्नुरागं वमार । नृपोऽपि
मृगमन्वेष्टुं रमाङ्गदाख्येन निजामात्येन सहितोऽनुचरान् विहाय घने घने विचरन्
मुष्ठाहारं दहन्तं वर्याप हंसमाकारो विलोक्य, तदनुसारी कस्यापि हृदस्य पुलिने
तत्पातितं हारं गृहीत्या, अत्र नीलमणिभिलिखितं शशिप्रभाया नाम विलोक्य तस्यां

समुत्कण्ठितस्तां रात्रि तत्रैव नीत्वा, प्रभाते शशिप्रभायाः सर्वा पाटलाख्यामितस्ततः पक्षिहृतहारविचयव्यभां दृष्ट्वा तत्सकाशादात्मनि नागदुद्धितुः प्रणयं ज्ञात्वा नर्मदातटे तां ददर्श । तत्र तदागमनमसहमानैः फणिभिर्मायाबलाद्विजितमनोरथः सहसोदिते तिमिरचक्रवाताद्युपद्रवेऽन्तर्हितां प्रियामन्विष्यन्तृपः शरीरिण्या नर्मदंयोपसृत्य “यो वज्रांकुशाराक्षसात्त्रयं तस्य सरसि निर्गतं कनकं कमलमाहृत्य शशिप्रभायाः कर्णवतंसो-
क्तुर्यात्स एव तस्याः पाणिग्राही भवेदिति” तत्पितुर्नियमं परिह्राय नर्मदोपदिष्टमेव पन्थानमनुसरन् श्रृंगभ्यो विद्याधरेभ्यो नागेभ्यश्च साहायकं देवोपस्थापितमावदानो विद्याधरसेनया वज्रांकुशं विजित्य कनककोकनदं शशिप्रभायाः कर्णपूरीकृत्य तां परि-
णीय पुनः स्वनगरीमाजगामेति मूलकथा अस्मिन् कान्ये वर्णिता । अयं च कविर्भास-
सौमिल-कालिदास-भर्तृमेण्ठाश्चोष-बिह्वणादिवत् यैर्दर्भरीतिमेव सर्वदानुसरति ।
यथा च बिह्वणसूक्तयो द्वाक्षापाकोपमास्तथैवास्य सूक्तयः सद्योऽन्तर्बिलूनद्वाक्षामधुराः
सतां मनोवृत्तय इव च सुप्रसन्नाः । प्रौढी बिह्वणः प्रकृष्यते, सरसत्वे तु परिमलः ।

यथाप्यस्य केचिन्मालवेन्द्रस्तुतिरूपाः

“मग्नानि द्विपतां कुलानि समरे त्वत्त्वङ्गधाराजने
नाथास्मिन्निति बन्दिषाचि बहुशो देव श्रुतायां पुरा ।
मुग्धा गुर्जरभूमिपालमहिषी प्रत्याराया पायसः
कान्तारे कृपणा विमुञ्चति मुहुः पत्युः कृपणे हरौ ॥”

इत्याद्याः श्लोकाः सुमायितग्रन्थेषूपलभ्यन्ते, तथापि नाद्याप्यस्य ग्रन्थान्तराणि
नान्तापि विदितानि ।

साहस्राङ्कचरितं प्राचां प्रियमासीत्, तथाहि दशरूपके धृतः श्लोकः,

‘चित्रवर्तिन्यपि नृपे तत्त्वावेशेन चेतसि ।
मीढाधवलितं चक्रे मुखेन्दुमवशैव सा ॥’ (पद्ये सर्गे ४२)

दर्पणे च—‘अनातपत्रोऽप्ययम्’ इत्यादिचतुर्बसंगश्लोकः ।

अस्य ग्रन्थस्य कीदृशं माधुर्यादिकमित्यादि अधोविलिख्यमानास्प्रबन्धात्स्फुटो-
भविष्यति ।

परिमलकृते साहसाङ्गचरिते चतुर्थे सर्गे—

ततः स चेतस्यवनिपतिर्दधे शशिप्रमालोकमहोत्सवमृद्वहाम् ।
 चपोदरागामुदधिस्तटोदरे नवोद्गतां विद्रुमकन्दलोमिव ॥१॥
 शशिप्रभाशानलिनीमृणालतामुपागते मौक्तिकदाम्नि सादरः ।
 तद्गागते दूत इव न्यवेशयत् स दर्शितप्रेमलवे त्रिलोचने ॥२॥
 पुनः पुनः पट्पदराजिमेचकां तदिन्द्रनीलाक्षरपङ्क्तिमैक्षत ।
 स तत्तृणान्मन्मथजातवेदसस्तनीयसीं धूमलतामिवोद्धताम् ॥३॥
 मुगन्धिहाराद्बुलेपनं करे समुन्मिषत्त्वेदलवे त्रिलुम्पति ।
 असंगताया अपि दीर्घचक्षुषः पयोधरस्पर्शमिवाससाद् सः ॥४॥
 तदीयनामाङ्गलिपिं शनैः शनैः सलीलमावर्त्तयितुं प्रचक्रमे ।
 परिस्फुरत्पल्लवपाटलाघरो रहस्यविद्यामिव मन्मथस्य सः ॥५॥
 अनेकरूपालिखनप्रगल्भया मुक्तीक्षण्या वर्त्तिकयेव चिन्तया ।
 स तामनाप्लेक्षणसंस्तवां पुरा लिलेख चित्ते मुहुरन्यथान्यथा ॥६॥
 अनङ्गचण्डासपत्नयोस्तदा शशिप्रभाविभ्रमदर्शनं प्रति ।
 द्वयोरभूदुत्सुकता वनान्तरे विलासिनस्तस्य च कैवलय च ॥७॥
 सद्प्रदिग्धारणहस्तहारिणा स दक्षिणेन स्फुरता च बाहुना ।
 स्थिरोक्ताशो मनसापि दुर्लभामदुर्लभामिन्दुमुखीमिमन्यत ॥८॥
 पुरो विमुञ्चन्नयने यदृच्छया नृपस्तमालद्रुमकाननोदरे ।
 अपश्यदत्रावसरे विलासिनीं पयोदमध्ये शशिनः कलामिव ॥९॥
 विभिन्नचूर्णीलकमक्ति कुर्वतो विकीर्णचूडामणिचन्द्रिकं शिरः ।
 अथानुभावेन निदेशितेव सा ननाम मानिन्यवशा विशान्पतिम् ॥१०॥
 दृशा नरेन्द्रेण निदेशिते स्वयं शिलातले नातिविदूरवर्त्तिनि ।
 सपाविशत्सा रशनामणित्विपा निषिध्यमानेऽमरचापशोभिनि ॥११॥
 तयातिदीर्घदर्शनानुपातिभिर्विकृष्यमाणामिव भूषणंशुभिः ।
 इति क्षितीरोद्धितवर्त्मदीपिधमुदीरयामास गिरं रमाङ्गदः ॥१२॥
 अनेन विन्ध्याद्रिविहारजन्मना अनेन कामं भवती कदर्यिता ।
 प्रसुप्तजटादिमुत्थानिलोष्मणा जटाविटङ्गेन्दुकलेव शुलिनः ॥१३॥
 अमी सरोजप्रतिने मुखे मुहुरत्स्ववातपाताघ्रकपोलभित्तिनि ।
 समुन्मिषन्ति अमवारिविन्द्वो नताङ्गि लावण्यमुपालवा इव ॥१४॥

इतोऽवतंसोत्पललास्यदेशिके निरन्तरं गन्धवहे वहत्यपि ।
 न धूर्णते स्विन्नललाटसङ्गिनी तवालकश्रेणिरियं मनागपि ॥१५॥
 अनेन पीनस्तनकम्पदायिना निरायतेनोद्धृता कदुष्णताम् ।
 अयं प्रवालादपि पाटलचञ्चविर्न दूयते निःश्वसितेन तेऽधरः ॥१६॥
 उदित्यपङ्क्तया श्रमवारिविप्रुपां निरन्तराध्यासितरेखयानया ।
 तवैष कण्ठः कुटजावदातयाः विलासमुकालतयेव भूष्यते ॥१७॥
 इदं महश्चित्रममानुषं त्वया विगाह्यते यद्वनमद्वितीयया ।
 इमाः क्व चिन्ध्यस्य भुवोऽतिदुर्गमाः क्व राजवेशमाभरणं भवाटशी ॥१८॥
 नद्योद्गताशोरुपलाशकान्तिना निकामनिर्यग्रखचन्द्रिकेण च ।
 विभर्षि कस्येदमनेन पाणिना ववाचधूतेन्दुमरीचि चामरम् ॥१९॥
 नृपस्य कस्यापि परिच्छेदाङ्गना यदि त्वमुच्चैर्विभवो हि कोऽपि सः ।
 मरुत्पतिर्मेनकयेव तन्वि यस्तवयापि बालव्यजनेन वीज्यते ॥२०॥
 अयर्धिमत्या परचत्यसि स्त्रिया कयापि कासौ जगदेकसुन्दरी ।
 नतभ्रु यस्याः स्मरचापयष्टयो विधेयतां यान्ति भवद्विधा अपि ॥२१॥
 परस्पररर्घिबिलाससम्पदां भयं भवत्त्वामितया विकल्प्यते ।
 महत्त्वतो वा रमणी रमाऽथवा कलत्रमर्घ्येन्दुविभूषणस्य वा ॥२२॥
 इयं परिभ्रान्तिरगेन्द्रकन्दरे सखोव तं शंसति कार्यगौरवम् ।
 भवाटशः श्वापददूषितेऽन्यथा चरन्त्यरण्यं किमधीतनीतयः ॥२३॥
 अनेन खेलन्मददन्तिना वद त्वमागता चण्डि कुतो दुरध्वना ।
 यिषाय विश्रेपयिषादमावयोः स्वकार्यनिष्ठे कथय क यास्यसि ॥२४॥
 इति सार्भिहता मृगायताक्षी समुपोदप्रणयं यरोभटेन ।
 सहसा न जगाद लज्जया (न) श्रमतः किं नु नृपस्तु तामवोचत् ॥२५॥

शान्तासि कौतुकहृतेन कदर्थितासि
 प्रश्नेरनेन विहितो न तवोपचारः ।
 आतिथ्यमेव कुरुते परमङ्गलेखा—
 संवादनैकचतुरो निचुलानिलस्ते ॥२६॥
 एवं निसर्गमधुरेण सुधारसेक—
 निष्पन्दिना पण्डितधूरथ सा हसन्ती ।
 चन्द्रांशुना कुमुदिनोय दिनोष्मत्ता
 योतकलमा नरपतेर्बचसा यभूव ॥२७॥

[२] अश्वघोषः ।

अश्वघोषमहाकविः कदा बभूवेति निश्चेतुं न शक्यते । भदन्ताश्वघोषनान्तो बौद्धस्य केचिदपरेऽपि ग्रन्था आसन्निति विविधग्रन्थपरिशीलनादवगम्यते । अयं बुद्ध-
चरितकर्ता तु बौद्धो न वेत्यापि न वक्तुं शक्यते । अबौद्धेनापि हि व्यासदासापर-
नाम्ना हेमेन्द्रमहाकविना बोधिसत्त्वावदानकल्पलता प्राणायि । न चाश्वघोषक्रमादिशैली-
तोऽपि कवेर्बौद्धत्वमवगन्तुं सुशकम् । किं तु रामायणेन रघुवंशेन च केषुचित्स्थलेषु
सान्यात् कालिदासस्येवास्यापि कवेः प्रसादप्रियत्वान्मायाधर्वाचीनकवीनां रीतेष्व
कचिदप्यस्मिन्नन्ये दर्शनाभावात् कालिदासात्पूर्वं वा तत्समकालमेव वा कविरयमा-
सीदिति ज्ञायते ।

साम्प्रतमेकं बुद्धचरितमेवैतज्जणीतमुपलभ्यते । अत्र शान्तोऽङ्गी, करुणोऽङ्गम् ।
प्रसादमाधुर्यमयी वैदर्भी रीतिः । स्वाभाविकं चैतत् । तथाहि भवभूतिं विहाय करुण-
प्रधानो न कोऽपि कविरोजःप्रियः । नच शान्तस्थ परिपोषः शब्दकाठिन्येन क्लिष्टार्थ-
बाहुल्येन च कथञ्चित्साध्यः ।

प्रायस्त्रिविधाः कवयः सर्वदेशेषूपलभ्यन्ते—

“केचिद्वदन्त्यमिमत्तं प्रायोऽनमिमत्तमपि भ्रुवन्त्यपरे ।

किममिमत्तं तेषामिति केचिन्नैव प्रकाशयन्ति पुनः ॥”

तत्र कालिदासोऽभिमतवादिनां मुख्यः । को हि संदिग्धे—

“क्लेशावह । भर्तृरलक्षणाहं सीतेति नाम स्वमुदीरयन्तो ।

स्वर्गप्रतिष्ठस्य गुरोर्महिष्यावभक्तिभेदेन बधूर्वचन्दे ॥”

(रघो चतुर्दशे सर्गे)

इत्येतस्य

“भृग्यञ्च दर्भाङ्कुरनिर्व्यपेक्षास्तवागतिज्ञं समबोधयन्माम् ।

व्यापारयन्त्यो दिशि दक्षिणस्यामुत्पद्मराजीनि विलोचनानि ॥”

(तत्रैव त्रयोदशे)

इत्यस्य वा श्लोकस्यार्थग्रहणे ।

नैपथीयकारस्तु कदाचिदनमिममपि वक्ति, तद्यथा सुप्रसिद्ध 'तव वर्त्मनि वर्त्ततां शिवमिति'^१ श्लोके । ईदृग्विधेषु तु श्लोकेषु प्रकरणादिना समुचितोऽर्थो निश्चेतुमपि शक्यते । कचित्तु कविः किमभिप्रेतीति नारायणपण्डितोऽपि वक्तुमशक्नुवन् यद्वा 'किं वेत्यादि' प्रलपन् 'प्राज्ञं मन्यमना दठेन पठित्वामस्मिन् खलः खेलतु' इति श्रीहर्षोच्चारितस्योपालम्भस्य भाजनमात्मानं विधत्ते । न हि केनापि—

महानटः किं नु स भालुरागे सन्धाय सन्ध्यां कुन्टीमपीशाम् ।

तनोति तन्वा वियत्तापि तारहारसजा सान्प्रतमङ्गहारम् ॥”

(नैपथीये द्वाविशे सर्गे)

इत्यस्य पद्यस्य कः स्वारसिकोऽर्थ इति सुखेन निश्चोयते ।

ईदृशेषु च त्रिविधेषु कविषु अन्वघोषः कालिदासददभिमतवादिनामन्यतमः । अन्तर्पप्रत्येषु च करुणशान्तयोरादृशः परिपोषः, ईदृशो माधुर्यानुबन्धो प्रसादश्च कालिदासीयान्प्रबन्धान्विहाय न काप्युपलभ्यते ।

अत्र च —

“अभवच्छ्रयिता हि तत्र काचिद्विनिवेश्य प्रचले करे कपोलम् ।

दयितामपि रुक्मपत्रचित्रां कुपितेवाङ्गतां विहाय वीणाम्”

नवपुष्करगर्भकोमलाभ्यां तपनीयोज्ज्वलसंगताङ्गदाभ्याम् ।

स्वपिति स्म तथापरा भुजाभ्यां परिरभ्य म्रियवन्मृदङ्गमेव ॥

इत्यादिप्रबन्धेन सुन्दरकाण्डस्थस्य^२ हनुमत्कर्तृकरावणान्तःपुरदर्शनस्य साम्यं प्रतिभाति । बुद्धे विनिर्गत्य नगरोपवनं व्रजति विलासिनीनां चेष्टाश्च “बभूवु-
रन्तःपुरसुन्दरीणां, त्यक्तान्यकार्याणि विचेष्टितानि ।” इत्यादिना रघौ कृतस्य वर्णनस्या-
नुरुपाः समुपलभ्यन्ते ।

अत्रोदाहृतानां गुणानां स्पष्टप्रतिपत्तयेऽत्यन्तमधुरः करुणोऽयं प्रबन्ध उपन्यस्यते—

१. तव वर्त्मनि वर्त्ततां शिवं पुनरस्तु श्वरितं समागमः ।

अयि साधय साधयेषितं स्मरणीयाः समये वयं वयः ॥

तपस्यते काम्यप्रकाशकृते मन्मदाय धीहर्षेण स्वकविताया आदर्शभूतोऽयं श्लोकः प्रद-
र्शितः । तेन च दूषणोक्तासप्रणयनाख्यं न मया भवतो ग्रन्थ उपलब्धोऽन्यथा दूषणोदाहरणान्वे-
षणप्रयुक्तो महान् मे वक्ष्येः परिहृतोऽभविष्यदित्यनुतापः कृतः । अत्र वर्त्म निवर्ततां, स त्वं मागमः
(मा गच्छ) वयं स्मरणीयाः कथावरोषा इत्यादि विरुद्धोऽर्थः प्रतिभाति ।

२. तद्यथा वाक्सीकीये सुन्दरकाण्डे—

“स्त्रियो ज्यलन्तीस्त्रपयोपगूढा निरीयकाळे रम्योपगूढाः ।

ददरां काभिरमदोपगूढा यथा विहङ्गा विहगोपगूढाः ॥”—इत्यादि

बुद्धचरिते—

ततस्तथा भर्त्तरि राज्यनिःस्पृहे तपोवनं याति विवर्णवाससि ।
 भुजौ समुत्तिष्ठ्य ततः स वाजिभृद् भृशं विचुक्रोश पपात च क्षितौ ॥१॥
 विलोक्य भूयश्च रुरोद सस्वरं हयं मुञ्जाभ्यामुपगृह्य कन्यकम् ।
 ततो निराशो विलपन्मुहुर्मुहुर्ययौ शरीरेण पुरं न चेतसा ॥२॥
 यमेकरात्रेण तु भर्त्तराक्षया जगाम मार्गं सह तेन वाजिना ।
 इयाय भर्त्तुर्विरहं विचिन्तयंस्तमेव पन्थानमहोभिरष्टभिः ॥ ३ ॥
 निशम्य च स्रस्तशरीरगामिनौ धिना गतौ शाक्यकुलर्षभेण तौ ।
 मुमोच वाष्पं पथि नागरो जनः पुरा रथे दाशरथेरिवागते ॥ ४ ॥
 पुनः कुमारोषिनिवृत्त इत्यथो गवाक्षमालाः प्रतिपेदिरेऽङ्गनाः ।
 विविक्तपृष्ठं च विलोक्य वाजिनं पुनर्गवाक्षाणि पिधाय चुक्रुशुः ॥ ५ ॥
 विगाहमानश्च नरेन्द्रमन्दिरं विलोकयन्नश्रुबहेन चक्षुषा ।
 स्वरेण पुष्टेन कराव कन्यको जनाय दुःखं प्रतिवेदयन्निव ॥ ६ ॥
 ततः सबाष्पा महिषी महिपतेः प्रनष्टवत्सा महिषीव बत्सला ।
 प्रगृह्य धाहू निपपात गौतमी विलोलपर्णा कदलीव काञ्चनी ॥ ७ ॥
 तथैव रोपप्रविरक्तलोचना विपादसम्बन्धकपायगद्गदम् ।
 उवाच निःश्वासचलत्पयोधरा विगादशोकाश्रुधरा यशोधरा ॥ ८ ॥
 निशि प्रमुन्नामवशां विहाय मां गतः क्व स ह्यद्भ्युक्त मन्मनोरथः ।
 ह्वागते च त्वयि कन्यके च मे मम गतेषु त्रिषु कम्पते मनः ॥ ९ ॥
 प्रियेण वश्येन हितेन साधुना त्वया सहायेन ययार्थकारिणा ।
 गतोऽयं पुत्रो ह्यपुनर्निवृत्तये रमस्व दिष्ट्या सफलः श्रमस्तव ॥१०॥
 यरं मनुष्यस्य विचक्षणो रिपुर्न मित्रमप्राज्ञमयोगपेशलम् ।
 मृदुदम्बेन हविषश्चिता त्वया कृतः कुलस्यास्य महानुपप्लवः ॥११॥
 अनर्थकामोऽस्य जनस्य सर्वथा तुरंगमोऽपि ध्रुवमेष कन्यकः ।
 जहार सर्वरवमितस्तथाहि मे जने प्रमुप्ते निशि रत्नचौरवत् ॥१२॥

यदा समर्थः खलु सोढुमागतानिपुप्रह्वरानपि किं पुनः कशाः ।
 गतः कशापातमयात् कथं त्वयं श्रियं गृहीत्वा हृदयं च मे समम् ॥१३॥
 अनार्यकर्मा मृशमद्य द्वेषते नरेन्द्रधिष्ण्यं प्रतिपूरयन्निव ।
 यदा तु निर्वाहयति स्म मे प्रियं तदा हि मूकस्तुरगाघमोऽभवत् ॥१४॥
 समाप्तजाप्यः कृतहोममङ्गलो नृपस्तु देशायतनाद्विनिर्ययौ ।
 जनस्य तेनार्त्तरवेण ब्राह्मणश्चालवज्रध्वनिनेव धारणः ॥१५॥
 निशम्य च कञ्चन्दककन्धकाबुभौ सुतस्य संश्रुत्य च निश्चयं स्थिरम् ।
 पपात शोकाभिहतो महीपतिः शचीपतेर्वृत्त इयोःसवेध्वजः ॥१६॥
 ततो मुद्वृत्तं सुतशोकमोहितो जनेन तुल्याभिजनेन धारितः ।
 निरीक्ष्य दृष्ट्वा जलपूजया ह्यं महीतलस्थो विललाप पार्थिवः ॥१७॥
 बहूनि कृत्वा समरे प्रियाणि मे महत्त्वया कन्धक विप्रियं कृतम् ।
 शुणप्रियो येन बने स मे सुतः प्रियोऽपि सन्नप्रियवत्प्रचारितः ॥१८॥
 तद्वद्य मां वा नय तत्र यत्र स व्रज हुसं वा पुनरेतमानय ।
 ऋते हि तस्मान्मम नास्ति जीवितं विगाढरोगस्य सद्यैषधाविच ॥१९॥
 प्रचक्ष्व मे भद्र तदाश्रमालिरं हृतस्त्वया यत्र स मे जलाञ्जलिः ।
 इमे परीप्सन्ति हि मे पिपासवो समासवः प्रेतगतिं यियासवः ॥२०॥
 इति तनयवियोगजातदुःखः क्षितिसदृशं सहजं विहाय धैर्यम् ।
 दशरथ इष रामशोकवश्यो बहु विललाप नृपो विसंज्ञकल्पः ॥२१॥

[मित्रगोष्ठी-गणिका, काशी, शकाब्दः १८२६, प्रथमवर्षस्य द्वितीया संख्या ।]

कुमारदासः

“ज्ञानकीहरणं कर्तुं रघुवंशे स्थिते सति ।

कविः कुमारदासश्च रावणश्च यदि ज्ञमौ ॥”

(सकिमुकावल्यामुद्धृतः) राजशेखरः ।

कुमारदासो वैक्रमीये पट्टशतके सिंहलाघोश आसीत् । अशोकपराक्ष्यस्य चन्द्रगुप्तपौत्रस्य प्रियदर्शिनो वंशे समुद्भूतोऽयमिति बौद्धग्रन्थेभ्योऽप्यगम्यते । रघुवंशादिप्रणेतुः कालिदासस्यायं मित्रमासीदिति किंवदन्ती । तत्र नान्यत्रमाणम् । एतस्य मित्रं कोऽपि रघुवंशकर्तुर्भिन्न एव कालिदासाख्यः शृङ्गारतिलकादिजुष्टप्रबन्धानां प्रणेता भवेत् । बहवो हि कालिदासाख्यया प्रथिताः कवयः । कालिदासस्य सादृशी प्रसिद्धिर्येन तन्नाम कविसामान्यापरपर्यायत्वेनावतिष्ठते । राजशेखरस्य त्रयः कालिदासाविदिता बभूवुः । तथाहि तस्य श्लोकः—

“एकोऽपि जीयते हन्त कालिदासो न केनचित् ।

शृङ्गारे ललितोद्वारे कालिदासत्रयी किमु” ॥२॥

एषां त्रयाणामेको मुख्यः कालिदासः अव्यकाव्यत्रयस्य नाटकत्रयस्य च प्रणेता विक्रमार्कसभ्यः कविकुलगुरुः । अपरी काविति विशेषी दुरुहः । अष्टमशतके भवभूतेः समकालिकः कश्चित् कालिदासः । परिमलोऽपि कालिदासापराख्यः । कश्चित् कालिदासो भोजसमायामप्यासीत् । एतावेकादशशतकेभ्यो । अनयोरन्यतरो माघसमकालिकः । भागवतचम्पूकारः अभिनवकालिदासाख्ययात्मानं व्यवहरति । एवं शंकरविजयकारो माघवोऽप्यात्मानं कालिदासमाचष्टे । कुमारदासमित्रस्य कालिदासस्य कदाचित् सिंहले गमनं, तत्रराजकोयवारविलासिनीद्वारे राज्ञा लेखितायाः ‘कमले कमलोत्पत्तिः श्रूयते न च दृश्यते’ इत्यस्याः समस्यायाः ‘बाले तव मुखाम्मोजे दृष्टमिन्दो-वरद्वयमिति तेन पूरणमित्यादिकथा सिंहलरुद्धेषु प्रसिद्धा । सर्वं चैतद्यथा तथा वास्तु कुमारदासेन प्रणीतं ज्ञानकीहरणमतिरुचिरं रघुवंशशैलीं च सर्वथाऽनुकरोति । नान्यः कोऽपि कविः कालिदासोयां शैलीमनुकृत्य सादृशीं सफलतामासादितवान् । ग्रन्थोऽयं स्पष्टित एवाद्यावधि प्राप्त इति दुःखस्य विषयः । पूर्वसूरीणां विदितोऽयं प्रचुरप्रचारो ग्रन्थः । तथाहि गणेशरत्नमहोदधिकारेण ‘महिषघूसरितः सरितस्तटः’ इति ज्ञानकीहरणे

यदा समर्थः खलु सोढुमागतानिपुप्रहारानपि किं पुनः कशाः ।
 गतः कशापातभयात् कथं त्वयं श्रियं गृहीत्वा हृदयं च मे समम् ॥१३॥
 अनार्यकर्मा मृशमद्य ह्येते नरेन्द्रधिष्यं प्रतिपूरयन्निव ।
 यदा ॥ निर्वाहयति स्म मे प्रियं तदा हि मूकस्तुरगाघमोऽभवत् ॥१४॥
 समाप्तजाप्यः कृतहोममञ्जलो नृपस्तु देवायतनाद्विनिर्ययौ ।
 जनस्य तेनार्त्तरवेण चाहतश्चालवध्वनिनेव वारणः ॥१५॥
 निशम्य च ऋज्ज्दककन्यकानुभौ सुतस्य संश्रुत्य च निश्चयं स्थिरम् ।
 पपात शोकाभिहतो महीपतिः शचीपतेर्वृत्त इवोत्सवैश्चजः ॥१६॥
 सतो मुहुर्च्च सुतशोकमोहितो जनेन तुल्याभिजनेन धारितः ।
 निरीक्ष्य दृष्ट्वा जलपूण्या हयं महीतलस्थो विललाप पार्थिवः ॥१७॥
 बहूनि कृत्वा समरे प्रियाणि मे महत्स्वया कन्यक विप्रियं कृतम् ।
 गुणप्रियो येन वने स मे सुतः प्रियोऽपि सन्नप्रियवत्प्रचारितः ॥१८॥
 तद्वय मां वा नय तत्र यत्र स ब्रज हुतं वा पुनरेतमानय ।
 श्रुते हि तस्मान्मम नास्ति जीवितं बिगाढरोगस्य सदौषधादिषु ॥१९॥
 प्रचक्ष्व मे भद्र तदाश्रमाजिरं हृतस्त्वया यत्र स मे जलाञ्जलिः ।
 इमे परीप्सन्ति हि मे पिपासवो ममासवः प्रेतगतिं यियासवः ॥२०॥
 इति तनयविभोगजातदुःखाः क्षितिसदृशं सहजं विहाय धैर्यम् ।
 दशरथ इव रामशोकवरयो बहु विललाप नृपो विसंज्ञकल्पः ॥२१॥

[मित्रगोष्ठी-श्रिका, काशी, शकाब्दः १८२९, प्रथमवर्षस्य द्वितीया संख्या ।]

कुमारदासः

“जानकीहरणं कर्तुं रघुवंशे स्थिते सति ।

कविः कुमारदासश्च रावणश्च यदि क्षमी ॥”

(सक्तिनुकावल्यामुद्धृतः) राजशेखरः ।

कुमारदासो वैक्रमीये पञ्चशतके सिंहलाघोश आसीत् । अशोकापराध्यस्य चन्द्रगुप्तपौत्रस्य प्रियदर्शिनो वंशे समुद्भूतोऽयमिति बौद्धग्रन्थेभ्योऽवगम्यते । रघुवंशादिप्रणेतुः कालिदासस्यायं मित्रमासौदिति किञ्चदन्ती । तत्र नान्यव्यमाणम् । एतस्य मित्रं कोऽपि रघुवंशकर्तृमित्र एव कालिदासाख्यः शृङ्गारविलकादिज्ञुद्रप्रबन्धानां प्रणेता भवेत् । बह्वो हि कालिदासाख्यया प्रयिताः कवयः । कालिदासस्य तादृशी प्रसिद्धिर्न तन्नाम कविसामान्यापरपर्यायत्वेनावतिष्ठते । राजशेखरस्य अयः कालिदासाविदिता बभूवुः । तथाहि तस्य श्लोकः—

“एकोऽपि जीयते हन्त कालिदासो न केनचित् ।

शृङ्गारे ललितोद्गारे कालिदासत्रयो किमु” ॥२॥

एषां त्रयाणामेको मुख्यः कालिदासः अव्यकाव्यत्रयस्य नाटकत्रयस्य च प्रणेता विक्रमार्कसभ्यः कविङ्गलगुरुः । अपरो कविति विशेषी दुरुहः । अष्टमशतके मयभूतेः समकालिकः कश्चित् कालिदासः । परिमलोऽपि कालिदासापराध्यः । कश्चित् कालिदासो भोजसमायामप्यासीत् । एतावेकादशशतकौद्धौ । अनयोरन्यतरो माघसमकालिकः । भागवतचम्पूकारः अभिनवकालिदासाख्ययात्मानं व्ययहरति । एवं शंकरविजयकारो माघवोऽप्यात्मानं कालिदासमाचष्टे । कुमारदत्तमित्रस्य कालिदासस्य कदाचित् सिद्धे गमनं, तत्रराजकीयवारविलासिनीद्वारे राज्ञा लेखितायाः ‘कमले कमलोत्पत्तिः श्रूयते न च दृश्यते’ इत्यस्याः समस्यायाः ‘वाले तत्र मुसाम्भोजे दृष्टमिन्दीवरद्वयमिति तेन पूरयमित्यादिकया सिंहलदृष्टेः प्रसिद्धा । सर्वं चेतयया तया वास्तु कुमारदासेन प्रणीतं जानकीहरणमतिरुचिरं रघुवंशशैली च सर्वथाऽनुकरोति । नान्यः कोऽपि कविः कालिदासीयां शैलीमनुकृत्य तादृशीं सफलतामासादितवान् । ग्रन्थोऽयं सङ्गित एवाद्यार्षधि प्राप्त इति दुःप्रस्य विषयः । पूर्वसूरीणां विदितोऽयं प्रचुरप्रचारो ग्रन्थः । तथाहि गणरत्नमहोदधिकारेण ‘महिषभूसरितः सरितस्तटः’ इति जानकीहरणे

यमकमित्युक्तम् । 'वरतनु संप्रवदन्ति कुक्कुटाः' इति वाक्यस्य पातञ्जले महाभाष्ये उद्धृतस्य औचित्यविचारचर्चायां चेमेन्द्रेणोद्धृते कुमारदासीये—

“अयि विजहीहि हृदोपगूहनं त्यज नवसंगमभीरु साध्वसम् ।

अरुणकरोद्गम एष वत्तेते वरतनु संप्रवदन्ति कुक्कुटाः ॥”

इत्थञ्च दर्शनात् पतञ्जलेरपि कुमारदासः प्राचीन इति केषांचित् प्रमादः । पतञ्जलिना सद्वाक्यं ग्रन्थान्तरे दृष्टमिति सभवात् । श्लोकश्चायं खण्डितेऽस्मिन् ग्रन्थे नोपलभ्यते । किञ्च लेखशैलीतः कविरयं कालिदासादत्यन्तमप्राचीन इति ज्ञायते । एतत्सूक्तेरादर्शभूतोऽयं सन्दर्भ उपन्यस्यते—

ज्ञानकोहरणं ।

प्रथमसर्गे ।

विधेयचित्तश्चलितव्यधेषु हलायुवामः स कुतूहलेन ।

अन्येद्युरन्यायनिवृत्तवृत्तिर्मृगेन्द्रगामी मृगयां जगाम ॥ १ ॥

अथ कणन् निर्भररेणुविद्धैर्वीतिर्विधूतागरुपादपान्ते ।

अधिज्यधन्वा धनदप्रभावश्चवार मैनाकगुरोर्निकुञ्जे ॥ २ ॥

अन्योन्यवक्त्रार्पितपल्लवाप्रप्रासं नृवीरस्य कुरङ्गयुग्मम् ।

प्रियानुनीती भृशमिष्टचाटुचेष्टस्य घावाभिरति निरासे ॥ ३ ॥

स द्वीपिनोऽथ द्विपराजगामी हन्तुं तुरंगं रचितकमस्य ।

जपान देहं प्रतिबिन्दु बाणैरेकेन दुर्लभ्यमुजः क्षणेन ॥ ४ ॥

तस्मिन्नृपे पाटयति प्रसह्य शस्त्रेण गण्डं भिषजोव भीमम् ।

तदीयनादप्रतिनिश्चनेन त्रासादिवाद्रिभृशमुन्ननाद ॥ ५ ॥

युद्धाय यूयादभितो निवृत्तं क्राहं मुहुः श्लोघविमुक्तनादम् ।

शरस्य जदयं शरजन्मतुल्यश्चकार चक्रोक्तचापदण्डः ॥ ६ ॥

कचिन्मृगं मार्गणगोचरेऽसौ दृष्ट्वा विकृष्टायतचापदण्डः ।

शरं मुमुक्षुः शरभोरुवेगं तमन्वयादन्वयेतुभूतः ॥ ७ ॥

विबल्लय मार्गं नृपमार्गणानां रेखायमानो गगने रयेण ।

मृगोत्तमोऽसौ तमसावटस्यं वनं तपस्यद्भवेन प्रपेदे ॥ ८ ॥

घनुस्तहायोऽश्मवति प्रदेशे विहाय चाहं सहसा नृवीरः ।
च चार पद्भ्यां गहने तरुणामसौ वने तत्पददत्तदृष्टिः ॥ ६ ॥
तदेऽथ तस्या घटपूरणोत्थं श्रुत्वा रवं वृंहितनादशङ्की ।
शरं शरण्योऽपि सुमोच बाले मुनेस्तनूजे मनुवंशकेतुः ॥ १० ॥
पुत्रो मुनेः पत्रिविभिन्नमर्मा शरानुसारेण नृपं प्रयातम् ।
नेत्राम्बुदिग्धेन विलापनाम्ना बाणेन भूयो हृदि तं जघान ॥ ११ ॥
एकं स्वया साधयताऽपि लक्ष्यं नीतं विनाशं त्रितयं निरागः ।
मञ्जुपा कल्पितदृष्टिकृत्यौ वृद्धौ वने मे पितरावहं च ॥ १३ ॥
वनेषु वासो मृगयूयमध्ये क्रिया च वृद्धान्धजनस्य पोषः ।
वृत्तिश्च वन्यं फलमेषु दोषः संभावितः को मयि घातहेतुः ॥ १३ ॥
प्रती विनाथो विगतापराधः स्मर्त्तव्यदृष्टेः पितुरन्धयष्टिः ।
हृत्पेषु किं निष्करुणेन कश्चिदवध्यभावे गर्णितो न हेतुः ॥ १४ ॥
साधुः कृपामन्धरमक्षि शत्रौ प्रीत्यर्थसंमीलितमादधाति ।
मीचस्तु निष्कारणवैररीतस्तत्पूर्वसंपादितदर्शनेऽपि ॥ १५ ॥
जीर्णो जतुन्यासनिरुद्धरन्ध्रः कुम्भश्च मौल्यी तरुवल्कलं च ।
पठेषु यन्मां विनिहत्य गम्यं तद् गृह्यतामस्तु भवान्कृतार्थः ॥ १६ ॥
मैवं भवानेनमदुष्टभावं जुगुप्सतां स्माक्षतसाधुवृत्तम् ।
इतीव वाचो निगृहीतवण्टैः प्राणैरुच्यन्त तपस्विसूनोः ॥ १७ ॥
भोज्यासुतश्चादमुजद्वयेन घटं गृहीत्वा घटितारिनाशः ।
वाष्पायमाणो बहुमानपार्थं यमप्रभावो यमिर्न ददर्श ॥ १८ ॥
दयानुयातस्तनयस्य नाशं श्रुत्वा तपस्वी मुहुरात्तराशोकः ।
दिवेश देशस्तुतसद्गुणाय विशन्वशी विश्वमुजं सशपाम् ॥ १९ ॥
अथ स विषमपादगोपितार्थं जगदुपयोगांबयुक्तभूरिधातुम् ।
बहुतुहिननिपातदोषदुष्टं गिरिमसृजत् कुक्कवेरिव प्रबन्धम् ॥ २० ॥

['मित्रगोष्ठी-पात्रका', कर्मणि; १८२६ शकब्दाः, आपादः, प्रथमे वर्षे तृतीया संख्या]

लोलाशुकः

अस्य कवेर्विषये न किञ्चिन्निश्चितं वक्तुं शक्यते । अयं दाक्षिणात्यः शिवभक्त-
स्तथापि श्रीकृष्णेऽस्य परमा प्रीतिरिति सुप्रसिद्धादुत्तररामचरितटीकाकृता वीरराघवे-
णोद्धृतात्—

शैवा धयं न खलु सत्र विचारणीयं
पञ्चाक्षरीजपपरा नितरां तथापि ।
चेतो मदीयमतसीकुसुमावभासं
स्मेराननं स्मरति गोपवधूकिशोरम् ॥१॥

इति पद्यादवगम्यते ।

अयं च न महाकविः, किन्तु हरि-भक्त-भूक्त-जगन्नाथ-कुलशेखरादिवत् सु-
मधुराणां भावगर्भाणां श्लोकानां प्रणेता । एक एव चाद्यावधि कवेरस्य पद्यानां संग्रहः
शतकत्रयात्मकः 'कृष्णकण्ठमृतारव्यः' प्रबन्ध उपलब्धः ।

अस्य माधुर्यमभिनवशैलीविलासं चास्वाद्य चिरं चिन्तयते सहृदयानां चेतः ।
रोमानुजीयैरन्यैश्च वैष्णवैरत्यन्तमाहतोऽस्य ग्रन्थः । कवितार्किकसिंहो वेङ्कटोऽपि प्रौढि-
मात्रे एनमतिरोते । माधुर्ये तु नायं केनापि दाक्षिणात्यकविना तुलितः । अपरदाक्षिणा-
त्यकविद्वयमपि आद्यनुप्रासप्रियः । आलङ्कारिकैः प्रायः उपेक्षितोऽपि आद्यनुप्रासः
नवीनकविभिर्विशेषतो दाक्षिणात्यैरत्यन्तमाहतश्चमत्कारप्रदश्चेति सुविदितं सर्वेषां
साहित्यरसिकानाम् ।

कर्णामृतस्य शतकत्रयादुच्चिरतमानि पद्यान्यत्र संगृह्य विन्यस्यन्ते—

मुकुलायमाननयनाम्बुजं विभो-
मुरलीनिनादमकरन्दनिभैरम् ।
मुकुरायमाणमृदुगण्डमण्डलं
मुखपङ्कजं मनसि मे विजृम्भताम् ॥१॥
मदशिक्षण्डिशिखण्डविभूषणं
मदनमन्थरमुग्धमुखाम्बुजम् ।
ग्रजवधूनयनाञ्जलवञ्चितं
विजयतां मम बाक्स्मयजीवितम् ॥२॥

पुनः प्रसन्नेन मुखेन्दुतेजसा पुरोऽवतीर्णस्य कृपामहाम्बुधेः ।
तदेव लीलामुरलीरवामृतं समाधिविघ्नाय कदा नु मे भवेत् ॥३॥

परामृश्यं दूरे परिपदि मुनीनां ब्रजवधू—
दृशां वरयं शश्वत् त्रिमुन्नमनोहारिवपुषम् ।
अनामृश्यं चाचामनिदमुदयानामपि कदा
दरीदृश्ये देवं दरदलितनीलोत्पलरुचिम् ॥४॥

मुष्णानमेतत्पुनरुक्तशोभमुष्णोत्तरांशोरुदयं मुखेन ।
तृष्णाम्युराशिं त्रिगुणीकरोति कृष्णाह्वयं किञ्चन जीवितं मे ॥५॥

शुभ्रपसे यदि वचः शृणु मामकीनं
पूर्वरपूर्वकविभिर्न कटाक्षितं यत् ।
नीराजनक्रमधुरं भवदाननेन्दो-
र्निर्व्याजमर्हति चिराय शशिप्रदीपः ॥६॥

यां दृष्ट्वा यमुनां पिपासुरनिशं व्यूहो गवां गाहवे
विद्युत्त्वानिति नीलकण्ठनिघहो द्रष्टुं समुत्कण्ठते ।
चर्त्तसाय तमालपल्लवमिति च्छिन्दन्ति यां गोपिकाः
कान्तिः कालियशोसनस्य वपुषः सा पावनी पातु वः ॥७॥

अयि मुरलि, मुकुन्दस्मेरवक्त्रारविग्द-
श्वसनमधुरसङ्गे, त्वां प्रणम्याद्य याचे ।
अधरमणिसमीपं प्राप्तवत्यां भवत्यां
कथय रहसि कर्णे महरां नन्दसूनोः ॥८॥

अमुनाखिलगोपगोपनार्थं यमुनारोघसि नन्दनन्दनेन ।
दमुना वनसंभवः पपे नः किमु नासौ शरणार्थिनां शरण्यः ॥९॥

धृन्दावनद्रुमतलेषु गवां गणेषु
वेदावसानसमयेषु च दृश्यते यत् ।
तद्वेणुनादनपरं शिखिपिच्छचूडं
ब्रह्म स्मरामि कमलेक्षणमभ्रनीलम् ॥१०॥

देवकीउनयपूजनपूतः पूतनारिचरणोदकधूतः ।
यद्यहं स्मृतधनञ्जयसूतः किं करिष्यति स मे यमदूतः ॥११॥

आताम्रपाणिकमल प्रणयिप्रतोद-

मालोलहारमणिकुण्डलहेमसूत्रम् ।

आविःश्रमाम्बुकणमम्बुदनीलमव्या-

दाय घनञ्जयरथाभरणं महो नः ॥१३॥

कालिन्दीपुलिनोदरेषु मुसली यावद् गतः खेलितुं

तावत्कर्तुरिकापयः पिव हरे वर्धिष्यते ते शिखा ।

इत्थं बालतया प्रतारणपराः श्रुत्वा यशोदागिरः

पायाद्वः स्वशिखा स्पृशन्प्रमुदितः क्षीरेऽर्धपीते हरिः ॥१४॥

अरुणधरासृत्वविशेषितस्मितं वरुणालयानुगतवर्णवैभवम् ।

तारुणारविन्ददलदीर्घलोचनं करुणालयं कमपि बालमाश्रये ॥१५॥

लाघव्यधीचीललिताङ्गभूषा भूषापदारोपितपुण्यवर्हाम् ।

कारुण्यधाराच्छफटाक्षमाला बाला भजे यत्नववंशलक्ष्मीम् ॥१६॥

प्रातः स्मरामि दधिघोषविधूतनिद्र

निद्रावसानरमणीयमुखारविन्दम् ।

हृद्यानवधवपुषं नयनीतचोर-

मुन्मीलितार्जुनयन नयनाभिरामम् ॥१७॥

['मित्रगोष्ठी पत्रिका,' काशी, १८१६ शकाब्दा , आषाढ , प्रथमे वरे' चतुर्थसण्या]

पाणिनिः

रामायणप्रणेता वाल्मीकि, त्रिपुण्यपुराणप्रणेता पराशरः, भारतप्रणेता पारारार्यः कृष्णद्वैपायनः, एतेभ्योऽर्वाचोनाः कालिदासाश्च प्राचोनाः बहवः कवयो बभूवुः । तेषां प्रथमधाश्च कारमीरकविदुषां क्षेमेन्द्रादीनां सुविदिता बभूवुः । किं बहुना बह्वीयो नाति-प्राचीनः साहित्यदर्पणकारः कविराजविश्वनाथोऽपि दृष्टानमीषां कांश्चित्प्रबन्धानिति प्रतीयते । तथापि द्वित्रेषु गत-शतकेषु तादृशी दुरयस्या विद्याभ्यासस्य जाता, येन ग्रन्थांशांशालुपयुक्तान् वादबहुलानवलम्ब्य तपरिष्कारात्मकेषु पत्रिकादिषु मुधा धर्मं विदधानैर्जनैस्तथोपेक्षिताः पराद्धर्मा अपि निनन्वाः, येन साम्प्रतं बहूनां कवीनां शास्त्र-कृतां च नामापि लुप्तप्रायम् । न साम्प्रत भासस्य स्वप्ननासजदत्तप्रभृतौति नाटकान्यु-पलभ्यन्ते, न रामिलसौमिलयोः शूद्रककृत्या प्राप्यते । क्वाधुना पाणिनेः पातालविजय-काव्यम्, क्व वा बररप्तेः षण्ठाभरणम् । किममून्मेष्ठप्रणीतस्य हयमोवयधस्य, किं वा जातं धर्मकीर्तैर्महाप्रबन्धानाम् । धन्यास्ते सूक्तसंग्रहकारा, यत्प्रभावादधुना नामाप्येषां महाकवीनां श्रूयते । मोहान्धकूरकुहरादाच्छिद्य वैदेशिकैरुद्धृतेभ्यः सूक्तिमुक्तावली-सदुक्तिरुणामृत-शाङ्गं धरपद्विति-सुभाषितावल्यादि-संग्रहप्रत्येभ्यः पाणिनि-भास-मेष्ठादिमहाकवीनां विषये किञ्चिद्विदितमास्ते साम्प्रतम् । तत्र वैयाकरणेन सुप्रसिद्धो दाक्षीपुत्रः पाणिनि पातालविजयकाव्यं जाम्बवतीविजयापराख्यं प्रगितायेति—

“इति पाणिनये तस्मै यस्य रत्नसद्वतः ।

आदी व्याकरणं काव्यमनु जाम्बवतीजयम् ॥” इति

राजशेखरश्लोकादवगम्यते । तथा चान्यस्यापि कस्याचित्पद्यम्—

“सुनन्वी मर्किर्नः क इह रघुधरे न रमते,

धृतिर्दाक्षीपुत्रे, हरसि हरिचन्द्रोऽपि हृदयम् ।

विशुद्धोक्तिः शूरः, प्रकृतिमधुरा भारविगिर—

स्तथाप्यन्तर्मोदं कमपि भवमूर्तिर्वितनुते ॥”

किञ्च सुवृत्ततिलके केषां कवीनां कानि चन्द्रांसि रम्यतमानोति प्रस्तावे भारवे-र्यस्यं, राजशेखरस्य शार्दूलविक्रीडित, भवभूतेः शिखरिणो, पाणिनेश्चापजातिरिति

सेमेन्द्रः । अत्र चोपजातिशब्देन सुप्रसिद्धाया इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्राचरणमिश्रणात्मिकाया
 उपजातेर्ग्रहणम् । पाणिनेः पाटलिपुत्रे भगवतो वर्णस्य सन्निधावध्ययनं तपसा प्रसादिता-
 न्महेश्वरादक्षरसमाम्नायप्राप्तिश्च बृहत्कथायां कथापीठलम्बके दृश्यते । यत्तु न वैयाकरणेन
 पाणिनिना प्रणीतं जाम्बवतीविजयकाव्यं, किन्तु कविपाणिनिः प्रसिद्धपाणिनेर्भिन्न
 एव कश्चित् नहि वैयाकरणमुख्यो रुद्रटटीकाकृता नमिसाधुनाऽन्यैश्च प्रदर्शितानि
 'सन्ध्यावधूं गृह्यत्यादि' च्युतसंस्कृतोनि पदानि प्रयुज्जीवेति केचिदाधुनिकाः । न तत्स-
 युक्तिकम्, न हि नवप्रणीतं स्वकीयमेव व्याकरणं पाणिनिरनुसर्त्तुं शशाक । रामायण-
 भारतादिपरिशोक्तानां करामलकोभूतानि इन्द्रशाकटयनादिव्याकरणानुसारीणि पदानि
 सततमबोधपूर्वमपि तस्य हृदये स्फुरन्ति स्मेति तेषां तद्रूपेण दर्शनं सुसङ्गतमेव ।
 अस्य च विरलाः सूक्तयः संग्रहेषूपलभ्यन्ते । तासां चातिरमणीयत्वात् कवेः शैलीं
 प्रदर्शयितुमत्र निवेशः क्रियते—

पाणिनेः श्लोकाः ।

अथाससादास्तमनिन्द्यतेजा जनस्य दूरोज्झितमृत्युभीतेः ।
 उत्पत्तिमद्वस्तु विनाश्यवश्यं यथाहमित्येवमिवोपदेष्टुम् ॥१॥
 असौ गिरेः शीतलकन्दरस्थः पारावतो मन्मथचाटुदक्षः ।
 धर्मात्सार्ङ्गी मधुराणि कूजन्संवीजते पक्षपुटेन कान्त्वाम् ॥२॥
 ऐन्द्रं धनुः पाण्डुपयोधरेण शरद्वधानार्द्रनलक्ष्मामम् ।
 प्रसादयन्ती सकलङ्कमिन्दुं तापं रवेरप्यधिकं चकार ॥३॥
 गतेऽर्धरात्रे परिमन्दमन्दं गर्जन्ति यत्प्रावृषि कालमेघाः ।
 अपश्यती^१ वत्समिवेन्दुबिम्बं तच्छर्वरी गौरिष हुङ्करोत्ति ॥४॥
 सरोरुहाक्षीणि निमीलयन्त्या रवौ गते साधुकृतं नलिन्या ।
 अक्ष्णां हि दृष्ट्वापि जगत्समस्तं फलं प्रियालोकनमेकमेव ॥५॥
 निरीक्ष्य^२ विद्युन्नयनैः पयोदो मुखं निशायामभिसारिकायाः ।
 धारानिपातैः सह किं नु वान्ध्वन्द्रोऽयमित्यात्तेव ररास ॥६॥
 शुद्धस्वभावान्यपि संहितानि निनाय भेदं कुमुदानि चन्द्रः ।
 अवाप्य वृद्धिं मलिनान्तरात्मा जडोभवेत्कस्य गुणाय वक्कः ॥७॥

१. दृश्यते इति श्लोकः । २. च्युतसंस्कृतिः, अपश्यतीतिव्यमित्युक्तेः ।

३. कुवलयानन्दे दृश्यते इति श्लोकः ।

उपोढरागेण विलोलतारकं तथा गृहीतं शरिणा निरामुखम् ।
 यथा समस्तं विमिरांशुकं तथा पुरोऽपि रागाद् गलितं न लक्षितम् ॥८॥
 प्रकाश्य लोकान्भगवान्स्वतेजसा प्रमादरिद्रः सवितापि जायते ।
 अहो चला श्रीर्वलमानदाप्यहो स्पृशन्ति सर्वं हि^१ दशा विपर्यये ॥९॥
 क्षपाः क्षामीकृत्य प्रसभमपहृत्यागु सखितां
 प्रतप्योर्वीं कृत्स्नां तरुगहनमुच्छ्रोष्य सकलम् ।
 क संस्त्युष्णांशुर्गत इति समालोकनपरा-
 स्तद्विदीपालोका दिशि दिशि चरन्वीह जलदाः ॥१०॥
 पाणौ शोणतले^२तनूदरि दरक्षामा कपोलस्यली
 विन्यस्ताञ्जनदिग्बलोचनजलैः किं म्लानिमा नीयते ।
 मुग्धे शुम्भतु नाम चञ्चलतया शृङ्गः कर्षत्कन्दली-
 मुन्मीलप्रबमालतीपरिमलः किं तेन विस्मर्यते ॥११॥
 हृद्युद्धेभ्यः सुदूरं धनजनिततमः पूरितेषु ह्रमेषु
 मोदमीवं पश्य पादद्वयनमित्तुवः भ्रमेणः फेरबाणाम् ।
 वल्कालोकैः स्फुरद्भिर्निजवदनदरीसर्पिर्मिर्वीक्षितेभ्य-
 श्चोतत्सान्द्रं वक्षामः कथितशत्रुवपुर्मण्डलेभ्यः पिवन्ति ॥१२॥
 कल्हारस्पर्शगमैः शिशिरपरिचयात्कान्तिमद्भिः करामै-
 श्चन्द्रेणालिङ्गितायातिमिरानिवसने स्तंसमाने रजन्याः ।
 अन्योन्यालोकिनीभिः पारिचयजनितप्रेमनिष्यन्दिनीभि-
 र्दूरारुद्धे प्रमोदे हसितमिव परिस्पष्टमाशासखीभिः ॥१३॥
 चञ्चलक्षामिघातं स्वलितहुववह्रौदधाम्नश्चितायाः
 श्रोढाद् व्याकृष्टमूर्त्तैरहमहमिकया चण्डचञ्चुमहेण ।
 सद्यस्तर्प्तं शवस्य वलदिव पिशितं भूरि जम्बाद्धर्दग्धं
 पश्यान्तःप्लुप्यमाणः प्रविशति सलिलं सत्वरं गृध्रवृद्धः ॥१४॥
 विलोक्य संगमे रागं पश्चिमाया विवस्वतः ।
 कृतं कृष्णमुत्वं प्राच्या न हि नार्यो विनेर्ष्यया ॥१५॥

['मित्रगोहो-वप्रिका' कश्मीः १२२६ शकःव्यपः, भाद्रः; प्रथमवर्षे पञ्चमसंख्या]

भट्टभल्लटः

अतिप्राचीनोऽयं कविः । अस्य प्रबन्धो 'भल्लटशतक'नाम्ना विदितः । नामास्य काश्मीरकत्वं सूचयति । समयस्त्वस्य न शक्यतेऽनुमातुम् । 'सोऽपूर्वो रसनाविपर्ययविधिः' इत्यादयोऽस्य श्लोकाः काव्यप्रकाशे उद्धृताः । अस्य शैली प्रायो भर्तृहरौ किञ्चिदेव भिद्यते । केषलं कचिदस्य काठिन्यं भर्तृहरितोऽर्वाचीनत्वं द्योतयति । शब्दालङ्कारप्रियदर्श चास्य कदाचित्तथाविधं येन कालिदासाद्वर्वाचीनतरमस्य निश्चितप्रायं प्रतिभाति । नहि भास-कालिदास-भर्तृहरि-मेण्ठपभृतीनां प्राचीनतराणां महाकवीनां प्रबन्धेषु—

“द्वन्तान्तकुन्तमुखसन्ततपातघातसंताडितोन्नतगिरिर्गज एव वेत्ति ।
पञ्चास्यपाणिपविपञ्जरपातपीडां न क्रोष्टुकं स्वशिशुहुंकृतिनष्टचेष्टः ॥”

इतीदृशाः परुषानुप्रासप्रायाः श्लोकाः सुलभाः । किञ्च भल्लटः प्रायोऽन्योक्तिप्रियो, भर्तृहरिस्तु कचिदेव तथेत्यपि विशेषः । अस्य प्राचीनेष्वालङ्कारिकेषु महती प्रसिद्धिरासीदिति प्रतीयते । तथा च कस्यचित्पद्यम्—

माघश्लोरो मयूरो मुररिपुरपरो भारविः सारविधः
श्रोहर्षः कालिदासः कविरथ भवभूत्यादयो भोजराजः ।
श्रीदण्डी छिण्डिमाख्यः श्रुतिमुकुटगुरुर्मल्लटो भट्टबाणः
ख्याताश्चान्ये सुबन्धादय इह कृतिभिर्विधमाहादयन्ति ॥

अस्य चादर्शरूपाः काश्चित्सूक्तयोऽत्र विन्यस्यन्ते—

दानार्थिनो मधुकरा यदि कर्णतालैर्दूरीकृताः करिवरेण मदान्धबुद्धया ।
तस्यैव गण्डयुगमण्डनहानिरेषा शृङ्गाः पुनर्विकचपद्मबने वसन्ति ॥३॥
आस्त्रोशिगुप्रथितयैष पिपासितेभ्यः संरक्ष्यतेऽम्बुधिरपेयतयैर दूरात् ।
दंष्ट्राकपालमकरालिकरालिताभिः किं भाययत्यपरमूर्मिपरम्पराभिः ॥

अस्यैवानुकरणरूपं कस्यचित्पद्यम्—

“धत्मान्विचित्रवपुषश्चिरपृष्ठजन्मान् कस्माद्भिमुज्जसि सखे यदि वा विमुञ्च ।
जाता त्वैव अनुमयद्वनहानिरेषा गोपालमौलिमुकुटे यविता स्थितिनेः ॥”

आवद्धकृत्रिमसटाजटिलांसभित्तिरारोपितो मृगपतेः पदवीं यदि श्वा ।
मत्तेमकुम्भतटपाटनलम्पटस्य नादं करिष्यति कथं हरिणाधिपस्य ॥
रज्ज्वा दिशः प्रवितताः सलिलं विपेण पाशैर्महो हुतभुजा ब्वलिता वनान्ताः ।
व्याधाः पदान्यनुसरन्ति गृहीतचापाः कं देशमाश्रयतु यूथपतिर्मृगाणाम् ॥
प्रेहन्मयूखनस्वशातशिखानिखातविख्यातवारणगणस्य हरेर्गुहायाम् ।
क्रोष्टा निकृष्टसरमासुतदृष्टिनष्टघाष्टर्थः प्रविष्ट इति कष्टमिहाद्य दृष्टम् ॥

विशालं शास्मल्या नयनसुभगं धीक्ष्य कुसुमं
शुकस्यासीद् बुद्धिः फलमपि भवेदस्य सटशम् ।

इति ध्यास्वोपास्तं फलमपि च दैवात्परिणतं
विपाके तूलोऽन्तः सपदि मरुता सोऽप्यपहृतः ॥

पयि निपवितं शून्ये दृष्ट्वा निरावरणाननं
नवदधिघटीं गर्वोन्नद्धः समुद्धतकन्धराः ।

निजसमुचितास्तास्ताश्चेष्टा विचारशताकुलो
यदि न कुरुते कायः काकः कदा नु करिष्यति ॥

किं ज्ञातोऽसि चतुष्पये घनतरुच्छायोऽसि किं ज्ञायया
मुक्तश्चेत्फलितोऽसि किं फलभरैराह्योऽपि किं सन्नतः ।

हे सद्बृच सहस्र संप्रति सखे शाखाशिखाकर्षण-
क्षोभामोदनमञ्जनानि भवतः स्वीरेव दुश्चेष्टितैः ॥

प्रावाणो मणयो हरिर्जलचरो लक्ष्मोः पयोमानुषी
मुक्तौघाः सिकताः प्रवाललतिकाः शैवालमम्भः सदा ।

तीरे कल्पमहीरुहाः किमपरं नामापि रत्नाकरो
दूरे कणरप्रायनं निकटतस्तृष्णापि नो शाम्यति ॥

भेकेन कगता सरोपपरुषं यत्कृष्णसर्पानने
दातुं गण्डचपेटमुन्मिमतमिया हस्तः समुल्लासितः ।

यथाधोमुखमक्षिणो विदधता नागेन तत्र स्थितं
तत्सर्वं विपमन्त्रिणो भगवन्तः कस्यापि लीलायितम् ॥

मृत्योरास्यमिवानतं धनुरिदं पार्श्वविषाभाः शराः
सिक्ता स्थापि जितार्जुनप्रभृतिष्वा सर्वत्र निम्ना गतिः ।

अन्तः कौर्यमहो शठस्य मधुरं ह। हारि मेयं मुखे
व्याघस्यास्य यथा भविष्यति तथा मन्ये चर्नं निर्मृगम् ॥

रत्नाकरः

अयं काश्मीरको रत्नाकरमहाकविः राजानकोपाधिकः नवमशतके कश्मीरान् प्रशासतः अवन्तिवर्मनृपतेः सभां भूपयति स्म । तथा च राजतरङ्गिण्यां कल्हणस्य पद्यम्—

‘मुक्ताकणः शिवरवामी कविरानन्दवर्धनः ।

प्रथां रत्नाकरागास्तान्प्राज्येऽवन्तिवर्मणः ॥’ १॥❀

यद्यप्ययमवन्तिवर्मणः सभायामासोदिति पद्यास्मान्निश्चयते, तथापि प्रथममेव बृहस्पत्युपाधिकस्य चिप्पटजयापोढस्य सदो भूपयति स्मेति ‘बालबृहस्पत्यनुजीविनो रत्नाकरस्य कृतावित्यादि’ हरविजयसभामिलेखावगम्यते पश्चादयमवन्तिवर्मणा परिगृहीतः । अस्य चैकमेव हरविजयाख्यं काव्यमुपलभ्यते । तच्च माघस्य शिशुपाल-वधयद्भारवेः किरातार्जुनीयवच्चैकमपि कवेयंशः कलान्तस्थिरं रक्षितुं कल्पते । अस्मिन् ग्रन्थे अतिविस्तर एक एव दोषः । स एव चास्य प्रचारे कांचिद्वाधां व्यधत् । तथापि प्राचीनेषु पद्युत्तरेषु प्रचार आसीत्साम्प्रतं च मुञ्चितोऽयं काव्यमालायामिति सर्वेषां सुलभः । माघादेकादशशतकस्थधारेभरभोजराजसभ्यास्त्राचीनोऽयं कविः । पद्यशतकीये द्वितीयपुलकेशिलेखे—

“येनायोनि नवेऽस्मत्स्थिरमर्थविधी विवेकिना जिनवेशम् ।

॥ विजयतां रविकीर्तिः कविताश्रितकालिदासभारविकीर्तिः ॥”

इत्यत्र वर्णितः । अत एव निर्णीतपद्यशतकप्राचीनतरत्वाद्वारवेष्ट्राचीनः ।

❀ अस्मिन्ग्रन्थे नाम्ना गृहीतानां कवीनां ग्रन्थे मुक्ताकणस्य विषये नाम्नस्तु किञ्चिद्व्याप्यते । केवलं काश्चित्सूक्तयोःस्य कचिदुद्धृता एव ग्रन्थे । महश्रीशिवस्वामी प्रसिद्धः कविः सेमेन्द्रेण स्वग्रन्थेषु च श उद्धृतः । अस्य सूक्तयः कदाचिदुत्पन्नकठिनाः शौचित्यविचारे निन्दिताः कदाचित्तु गुरो मधुरास्तपथा—

“या विन्बोष्ठरुचिः क विद्रुममणिः स्वप्नेपि तां दृष्टवान्

हामधी. सुदृशस्तपोभिरपि किं मुक्ताफलैः प्राप्यते ।

ताकान्तिः शतशोऽपि बद्धिपनैर्हैनः कुतः सेत्स्यति

त्वाका रत्नमयी” प्रयासि दयितो कस्मै धनापाप्स्य ॥”

भारद्वाजैराचार्यः सु रविश्वर १३२५ छोकदेवीराजकान्तिना प्रयेता ।

माघेन यथा केचन भारवि-कालिदासादीनां श्लोकाश्चोरितास्तथैव रत्नाकर-
स्यापि । अस्य च कवेर्वसन्ततिलकाश्चतुर्मासप्रसिद्धमतिमनोरमं चेति तेमेन्द्रः । अस्ति
चास्य वसन्ततिलकासु कोऽपि विशेषो यो न केनापि कविनाऽद्यापि तुलितः । केवलं
भिन्नाटनस्य कवितासु कश्चित्प्रसादप्रचुरोऽपरविधो वसन्ततिलकागुणातिशय उप-
लभ्यते इति स एव कदाचिद्वसन्ततिलकानिर्माणे रत्नाकरस्य तुलामधिरोहेत् । अयं च
कविर्तालरत्नाकरनाम्ना प्रसिद्धः । अनेन हि तालशब्दघटितः—

“अस्ताबलम्बिरविचिम्बतयोदयाद्रि-
चूडोन्मिपत्तकलसन्ध्यतया य सायम् ।
सन्ध्याप्रवृत्तदरहस्तगृहीतकांस्यं-
तालद्वयेव समलक्ष्यत नाकलक्ष्मीः ॥”

इति श्लोको निर्मितः । एवं—

“सञ्चारिणी दीपशिखेव रात्री
यं यं व्यतोयाय परिवरा सा ।
नरेन्द्रमार्गाद् इव प्रपेदे
वियर्णमायं स स भूमिपालः ॥”

इति श्लोकस्य प्रणयनाद्रघुवंशकर्त्तृदीपशिखाकालिदास इति नाम ।

एवम्—

“उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जावहिमरुचौ हिमघाम्नि याति चास्तम् ।
वहति गिरिरथं विलम्बिषण्डाद्वयपरिवारितवारणेन्द्रलोलाम् ॥”

इति पद्यस्य शिशुपालवधे दशरथात्तः श्रेष्ठोर्ध्वण्डामास इति नाम प्रसिद्धम् ।

भारवेष्ट—

“उत्प्लुत्यलनलिनीवनादमुष्मा—
दुद्धूतः सरतिजसंभवः परागः ।
यात्याभिर्नियति विवर्तितः समन्ता-
दापत्ते कनकमयातपप्रलक्ष्मीम् ॥”

इति पद्यरचनादातपप्रभारविरत्युपाधिः प्रसिद्धः ।

एवमन्येषामपि करोनां तत्तच्छ्लोकगणवनाञ्जमलजम्बलिकावासुदेव-ध्रुमच्छ-
मिकारत्न—निद्रादरिद्रादान्युपनामानि जातानोति सूक्तिविदां विदितम् । उपरिदर्शि-
तानां गुणानामादशां हरत्रिजयाद्गोचर्यन्त्यन्ते—

ॐ तद्यथा—“कृतावधानं वितवहिरि प्ननी मुरग्योरोन्नयतिनिःस्वने ।

इदं त्रिषन्मामनहाय भूपसां न तस्य मभ्येति मृगोदम्बकम् ॥”—द्विराते

“विगतमहर्षिचक्षुषममषट्पक्षतमगोरवपुर्न मृगप्रभम् ।

अ ततद्वीरितकेमल्लगीतिकाभ्यनिमिषेऽनिमिषेऽपमम्रतः ॥”—माघे

हरविजये उपक्रमः

कण्ठश्रियं^१ कुवलयस्तेवकाभिरामदामालुकारि विकरच्छवि कालकूटम् ।
 बिभ्रत्सुखानि विशादुपहारपीतधूपोत्थपूममलिनामिव धूर्जटिर्वः ॥१॥
 जम्भाविकासितमुखं नखदर्पणान्तराविष्कृतप्रतिमुखं गुरुरोपगर्मम् ।
 रूपं पुनातु जनितारिचमूवि^२ भवैमुत्तदैत्यवधनिर्वहणं हरेर्वः ॥ २ ॥
 पर्यन्तवर्त्तिपरिपाण्डुरपत्रपंक्ति पद्मासनासनकुशेशयकोशचक्रम् ।
 युष्मान्पुनातु दधदुद्धतदुग्धसिन्धुबीचिच्छटावलयिवामरशैलसीलाम् ॥३॥
 व्यत्युन्नते सुरसरिजलधाव्यमानभागे मवार्कचमिन्दरशैलशृङ्गे ।
 ज्योत्स्नाधतीति नगरी भुवनत्रयैकभूषा वृषाङ्गशिरसीव शशाङ्कलेखा ॥४॥
 यस्यां निशासु गगनं नवपद्मरागसद्यप्रभारुणितमध्यगतेन्दुलेखम् ।
 वक्षो नृसिंहनखरैरसुरार्धपस्य सासृक्छटं विषमभिन्नमिषाचकास्ति ॥५॥
 यत्रेन्द्रनीलभवनं पृथुपद्मरागवातायनैरुभयपार्श्वगतैर्विभाति ।
 बाणासुरस्य हरिचक्रविलूनबाहुमूलव्रणैरिव वयुः क्षतजच्छटाङ्गः ॥६॥
 यस्या भरेण गलतस्तरुणीमुखेन्दुलावण्यकान्तिविसरामृतनिर्झरस्य ।
 अट्टालसालयलयं विट्टालवाललीलां विद्वम्भयति चुम्बितभानुचिम्बम् ॥७॥
 तामभ्युयास भुवनानुजिघृक्षयात्तनिर्माणदेहघटनः क्षपितारिचक्रः ।
 चक्रीव सौधधवलां सुजगाधिराजमूर्तिं विभुः शिशिररश्मिकलाकिरीटः ॥८॥

१. अयं श्लोकः चेमेन्द्रेणोद्धृतः । २. विमर्शमिति वयचित्पाठः ।

हरविजये सन्धावर्णनम्

स्पष्टोल्लासत्किरणकेसरसूर्यबिम्बविस्तीर्णकणिकमयो दिवसारविन्दम् ।
 रिलप्राष्टदिग्दलकलापमुपावतारवद्वान्धकारमधुपावलि संचुकोच ॥१॥
 अस्तावलम्बिरविधिम्वतयोदयाद्रिचूडोन्मिपत्सकलसन्ध्यतया च सायम् ।
 सन्धाप्रमृत्तहरहस्तगृहीतकांस्यतालद्वयेव समलद्यत नाकलक्ष्मीः ॥२॥
 विस्त्रंसमानकपिलांशुशिखासहस्रविप्यन्दिसान्द्रुधिरश्रुति सूर्यदिम्बम् ।
 छिन्नं जवाजलनिधौ निपपात कालखड्गेन विस्फुरितमह इवोत्तमाङ्गम् ॥३॥
 अन्तर्धिविलुरिव भानुमतो रथाश्वरङ्किः स्फुरत्सलिलसैरिभरोपट्टा ।
 आसानिलः सपदि जर्जरयांचकार सिन्धोर्जलं विधुतफेनिलवाचिचक्रम् ॥४॥
 तावत्क्रमेण द्युतिार्कवियोगजन्मदाहज्वरव्यथितदिवनिताकरास्तेः ।
 दमामण्डलं विगलिताञ्जनशाम्पतोयलेशोत्करेरिव तमःशकलैः पुपूरे ॥५॥
 दंष्ट्राफरालपृथुपोत्रतलावलन्नकासारपङ्ककलुपाः सलिलादुदद्युः ।
 प्रस्तार्थचन्द्राकला बहलान्धकारकूटा इवाय वनशूकरयूयनायाः ॥६॥
 आबद्धपद्ममुकुताञ्जलियाचितो मामुत्सृज्य संप्रति गतः कथमंशुमालो ।
 अन्तर्निबद्धमधुःकणितैरिवो व शृण्वायते स्म नलिनी निशि लक्ष्मनिश्रा ॥७॥

('मित्रगोष्ठोपनिषद्', काराँ; १२२६ शकाब्दे, कार्तिकः, प्रथमे वर्षे सप्तमस्तंभः)

२. ओमस्वितया। रत्नाकरश्च वसन्ततिथ्या प्रकृत्यते समासाश्चात्र तथा दीर्घा येन प्रायः पादा-
 न्तेऽपि न वृत्तिविरतिः । सत्कुमार्ये तु मिश्रटनस्यामृतमधुरा वसन्तविलकाः सख्यैकृष्टा इति प्रति, गत ।
 -तत्र, रत्नाकरस्यात्रोपन्यासः कृत एव । सम्प्रति मिश्रटनस्व पद्यवतुष्टवं सारतम्यापोपन्यस्यते—

सद्यस्तरुपारगिरित्रीपधिसेवयेव यः स्वोपयुक्तमरलं शमयाच्छकार ।
 अन्यैराशयशमनाञ्जनमामयाद्ः पायादुपायनिलयाद्यमादिदैवैः ॥१॥
 भूला धिरेषु गमिता कति नाम सन्तः पृथ्वीवराश्च कति नाम सधेतरेऽपि ।
 कदापि कीर्त्तयिषुषा कथयः पृथिव्यां जीवन्ति तेष्वभिहितस्तुतयोऽप्यवा तैः ॥२॥
 संतर्जिता गिरिशमालरमीतिभ्रात्रा कश्चित्प्रपानतनुस्त्री मुवमाब्जिजेत् ।
 रेखा सद्वृत्तिरिभू किमियं विधत्तां भावानुसारि वचनं स विधेहि च ॥३॥
 गुह्यं निन्दति जनेऽग्निरुत्तरिमेका पारवस्थिते स्तुतिं ग्राहतरं निबिन्द ।
 मौनावलम्बिनि पुकोप चकोरदृष्टिः स्नेहः मित्रे दुरवबोधयतिर्वपुनाम् ॥४॥

क्षेमेन्द्रः

द्विस्तैकादशशतकस्य मध्यभागे काश्मीरकानन्तनृपतेः राज्ये क्षेमेन्द्रेण बहवो ग्रन्थाः प्राणायिपत । अस्य व्यासदास इत्यपरं नाम । व्यासस्य भगवतो महाभक्तोऽयं पौराणिकीं शैलीमवलम्ब्य सौकर्येण लक्षाधिकश्लोकयुतान् ग्रन्थान् प्राणैष्ट । अस्य रसपरिप्लुतैरनेकैः स्रोतोभिः प्रबहन् कवितागङ्गाप्रवाहः साम्प्रतमपि जगत्पावयति, आ कल्पान्ताच्च पावयिष्यति । कचिदनुप्रासप्रियत्वेऽपि प्रायो नायमलङ्कारप्रवणः, किन्तु रसापेक्ष एवेति स्पष्टं प्रतीयते । अस्य च औचित्यविचारचर्चा, कलाविलासः, कवि-
कण्ठाभरणम्, चतुर्वर्गसंग्रहः, चारुचर्या, दशावतारचरितम्, बृहत्कथामञ्जरी, बोधि-
सत्त्वादानकल्पलता, रामायणमञ्जरी, भारतमञ्जरी, समयमातृका, सुपुस्तिलकम्,
सेव्यसेवकोपदेशश्च इत्येते प्रबन्धाः समुपलभ्यन्ते । अमृतसरङ्गम्, अवसरसाराः, कनक-
जानकी, चित्रभारतम्, पद्मकादम्बरी, मुक्तावली, राजावली, लावण्यवती, वात्स्यायन-
सूत्रसारः, शशिवंशमहाकाव्यम्, इत्येते प्रबन्धाः केवलं नाम्ना विदिताः प्रबन्धान्तरेषु
धृताभिधत्वात् ।

अन्येऽपि पवनपञ्चाशिकादयोऽस्य प्रबन्धा नाम्ना विदिताः । अस्य कवेः प्रायः
कथारसरुचिराः प्रबन्धाः ननु माघादिवदलङ्कारमात्रसाराः । भारतस्य भारतकथापुरु-
षाणां च महाभक्तोऽयम् । अर्जुन एवान्य मते सर्वोत्तमो वीरः । तथा चायं श्लोकः—

“लक्ष्मणो लघुसंधानी दूरपाती च राघवः ।

कर्णो दृढप्रहारी च पार्थस्यैते त्रयो गुणाः ॥”

कचित्तु अलंकारेष्वपि कौशलमस्योपलभ्यत एव । यथा—

“निजां कायच्छायां श्रयति महिषः कर्दमधिया

च्युतं गुह्यापुञ्जं रुधिरमिति काकः कलयति ।

समुत्सर्पन् सर्पः सुषिरविवरं तापविवशः

सचीत्काराधूतं प्रविशति करं कुक्षरपते॥”

अस्य चोपलब्धेषु ग्रन्थेषु सुतरां दृश्यमभिनववस्तुप्रथितं च दशावतारचरितं रघु-
वंशवदनेककथामयं, तस्मात्संगृह्य प्रबन्धैकदेशोऽयं साहित्यवित्स्वपायनोक्रियते—

दशावतारचरिते रावण्यात्रा

तुष्टापुनः प्राप्य वरं त्रिनेत्रात्रैलोक्यलक्ष्मोपरिमोगमव्यम् ।
 ब्रजन् विमानेन दशाननः खे सकौतुकः पुष्पकमित्युवाच ॥१॥
 य एष दूरात्कनकाचलस्य संलक्ष्यते दक्षिणपार्वदेशे ।
 शृङ्गाप्रलम्बोऽवतरत्नशैलस्तदद्भुविश्रान्तिसुखे ममेच्छा ॥२॥
 इति भ्रुवाणः क्षणदाचरेन्द्रः क्षणाद्विमानेन जवेन नीतः ।
 मस्याद्भुताद्रेर्विचचार पङ्क्त्यां रत्नस्थले कल्पलतावृतान्ते ॥३॥
 समुल्लसन्नीलमणिस्थलोहस्यूतांशुपुञ्जान्नतदण्डपादम् ।
 पुनः प्रवृत्तं घातवच्छनाय व्याप्तान्बरं विष्णुमिवाप्रमेयम् ॥४॥
 बलान्वितो यद् घनकालनेमि प्रह्लादसंरब्धजलोद्भवोद्भवम् ।
 सतारकाग्रं कटकं वहन्तं यातं हिरण्याक्षमिवाचलत्वम् ॥५॥
 सविस्मयानन्ददृशा समन्ताभिर्बर्णयेन्नेव मुहुर्महाद्रिम ।
 तदुच्चशृङ्गाश्रमघाम्नि दिव्यां कन्यामपश्यत्स तपःप्रसक्ताम् ॥६॥
 सर्व्वां स्तनाभोगभरादक्षासंसक्तकृष्णाजिनगाढबन्धाम् ।
 लतामिवोद्यत्तवकाभिलापनिप्यन्दलीनालिकुलाभिरामाम् ॥७॥
 पौलस्त्यविध्यस्वसमस्तलोकघनावमानानलतीव्रचिन्ताम् ।
 शक्रश्रियं स्वर्गविभोगस्त्रिभ्रां रक्तःक्षयायेव तपःप्रवृत्ताम् ॥८॥
 तां वीक्ष्य रक्तःपतिरक्षयेन्दुमुखीं सखीनेत्रसुधां निपीय ।
 मेने तदुच्छिष्टरुचापि शिष्टां सृष्टां न संक्लिष्टनिकृष्टसृष्टिम् ॥९॥
 पुनः सदाचारपरम्पराहं पाद्यासनादिप्रणयप्रवृत्ताम् ।
 तामप्रवीदद्गुतरूपसंपत्संपन्नपूजः क्षणदाचरेन्द्रः ॥१०॥
 का त्वं मनोजन्मविवर्जितेव रतिर्विरागव्रतदुग्धदेष्टु ।
 मदेन विद्या कपटेन मैत्री लोभेन लक्ष्मीरिव लुप्तशोभा ॥११॥
 ध्यानावधानं परमोऽवमानस्त्रपाकरं पात्रमयाक्षसूत्रम् ।
 वने निवासस्तव यौवनेऽस्मिन्प्रपन्न शापः कुसुमायुधस्य ॥१२॥
 त्यक्त्वाग्रहं ब्रूहि विचिन्त्य तन्वि त्वमेव सत्यं यदि युक्तमेतत् ।
 विन्वाधरे चुम्बनकेलियोग्ये अपेन पापार्जनमेध मुग्धे ! ॥१३॥

निरञ्जनत्वं कुसुमप्रसक्तिश्चित्रं जटाबन्धनकारणं ते ।

अनङ्गरागं कुरु मा शरीरमनङ्गरागं बह्व् चेतसि त्वम् ॥१४॥

भोगोत्सवं मानय मा नय त्वं क्लेशैरदोषं कृशतां शरीरम् ।

अहं हि ते तन्वि समीहिते च हिते च संपादनबद्धकृत् ॥१५॥

शृङ्गारस्य गतैव भाग्यगुरुतानङ्गस्य नाङ्गस्पृहा

लावण्यं धनमन्युर्दैन्यमलिनं का यौवनस्योन्नतिः ।

मोद्यानं दयितं मधुर्विधिहतः कस्येन्दुरानन्ददः

कान्ते ते तपसि स्थिता यदि मतिस्तत्सर्वमस्तं गतम् ॥१६॥

श्रुत्वैतदुक्तं दशकन्धरेण सा किञ्चिदाकुञ्चितचेतनेव ।

जगाद् खेदेन विनिर्ऋवसन्ती ह्रियावमानेन च मन्युना च ॥१७॥

अते धिवादं विमर्ति विवेके सत्येऽतिशङ्कां विनये विकारम् ।

शुणेऽवमानं कुराले निपेधं धर्मे विरोधं न करोति साधुः ॥१८॥

कचस्य वाचस्पतिसंभवस्य स्वाध्यायजा वेदवती सुताऽहम् ।

देया मयेयं स्वयमच्युताय मनोरथोऽभूत्पितुरित्ययं मे ॥१९॥

कालेन दैत्यैः स हतः पिता मे मातानलं शोकमिव प्रविष्टा ।

धरार्थिनी देवमनन्यचित्ता तपःप्रयुक्ता हरिमर्थयेऽहम् ॥२०॥

इति ब्रुवाणां दशकन्धरस्तां गाढानुषन्धेन घनाभिलापः ।

पुनः पुनः क्षीब इव प्रलापी कोपाग्निसंतापवती चकार ॥२१॥

स्मृत्या स शापं नलकूबरस्य संत्यक्तकान्ताहृतसङ्गबाण्डः ।

नखक्षतोच्छिष्टकुचस्थलीं तां कृत्वा जगाम स्वपुरीं सकामः ॥२२॥

सा मानिनी दुर्विपहावमानं रक्तःकरस्पर्शममृष्यमाणा ।

कुलाभिमानेन्धनमात्मशुद्धये पूर्वं प्रकोपाग्निमिवाविवेश ॥२३॥

चिरं विचिन्त्याच्युतमध्युताशा जन्मास्तु मे :राक्षससंख्याय ।

उक्त्वेति दृष्ट्वा रविमद्रिशृङ्गात्तापेन तस्योऽनुमुत्ससर्ज ॥२४॥

प्रविश्य लङ्कामलकां विजित्य हृत्वा पुनर्वैश्वणस्य कोशम् ।

काले विशालेऽनिलवप्याते लङ्कापतिः पुष्पकमित्युवाच ॥२५॥

दृष्टः पुराश्चर्यगिरिर्मया यः पुनस्तदालोकनकौतुकं मे ।

रम्यं निपीतं यत् नेत्रपात्रेन विस्मरत्येव मनः कदाचित् ॥२६॥

इत्यादराभ्यर्थनियन्त्रितेन नोतः क्षणेनैव स पुष्करेण (पुष्पकेण) । ।

तं देशमेत्यायतकालजिह्वालीढं न तं प्रौढगिरिं ददर्श ॥२७॥

तत्राभ्यर्षयन्नगराण्यगण्यरत्नप्रयत्नक्रयविक्रयाणि ।
 परस्परारब्धविरोधयुद्धसंधानसंनद्धधराधिपानि ॥२८॥
 अहो नु नानाद्भुतविभ्रभाणां कर्त्ता च हर्त्ता च सदैव कालः ।
 येनानिशं दर्शयता विचित्रं निपीतमन्यद्भुत वान्तमन्यत् ॥२९॥
 क्षणं विचिन्त्येति ययौ पुरीं स्वामनित्यतानष्टृतिर्देशास्यः ।
 गिरेर्वियोगादचलं द्वितीयमिवोद्बहन् विस्मयभारमन्तः ॥३०॥
 गते निगीर्णाद्भुतचक्रचाले काले विशाले बहुमोद्बजाले ।
 स्मृत्वा समारब्ध विमानराजं तमेव देशं स पुनर्जगाम ॥३१॥
 न तत्र चित्राणि पुराणि तानि न हेमहर्म्याणि न मन्दिराणि ।
 स्वप्नान्तराणीव कृतभ्रमाणि जन्मान्तराणीव गतान्यपश्यत् ॥३२॥
 तत्रालुलोके, स तमालवालवालीसहिन्तालनिरन्तरालम् ।
 वनं विशालं विबलतिप्रियालमालावलीसंततनक्तमालम् ॥३३॥
 घोरैर्घुरद्ब्याघ्रघनप्रघोपैरिवोषरोमाश्रचयाश्चितानाम् ।
 विशद्वटैरुत्कटकण्टकानां व्याप्तं समूहैः खदिरद्रुमाणाम् ॥३४॥
 अन्तर्भवसन्निश्चलदुष्टसत्त्वैः कम्पप्रदं पिप्पलपल्लवानाम् ।
 तमःपिशाचार्धितमर्कभासा भीत्येष दूरात्परिवर्ज्यमानम् ॥३५॥
 गतेष्वभावं नगरेषु तेषु दृष्ट्वा तदुग्रं गहनं गभीरम् ।
 रक्षःपतिर्गन्तसमस्तलोककुलाय कालाय नमश्चकार ॥३६॥
 सोऽचिन्तयत्कालविहंगमोऽयमलक्ष्यदाक्ष्यक्रमपक्षवेगः ।
 दिवानिशं याति विचित्रशक्तिरहो कदाचिन्न चलत्यस्त्रिन्नः ॥३७॥
 इत्यद्भुतामाकलयन्नाचिन्त्यां कालस्य शक्तिं स विसंस्थुलोऽभूत् ।
 अनित्यताचिन्तनभङ्गभाजां नाङ्गानि केषां शिथिलीभवन्ति ॥३८॥
 प्राप्तः स लक्षां विभवोपभोगहर्षोत्सवैर्विस्मृतकाललीलः ।
 मेने सुखक्षीयतयाऽक्षयाणि संभोगलीलाधनजीवितानि ॥३९॥
 शनैः प्रयाते क्षणसंख्ययापि प्रवर्धमाने युगदीर्घकाले ।
 पुनर्विमानेन तमेव देशं कुतूहलात्तः प्रययौ दशास्यः ॥४०॥
 स तत्र निर्धातघनोपपातदीर्णैर्विरोनिष्क्रमणक्रमेण ।
 ददर्श पातालमिषान्तहोर्न स्यात् प्रजातं भुवनप्रणामम् ॥४१॥
 क्षणं तदालोकनमुष्मकण्ठः नित्वा प्रयातः स पदं स्वमेव ।
 काले प्रयाते पुनरागतोऽयं सरः समुद्रोपममग्न्यपश्यत् ॥४२॥

अनन्तपद्मान्वितमप्रमेयमुदप्रनागेन्द्रसहस्रसेव्यम् ।
 परागपुञ्जेन भुजंगलोकमिवान्तराले कपिलेन जुष्टम् ॥४३॥
 हंसांसकण्डूयनलोलनालफुल्लारविन्दोत्थितपट्पदानाम् ।
 मुहुः समूर्ध्वैर्विहितान्धकारं कोशज्जिशाशङ्कितचक्रवाकम् ॥४४॥
 रषादूदफं कोमलवोचिचातं पद्मोज्ज्वलं शृङ्गणोपगीतम् ।
 ससौरभं पुण्यवतामयैकं सर्वेन्द्रियाणामुपभागपात्रम् ॥४५॥
 सर्वाभ्रमं श्रीरमणं परागपीताम्बरं नाभिभवाद्भुताब्जम् ।
 नीलोत्पलस्यामलमाकलय्य सरः स निःस्पन्दतनुः प्रदध्यौ ॥४६॥
 अहो नु नेत्रार्पितकौतुकानि वैचित्र्यमैत्रोकृतविस्मयानि ।
 पिथत्ययत्नेन कियन्ति कालः सृजत्यजलं च महान्धुतानि ॥४७॥
 क्षणं विचिन्त्येति लसद्विचैः स शङ्करार्चरससादरोऽभूत् ।
 अनित्यताचिन्तनस्वेदजन्मा न सद्विचारः कुरालाय कस्य ॥४८॥
 सरस्तटे टङ्कितरत्नपीठे लिङ्गं विधाय रक्तिकाद्रिशृङ्गम् ॥
 स पुष्पकोपाहृतदिव्यपद्मैर्चा चकारामृतरश्मिमौलेः ॥४९॥ ,
 स द्यम्बकस्याम्बरचुम्ब्यमानां विधाय पूजां कमलोपचारैः ।
 हृदस्य विष्णोरिष गन्धजातं सगादवे मूर्ध्नि विधातुमञ्जम् ॥५०॥
 तस्यान्तरे फाञ्चनफणिकस्य विचित्रस्तोत्रजलपल्लवस्य ।
 स दिव्यपद्मस्य ददर्श कन्यां तद्गीतिलम्नामिव जातु लक्ष्मीम् ॥५१॥
 आदाय कन्यां कमलं विधाय तच्चन्द्रचूडय किरीटकोटी ।
 प्रीतिं वहन् विरभयगर्भगुर्वी लङ्केश्वरः स्वां नगरीं जगाम ॥५२॥
 मन्दोदरी तदयिताय तत्र तेनार्पितां कल्पितपुत्रिसं ताम् ।
 अनन्यलापययती बिलोक्य कन्याममूढिस्मयनिश्चलेषु ॥५३॥
 कदापिदुस्तद्गृहीतकन्यां तां नारदोऽभ्येत्य मुनिर्जगाद ।
 परपुत्रत्वेयं अपलेन्द्रियस्य कन्या भविष्यत्यमिलापमूमिः ॥५४॥
 श्रुत्येतदाच्छाद्य महाहृष्टैः सुवर्णमञ्जूपधृतां कुमारीम् ।
 मन्दोदरी भूमिन्लायतात्वे सत्याञ्ज रत्नाकरपारतीरे ॥५५॥
 माले प्रयाते जनकेन राक्ष यथाहने हेमहलेन कृष्टे ।
 सत्पा समृद्धेन्दुमुनी गुना सा सीतेति नाम्ना सुवने प्रसिद्धा ॥५६॥
 [निरगोष्ठी-गिरिका, काशी, शकाब्दः १८२१, शीतः प्रथमवर्षस्य ज्येष्ठो संवत् ।]

कविराजः

ख्रीस्तीयद्वादशशतकारम्भे बङ्गेषु लक्ष्मणसेनाख्यो वैद्यवंशीयो नृपतिर्बभूव
यस्य प्रशस्तिर्गायायामुपलब्धा, यत्र च वैक्रमसंवत् ११७३ तत्समयो दत्तः । अस्य सभायां
कतिचित् कथय आसन्, येषां नामानि प्रशस्यन्तरपद्ये—

“गोवर्धनश्च शरणो जयदेव उमापतिः ।

कविराजश्च रत्नानि समितौ लक्ष्मणस्य च ॥”

तत्र गोवर्धन आर्यासप्तशतीप्रणेता । शरणस्य उमापतेश्च ग्रन्था नोपलब्धाः ।
जयदेवः पीयूषवर्षापरनामकात् पद्मधरात् प्रसन्नराघवश्च—चन्द्रालोकादिप्रणेतुर्भिन्नो
गीतगोविन्दप्रणेता । कविराजश्च द्विसन्धानापराख्यस्य रामायणभारतोभयूकधाम्लेप-
रूपस्य राघवपाण्डवीयस्य प्रणेता । कचिद् भवभूतिमनुकुर्वन्नपि प्रायोऽयं प्रसन्नशैलीकः
कालिदासस्यानुसर्त्ता । श्लेषोऽप्यस्य नितरां प्रसन्नः सार्थकश्च । धनंजयकृतमीदृश-
मेवापरं द्विसन्धानमुपलभ्यते । तत्तु न तथा मनोरमम्, प्रायो निर्भङ्गरलेपश्चादरुचि-
करं च । कविराजस्तु सभङ्गरलेपप्रियः प्रायोऽल्लुण्णां नवां पद्धतिमनुसरति । एते पञ्च
कथयो जयदेवेनापि वर्णिताः । तद्यथा—

“वाचः पल्लवयत्युमापतिधरः, संदर्भशुद्धिं गिरां

जानीते जयदेव एव, शरणः श्लाघ्यो दुर्लभद्रुतेः ।

शृङ्गारोत्तरसत्प्रमेयरूपनैराचार्यगोवर्धन-

स्पर्धा कोऽपि न विम्रुतः श्रुतधरो घोषी कविः उमापतिः ॥”

अत्र घोषीनामा कविराजो विख्यातः श्रुतधर—इति स्वारसिकोऽर्थः । ततश्च
कविराजः प्राकृतं घोषीति नाम परिहरन् सर्वदात्मानं कविराजशब्देनैव व्यपदिशतीति
प्रतिभाति । केपांचिन्मते श्रुतधरनामा कोऽप्यन्यः कविः । अन्यत्समानम् । तस्यास्य कवि-
राजस्य कीदृशमद्वितीयमभिनवं च कौशलमिति विन्यस्यमानः प्रथमो वक्ष्यति—

॥ केचित् प्रसन्नराघवप्रणेतृ तृतीय एवेति मन्यन्ते, सप्तमदेवप्रकरणे ह्युद्गीमविष्यति ।

राघवपण्डवीये उपक्रमः

सुवन्धुर्बाणभट्टश्च कविराज इति त्रयः ।
 वक्रोक्तिमार्गनिपुणाश्चतुर्यो विद्यते न वा ॥
 भीलतालिक्रितान्नस्य विष्णुकल्पद्रुमस्य वः ।
 अघतारमहाशाखाः पुष्पान्तु फलमीप्सितम् ॥
 स वः करोतु विघ्नानां वरणं धारणाननः ।
 मदचारिभिरारब्धभोगावलिनिवालिभिः ॥
 जगत्प्रदीपयोर्वशौ सूर्याचन्द्रमसोरपि ।
 ययोरुद्दीपितौ चाग्निस्तौ चन्दे कविपुंगवौ ॥
 निःश्रेण्या ब्रह्मलोकरय चाग्नेय्याः कर्णकुण्डले ।
 धर्मद्रुममहामूले वाल्मीकिन्यासयोः कृतौ ॥

पुराणरामायणभारतादिहोराणि संयोजितभक्तिवत्सः ।
 पुरातनैर्या दुदुहे कवीन्द्रैः सा भारती कामदुघा ममास्तु ॥

श्रीरामायणभाणिक्यं भारतस्वर्णमुद्रितम् ।
 न कस्य कुरुते लोके विस्मयोल्लासि मानसम् ॥

एकत्र चन्द्रातपसुन्दरस्य पार्श्वेऽपरस्मिन्फुरदुष्णभासः ।
 अयं सुमेरोरनुयाति लीलां कथाद्वयाश्वर्यमयः प्रबन्धः ॥
 मनोहररामायणभारताख्यभागीरथीसागरसंनिपाते ।
 सन्तः प्रकुर्यन्त्ययमाहलीलामस्मिन्घच्छेदिनि काव्यतीर्थे ॥
 रत्नावतंस इव भारतमण्डलस्य कामन्दिशो दशरथस्फुटशीरलक्ष्मीः ।
 राजा सुमन्त्रविहिताभिरतिर्वभूव पाण्डुर्यशोभिरभिरञ्जितसर्वलोकः ॥
 मातुः श्रियं संदधदिन्दुमत्याः श्लाघ्यः शरत्काल इवोदुपष्टुः ।
 असौ प्रजारक्ष्यदत्तमावादजस्य चक्रे मनसः प्रमोदम् ॥
 विचित्रवीर्यस्य दिवंगतस्य पितुः स राज्यं प्रतिपद्य बाल्ये ।
 पुरीमयोध्यां घृतराष्ट्रभद्रां सहस्तिशोभां मुखमप्युवास ॥
 फरमहाल्होसलक्ष्मणेन्द्रमुबोर्गुरुभ्रीर्विनमत्तुमित्रः ।
 पृथापरोधः समरे जितारिणोऽपि हिमाद्रीरवरतां स लेभे ॥

ततः प्रजानां परिपालनेन कृतात्मकृत्यः क्षितिपः कदाचित् ।
 प्रियानुयातो मृगयानुरोधात् सयीवनश्रोः प्रययौ वनान्ते ॥
 शावानुवद्धहरिणीरसितोलपानां कोलावलोदलितबालकसेरुकाणाम् ।
 दन्तावलोन्मथितपल्लवसल्लकीनां राजामवद्वनमुवापुपकण्ठवर्त्तो ॥
 शङ्कुव्याकोर्णैरङ्कटुतिनिशितशरक्षुण्णदीव्यत्तरक्षु
 व्याघोपक्षुब्धकण्ठीरवरवचकितव्यस्तमातङ्गयूथम् ।
 खड्गव्यालूनखड्गं तुमुलकलकलप्रान्तकूजच्छकुन्तं
 भल्लध्वस्ताच्छमल्लं वनभुवि मृगयाकर्म तेन प्रतेने ॥
 स गादबुद्धिस्तमसोपकण्ठे विवर्त्तमानं गतभीरभीकम् ।
 मत्वा मृगं मार्गणलक्ष्यभूतमनप्रपञ्चन्मानमृषिं चकार ॥
 तपस्विनश्छन्नतनोः शरेण विभिन्नमूर्त्तैर्जनकान्महाधैः ।
 शापं मुतापायनिबद्धमृत्युं प्रियानुवृत्तौ कुशलोऽप्ययाप ॥
 विपद्दुमस्य व्यसनाह्वयस्य फलं स लब्ध्वा सहसा निवृत्तः ।
 कान्तोपभोगेषु पराङ्मुखाल्मा निनाय कालं निरपत्यदुःखी ॥
 स्फुरदप्यग्न्यङ्गविततानि चान्वहं स वनान्तराण्यधिगतो महीपतिः ।
 चतुरोऽपि पञ्चमुखभामुरश्रियस्तनयानवाप हरिदस्ततेजसः ॥

['मित्रगोष्ठी-पत्रिका'; काशी, १८९१ शकाब्दाः, माघः, प्रथमवर्षे दशमसंख्या] . . .

बिल्हणः

श्रीस्तैकादशशतकस्यान्तिमे भागे बिल्हणेन विक्रमाङ्कचरितं प्रणीतमिति पाश्चात्त्याः । एतं ग्रन्थं चौरपञ्चाशिकां बिल्हणकाव्यं च विहाय नान्यत् किञ्चिदेतत्प्रणीतमुपलभ्यते । बिल्हणचरिते कस्यचिद्राक्षो दुहितरि सक्तोऽयं राज्ञा वधायादिष्टो बध्यस्थानं गच्छन्मार्गे पञ्चाशिकां प्रणिनाय । तद्दृष्टविद्राजापि सदैयः स्थां तनयां तस्मै प्रदाय तं ररचेति कथास्ति । कथा समूला न वेति न निर्णेतुं शक्यते । अस्य राजकन्यया सह संवादावसररलोकाः केचित् प्रसिद्धाः । तेषामेको यथा—

“अङ्गणं तदिदमुन्मदद्विपश्रेणिशोणितविहारिणो हरेः ।

उल्लसत्तरुणकेलिपल्लवां शल्लकीं त्यजति किं मतङ्गजः ॥”

पूर्वाद्धं नृपकन्याया उत्तराद्धं च बिल्हणस्य ।

प्रथममयं करमीरेष्वासीत् कारमीराभिजनश्च । पञ्चादक्षिणस्यामागत्य डाइल-नरेन्द्रसभायां कविताकौशलेन गङ्गाधराख्यं सवस्यकविं विजित्य चालुक्यनृपं विक्रमाङ्कं प्रापत् । तत्रैव च स्वमहाकाव्यं विक्रमाङ्कचरितं प्राणैष्ट । दक्षिणस्यां वसतोऽपि महानस्य करमीरेषु बहुमानः । तथा च विक्रमचरिते—

“सहोदराः कुङ्कुमकेसराणां भवन्ति नूनं कविताबिलासाः ।

न शारदादेरामपास्य दृष्टेष्वां यदन्यत्र मया प्ररोहः ॥

वैदर्भी वृत्ति शृङ्गारं च रसमवलम्ब्य प्रायोऽस्य लेखः प्रावर्त्ततेति तस्मिन्नेव ग्रन्थे स्फुटम् । शब्दविन्यासप्रौढिर्नेतृशो कस्यचिदन्यस्य कवेः । तदाहैप स्वयमेव—

“प्रौढिप्रकर्षेण पुराणरोतिव्यतिक्रमः श्लाघ्यतमः कवीनाम् ॥”

अस्य ग्रन्थः कथादौ प्रायो हर्षचरितमनुकरोति । अन्ते कवेरितिवृत्तं प्रदत्तम् । “तत्र प्रवरपुरस्य (Srinagar) वर्णनमप्यस्ति । केवलं शब्दसौकुमार्यं न्यूनोऽयं परिमलात् । आदर्शोऽस्य प्रौढिमाधुर्यादीनामत्रोपन्यस्यते ।

विक्रमाङ्कचरिते नायकस्योत्सुक्यम्—

विजृम्भमाणेष्वथ पञ्चबाणकोदण्डसिद्धाघनगर्जितेषु ।

विलासिनीमानसमाविवेश सा राजहंसीव नरेवरस्य ॥

क्षिप्ते पदे चारु रूपा विशन्त्या बालप्रवालप्रतिमलभासि ।
 चेतः क्षितीन्द्रोः स्फटिकावदातमुपाधियोगादिव रक्तमासीत् ॥
 वित्रासितश्चैत्रसमीरणेन मयूखदण्डैः स्खलितः सुधांशोः ।
 नासौ वभूध स्मरपार्थिवस्य कस्याः पदं रोषविभीषिकायाः ॥
 गृह्णन् गुणानाह्वि विभाजरोणां दिनप्रशांसां विदधन्निरासु ।
 क्रमादसौ तां क्षितिमाचकाहूत यत्र द्वयं नास्ति दिनं निशा च ॥
 त्रैलोक्यसंमोहनविद्ययेव तथा जयास्थां महर्षो दधानः ।
 तं धन्विनां धुर्यमपि प्रहर्षुं विलासयन्वा धनुराचकष्य ॥
 निजप्रभानिबुतचन्द्रभासा प्रभातलक्ष्म्येष परिस्फुरन्त्या ।
 तथा समानीयत पाण्डिमानं चालुक्यभूपालकुलप्रदीपः ॥
 शृङ्गाररत्नाकरवेलयेव तथा प्रवेरो विहिते तरुण्या ।
 नवानुरागेण मनस्तदीयं रत्नोत्करेणेव सनाथमासीत् ॥
 असौ भवित्री सुभगा नतभ्रूः करिष्यते पञ्चशरः प्रसादम् ।
 आन्दोलितोऽमूदिति चिन्तयासौ त्रैलोक्यचिन्ताहरणक्षमोऽपि ॥
 यथा यथा निःश्वसिति स्म राजा निरङ्कुशं कार्श्यमदर्शयच्च ।
 तथा तथा जागरयन्धनुर्ज्या भेजे जयास्थां भगवाननङ्गः ॥
 हवीपतेः पार्वणचन्द्रवक्त्रा समुद्रहन्ती हृदये निवासम् ।
 विकासदीप्तामपरङ्गनानां सरोजिनीनामिव संजहार ॥
 नितान्तमेकान्तनिपेवणेन द्वेपेण चान्तःपुरमुन्दरीषु ।
 प्रच्छादनार्थं विहितक्षयोऽपि क्षोणीपतिस्ताडितद्विष्टिहोऽमूत् ॥
 ताडीदले कर्णपरिच्युतेऽपि कन्दर्पलेखभ्रममाससाद् ।
 कर्तंसमागच्छति पदपदेऽपि प्रत्याशया कर्णमदत्त देवः ॥
 भ्रान्ते च निद्रालसलोचने च शून्ये च पञ्चोपरिण्वितमुद्रान् ।
 न तत्र चित्रं गणयाम्बभूव क्षत्रव्रतस्य क्षतिमेकवीरः ॥

['मित्रगोपी-परिका', कम्प्री, १८२६ शकाब्दाः, १ फाल्गुनः, प्रथमवर्षे एकादशतम्या]

भासभर्तृमेण्ठौ

“सूत्रधारकृतारम्भैर्नाटकेर्वहुभूमिकैः ।

सपताकैर्यशो लेभे भासो देवकुलैरिव ॥” हर्षचरिते बाणः ।

“वक्रोक्त्या मेण्ठराजस्य वहन्त्या सृणिरूपताम् ।

आभूता इव धुन्वन्ति मूर्धानं कविकुञ्जराः ॥” रणशेखरः ।

महाकवीनामपि बहुमतयोर्भासभर्तृमेण्ठयोर्विषयेऽत्यल्पमेव विदुषां विदितम् । भासः कालिदासेन मालविकाग्निमित्रप्रस्तावनायां घृताभिषेय इति ततोऽपि प्राचीनतर इति निर्णयिते । महती चास्य कालिदाससमये तदनन्तरं च प्रथा आसीत् । अयं नाटकानि बहूनि प्रणिनाय । तेषां च नामान्यपि साम्प्रतं न विदितानि । केवलमेकं भासनाटकानां मध्ये स्वप्रवासवदत्तनामकमासीदिति प्रतीयते । तथा च श्लोकः सूक्तिमुक्तावलौ-

“भासनाटकचक्रेऽपि च्छेकैः क्षिप्ते परीक्षितुम् ।

स्वप्नवासवदत्तस्य दाहकोऽभून्न पावकः ॥”

इदानीं तु च्छेकपरीक्षादग्धावशिष्टं तदेकमपि स्वप्नवासवदत्तं नोपलभ्यते इत्यहो सर्वकपः कालस्य महिमा । नूनं प्रसादादिसंपत्तो कालिदासोऽपि भासस्य शिष्य इवासीदिति कालभक्तितथोपभाससूक्तीनां परिशीलनतोऽवगम्यते ।

भर्तृमेण्ठस्तु हयग्रीववधमहाकाव्यकर्ता काश्मीरको महाकविरासीत् । स च मातृगुप्तनृपस्य विक्रमादित्यहर्षरक्षितस्य प्रवरसेनेन हर्षमरणानन्तरं पराभूतस्य सभायामासीदित्यादि राजतरङ्गिण्यास्तृतीयेऽध्याये उपलभ्यते । कोऽसौ मातृगुप्तः कश्च भारतसम्राट् पदव्यपदेशः स विक्रमापराख्यो हर्ष इति च विशेषतो न ज्ञायते । मातृगुप्तसमयोऽप्यनिश्चित एवास्ति । एवं समथानिर्णयेऽपि कविताप्रकारादिपरीक्षणेन प्रायो मेण्ठः कालिदाससमकालिकस्तस्मान्नात्यर्वाचीनो वेति वक्तुं शक्यते । एतद्ग्रन्थस्य लोपः शोकायैव विदुषाम् । चेमेन्द्रादिप्राचीनग्रन्थकृद्भिर्दर्पणकृदादिभिर्नव्यैश्च कतिभिश्चिद्विद्वत्त्वा अस्य काश्चित्सूक्तयः । अन्याश्च सूक्तिग्रन्थेषूपलब्धाः । मेण्ठनामसादृश्यादयं हस्तिपक्ककृतिः प्रथममासीदिति केषांचिदनुमानम् ।

ॐ भासभर्तृमेण्ठयोर्भासभर्तृमेण्ठयोर्विषयेऽत्यल्पमेव विदुषां विदितम् । भासः कालिदासेन मालविकाग्निमित्रप्रस्तावनायां घृताभिषेय इति ततोऽपि प्राचीनतर इति निर्णयिते । महती चास्य कालिदाससमये तदनन्तरं च प्रथा आसीत् । अयं नाटकानि बहूनि प्रणिनाय । तेषां च नामान्यपि साम्प्रतं न विदितानि । केवलमेकं भासनाटकानां मध्ये स्वप्रवासवदत्तनामकमासीदिति प्रतीयते । तथा च श्लोकः सूक्तिमुक्तावलौ-

‘त्यक्तो विन्ध्यगिरिरिति’ ‘धासग्रासमिति च पद्याभ्यां वक्ष्यमाणभ्यामस्य
इतिस्वभावपरिचयः समीचीन आसीदित्यवगम्यते च ।’ राजशेखरेण बालरामायण-
म्पूर्वमञ्जरीविद्वशालभञ्जिकादिप्रणेत्रा महाकविना सबहुमानं बालरामायणे प्रचण्ड-
पाण्डचे च प्रस्तावनायामयमित्थं वर्णितः—

“बभूव बल्मीकभवः पुरा कवि-

स्ततः प्रपेदे भुवि भर्तुमेण्डलाम् ।

स्थितः पुनर्यो भवभूतिरेखया

स वर्तते सम्प्रति राजशेखरः ॥” १॥

विरलविरला अपि नितान्तं मधुराः प्रसादप्रचुराः अपूर्वशैलीपरिशीलन-
शालिन्यः काश्चिद् भासमर्तुमेण्डयोः सूक्तयोऽग्न रसिकेभ्य उपहारी क्रियन्ते—

सूक्तयो भासस्य यथा—

प्रत्यासन्नविवाहमंगलपिधौ देवार्चनक्षयप्रया

दृष्टाम्रे परिणेतुरेय लिखितां गङ्गाधरस्याकृतिम् ।

उन्मादस्मितरोपलज्जितरसैर्गोप्यो कथंचिच्चिराद्

वृद्धस्रीषचनात्प्रिये विनिहितः पुष्पाञ्जलिः पातु चः ॥

दग्धे मनोभवतरौ बालाकुचकुम्भसंभवैरमृतैः ।

त्रिवलीकृतालवाला जाता रोमावली वल्ती ॥

बाला च सा विदितपञ्चशरप्रपञ्चा तन्वी च सा स्तनभरोपचिताङ्गयष्टिः ।

रुक्मां समुद्रहति सा वहते च घाट्यं हा कापि सा किमिष वा कथयामि तस्याः ॥

सीदणं रविस्तपति नीच इवाचिरादयः शृङ्गं रुहस्यजति मित्रमिवाकृतज्ञः ।

द्यौयं प्रसीदति मुनेरिव चित्तमन्तः कामी दरिद्र इव शोषमुपैति पट्टः ॥

पैया सुरा म्रियतमामुखमीक्षणीयं ग्राह्यः स्वभावललितो विकटश्च वेपः ।

येनेदमीदृशमदृश्यत मोक्षवर्त्म दीर्घायुरस्तु भगवान्स पिनाकपाणिः ॥

कपाले मार्जारः पय इति करोल्लेडि शशिन-

स्तरुच्छिद्रप्रोतान्विसमिति करी संकलयति ।

निशान्ते तल्पस्थान्दरति वनिताप्यंशुकमिति

प्रभामचक्षन्द्रो जगदिदमहो विवक्षयति ॥

कठिनहृदये मुञ्च क्रोधं शिवप्रतिघातकं
 लिखति दिवसं यावं यातं यमः किल मानिनि ।
 वयसि तरुणे नैतद्युक्तं चले च समागमे
 भवति कलहो यावत्तावद्वरं सुभगे सुखम् ॥
 विरहवनितावक्त्रौपम्यं विभर्त्ति निशापति-
 र्गलितविभयस्याज्ञेवाद्य द्युतिर्मसृणा रवेः ।
 अभिन्नवचधूरोपस्वादुः करीपत्तनूनपा-
 दसरलजनारलेपकूरस्तुपारसमीरणः ॥
 यदपि विबुधैः सिन्धोरग्नः कयंचिदुपार्जितं
 तदपि सकलं चारुस्त्रीणां मुखेषु विलोक्यते ।
 सुरसुमनसः आसामोदे शशी च कपोलयो-
 रमृतमधरे तिर्यग्भूते विषं च विलोचने ॥
 कृतककृतकैर्मायासक्यैस्त्वयास्म्यतिवञ्चिता
 निभूतनिभृतैः कार्यालापैर्मयाप्युपलक्षितम् ।
 भवतु विदितं नेष्टाहं ते वृथा परिखिद्यसे
 ह्यहमसहना त्वं निःस्नेहः समेन समं गतम् ॥
 दुःखार्त्तं मयि दुःखिता भवति या हृष्टा प्रहृष्टे तथा
 दीने दीन्यमुपैति रोषपरुषे पथ्यं वचो भापते ।
 कालं वेत्ति कथाः करोति निपुणा मत्संसखे रज्यति
 भार्या मन्त्रिवरः सखा परिजनः सैका बहुत्वं गता ॥

भर्तृमेण्ठस्य यथा—

आसीरृत्यो हयप्रोवः सुहृद्वरेमसु यस्य ताः ।
 प्रथयन्ति यत्नं बाहोः सितच्छत्रस्मिताः श्रियः ॥
 यं प्रेक्ष्य चिररूढापि निवासप्रीतिरुग्मिता ।
 मदेनैरावणमुखे मानेन हृदये हरेः ॥
 याचो माधुर्यवर्षिण्यो नामयः शिथिलांशुकाः ।
 दृष्टयश्च चलद्भृका मण्डनान्यन्धयोपिताम् ॥

न तथा नागरस्त्रीणां विलासा रमयन्ति नः ।

यथा स्वभावमुग्धानि वृत्तानि ग्राम्ययोषिताम् ॥

तथाप्यकृतकोत्तालहासपल्लविताघरम् ।

मुखं ग्रामविलासिन्याः सकलं राज्यमर्हति ॥

जनमजितमपीच्छता विजेतुं निशितदशार्धशरं धनुर्विमुच्य ।

अतिरमसतयोद्यता स्मरेण ध्रुवमसियष्टिरिहाह्वनाभिधाना ॥

मधु च विहसितोत्पलावतंसं शशिकरपल्लवितं च हर्म्यपृष्ठम् ।

मदनजनितविभ्रमा च रामा फलमिदमर्थवतां विभूतयोऽन्याः ॥

इदं हि माहात्म्यमरोपसूचकं वदन्ति चिह्नं महतां मनीषिणः ।

मनो यदेषां सुख-दुःखसंभवै प्रयाति नो हर्षविषादवश्यताम् ॥

महद्भिरोघैस्तमसामभिद्रुतो भयेऽप्यसंमूढमतिः क्रमन्तिवौ ।

प्रदीपवेपेण गृहे गृहे स्थितो विस्मय्य देहं बहुधेव भास्करः ॥

विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा सदसि वाक्पटुता युधि विक्रमः ।

यशसि चाभिरुचिज्यसनं श्रुती प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम् ॥

त्यक्तो विन्ध्यगिरिः पिता भगवतो मावेव रेवा नदी

ते ते स्नेहनिबन्धनपुरणियस्तुल्योदया वन्तिनः ।

त्वल्लोभान्ननु हस्तिनि स्वयमिदं बन्धाय दत्तं वपु-

स्त्वं दूरे ध्रियसे लुठन्ति च शिरःपीठे कठोराङ्गुराः ॥

घासप्रासं गृहाण त्यज गजकलम प्रेमबन्धं करिण्याः

पाशप्रन्थिग्रगानामभिमतमधुना देहि पङ्कानुलेपम् ।

दूरीभूतास्तघैते शशरवरवधूविभ्रमोद्धान्तरन्या

रेवाङ्गुलोपकण्ठद्रुमकुसुमरजोपूसरा विन्ध्यपादाः ॥

['मिश्रगोष्ठी-पत्रिका', काशी, १८२६ शकाब्दाः, चैत्रः, प्रथमवर्षे द्वादशसंख्या]

कलाकौमुदी

उपक्रमोल्लासः

अथत्यहो बाह्मयदेवतासी
शामाश्रितो नार्थयते नरेन्द्रान् ।
सयन्ति तत्तत्त्वविद्वच्च चेपां
गिरः सुधामप्यवधीरयन्ति ॥

भारते प्राचां बहवः कला विदिता बभूवुः । द्विजातयोऽपि कलाशिक्षणमुपादेयं
मेनिरे । शिञ्चितसकलकलैरच चेपां या कला बहुमता, स्वयमानुरूपा वा वैतस्यामेव
कौशलं प्रादर्शयत् । क्षत्रियवरो भगवान् श्रीकृष्णोऽपि विनवरात् सान्दीपनेः चतुःपष्टि
कलाः शिञ्चितवानिति भागवते दर्शनात् ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यामपि कला समादृतपूर्वतः
वसीयते । एताश्च कलाः श्रीमद्भागवतटीकासु कमलाकरप्रत्येषु च वर्णिता इति
विस्तरमयान्नात्र प्रदर्शयन्ते । आसु च काश्चित् पाकशिष्टादयो द्विजातिभिरात्मार्यमेव
अभ्यस्यमानाः शास्त्रसम्मताः । अन्याये विशेषतो विप्रैः श्रुतिस्वीकारेण विधेयमानाः
शूद्रत्वसंपादिकाः । लज्जाकरं चेत्तत्, यदाधुनिकैः कुलीनैरपि विप्रैः श्रुतिलोभेन शूद्र-
गृहेष्वपि पाचकघाबकादिकृत्यं स्वीक्रियते । मन्यामहे, कृपिवाणिज्यादिरूपा वैश्यवृत्ति-
रपि शूद्रवृत्तेरस्याः परगृहे नीचदास्यरूपायाः भ्रमेसी । किञ्च कलाकौशलेन जीविका
क्रियतां मा वा, अध्ययनाध्यापने तु प्रायः सर्वासामपि कलानां द्विजातिभिरपि कर्तुं
शक्येते । पुरा हि सर्वज्ञत्वप्रयुक्तमेव विप्राणां पूज्यत्वमासीत् । इदमेव चामिद्रेत्य
मनुनोक्तम्—

“सर्वस्वं ब्राह्मणस्येदं यत्किञ्चिज्जागवीगतम् ।

आनृशंस्याद् ब्राह्मणानां मुञ्चते हीतरे जनाः ॥” इति

तथाहि तेषु युगेषु सर्वं लौकिकं पारलौकिकं च कार्यं विप्राधीनमासीत् । एत-
न्नान्तरेव प्रन्थैः सुराश्रितैः अर्थधर्मकाममोक्षार्थं पुरोपायचतुष्टयं मुक्तममासीत् ।
इदानीन्तनेषु तु विप्रेषु केचिदेव विद्वंसः, विद्वद्भ्योऽपि साम्प्रतिकेभ्यः केवलं पार-
लौकिकविषयेष्वेव साहायकं भानुं शक्यम् ।

लौकिकेषु विज्ञानेषु तु न कापि शिक्षा तैर्दातुं शक्यते । लौकिकं विहाय च पार-
लौकिकं न किञ्चित् साधयितुं संभाव्यते । विचमार्याद्यभावात् प्रतिदिनं ज्ञानपूर्वकं
चौर्यव्यभिचारादौ प्रवर्त्तमाना हि जनाः कथं पण्डितोपदिष्टैः प्रायश्चित्तशतैरपि पाव-
यितुं शक्यन्ते । कथं वा जीविकाभावात् दिविराणां गृहेषु पाचकत्वं कुर्वतां न्यायाधि-
करणगमनसंभ्रान्तैर्भूयोभूयः स्वामिभिः पाकशीघ्रतायां प्रेर्यमाणानां स्नानसन्ध्या-
धर्मपि समयमलभमानानां द्विजापसदानां काचिदैहिकस्य आमुष्मिकस्य वा श्रेयसः
प्रत्याशा प्रजायताम् । ऐहिकमेव आमुष्मिकस्य साधनं भवति । नहि जीवन्मुक्तोऽपि
शरीरे वर्त्तमानः विनान्नमवस्थातुं शक्नोति । इत्थमवस्थिते च ये विप्रोः संस्कृतभाषा-
ध्ययनेनैव स्वयं भाषान्तरज्ञाने कृत्स्नस्य जगतोऽध्यापने शक्ता अभवन् । स्वदेश-
निर्मितैः पवित्रैर्वस्तुभिश्च सद्यः व्यवहारं निरवाहयन्, न च कस्मैचिच्छिष्टपाय कस्यचित्
कलायै वा भारतीयान् द्वोपान्तरैः शिक्षयमाणान् द्रष्टुमसहन्त । कथं त एव साम्प्रतं
स्वपुत्रान् संस्कृतविधया सहैव वा तां विनैव वा शूद्रेभ्यो द्वोपान्तरीयेभ्यो वा भाषा-
न्तरमभ्यस्यतो द्रष्टुमुत्सहन्ते ? कथं वा निखिलविद्यान्तरप्रसविनी सा मत्स्येतरभारती
तथाऽनुपयोगिनी संवृत्ता, येन वेदाभ्यासं नित्यकर्मादिशिक्षां च अनादृत्य क्षीरकण्ठैः
घृतोपपीतैः उद्भिद्यमानरमभूमिश्च सर्वैरपि विप्रबालकैः मद्यवसासनायुप्रायवन्धनानि
अपावनानि आङ्ग्लपुस्तकानि आङ्ग्लविधया मुद्रितानि संस्कृतपुस्तकानि मण्डरसोद्गामुरा
(Varnished with alcohol) लेखनीः सीसकशलाकिकाश्च (Pencil) दर्भ-
संपर्काहैः करैरासृशङ्किः स्वाध्यापकानुकरणेन च सोमकपायाहैः मुखेऽपि सज्जयङ्किः
स्वर्गस्थानपूर्वपुरुषान् लज्जयङ्किः, यक्षवेदिकाविचरणक्षमैरवरणैः प्रातरेव अपावनीषु
पुरीषवाहकमावर्जनीमिरुन्मुखरेणुषु साम्प्रतिकाङ्ग्लविद्यालयभूमिषु निःशङ्कमटाटयत
इति विचार्यमाणे किमुत्तरं भवत्स्वस्माकम् ।

किं करोतु बराकोऽयं बालजनः ? क्षेत्राणि विक्रीय गुरुजनेन कलाकुमार
(B. A.) पदं प्राप्तुं प्रवर्त्तितोऽयम् । नास्य गुरुभिः सकृदपि मनसि कृतम् उत्तमोपदेश-
पतेभ्य प्रतिमासं विंशतिमुद्राव्ययेन अमूल्यस्वास्थ्यविप्लावनेन च पठितवद्भ्यो
न्यायाधिकरणेषु विद्यामन्दिरेषु च रिक्तं पदं प्रदास्यते न वा ? न तैः स्मृताः शतशो
न्यायवादिनो (Vakil) गात्रान्मन्त्रिकापसारणमात्रं कुर्वाण्य न्यायालयेषु ।

कः शरणं ददातु एभ्यो बालकेभ्यः ? अस्ति कोऽपि भारतीयो विद्यालयो यत्र
वेधयन्त्रादिसङ्कारेण आर्य्यज्योतिषं पाठ्यते; शस्त्रोद्यानायुदाहरणैर्वा आयुर्वेद-
चिकित्सा शिक्ष्यते, यत्र बृहत्संहितायां वर्णितानि वस्तुजातानि प्रत्यक्षं परीक्ष्यन्ते,

यत्र च स्वयमधिगतानेकभाषाः समधीतानेकविद्या विद्वांसः संस्कृतादिभारतीयभाषाभिरेव पौरस्त्यं पाश्चात्त्यं चोभयमपि विज्ञानं व्याचक्षते ।

को न्विमान् बालान् बोधयतु । केवलस्य भाषान्तरस्य ज्ञानं तत्र लिखितानां ज्ञानविज्ञानादिप्रवन्धानामध्ययनं विना न कस्मैचित् फलायेति । क एतानुपदिशतु । मुद्रणप्रचारात्पूर्वं लिखनादिकाठिन्यभयात् अतिसंक्षिप्तरीत्या प्रणीतानां संस्कृतग्रन्थानां बोधाय बाह्यं गुरुसाहाय्यं यावान् वा परिश्रमोऽपेक्ष्यते, न तथा मुद्रणादिसौकर्यात् अतिधस्तृतानां सुपरिस्पष्टार्थानां च पाश्चात्यग्रन्थानां अर्थाधिगमाय । विनैव प्रचुरं व्ययं, विनैव विश्वविद्यालयसंबंधं, स्वगृह एव सर्वाः पाश्चात्यविद्या अधिगन्तुं शक्यन्ते, द्वीपान्तरेषु महती संख्या विनैव अध्यापकान् समधीतविद्यानामिति ।

यदि भारतीयभाषा एव पाश्चात्यभाषावदुपयोगिन्याः सकलविज्ञाननिधयश्च पुनरपि अत्रत्यैस्तद्धितैरिभिर्विधीयेरन्, महदन्धमूलमुन्मूलितं स्यात्, महती भाषान्तरशिक्षादिनिमित्ता व्ययपरंपरा परिहृता स्यात्, महान् क्लेशराराशिददृष्टः स्यात्, महानुन्नतिप्रकारः प्रचारितः स्यात् महश्च गौरवं भारतीयानां सकले जगति प्रतिष्ठापितं स्यात् ।

कवाचित् प्रतिसहस्रमेकोऽपि भारतीयो न जानाति किमधुना साधितं पाश्चात्य-वेज्ञानिकैः, किं वा साधितमासीत् पूर्वतनेभारतीयैः । पाश्चात्यभाषाभिज्ञानां वाक्ताप-प्रादिपाठकानां वा पाश्चात्यविज्ञानविषये वेचिदेव किञ्चिज्जानन्ति । जानतां वा केचिदेव सन्ति, ये पाश्चात्यग्रन्थाणां पाश्चात्यशास्त्राणां वा समुचितमुपयोगमवगच्छन्ति । अवगततदुपयोगाश्च विरलतमा एव भारतीयहितेषु निजविज्ञानं प्रवर्तयन्ति । पाश्चात्येषु बहवः शास्त्रविभागाः सन्ति, प्रतिविभागोपयुक्ताश्च यन्त्रविशेषाः सन्ति । यस्तुस्य-भाषानिरूपणं तत्परिघर्तादिपरीक्षां च प्रत्यक्षमविधाय न किञ्चित्पाश्चात्यैर्निर्णीयते । पाश्चात्यग्रन्थाश्च अतीव सुबोधाः । तेषां यन्त्रजातं च परार्थमपि श्रमानिर्मितमपि च स्वल्पव्ययलभ्यं सरलप्रयोगं च । एतादृशे सौकर्ये सत्यपि तादृशमस्माकं दीर्घार्थं येन नास्माकं ज्योतिषिका दूरवीक्षणैर्न ज्योतिस्तत्त्वं पश्यन्ति । न सूक्ष्मवीक्षणैर्न धातुवीयान् जलीयांश्च सूक्ष्मजन्तून् परीक्ष्य जलवायुरोधनाय केऽपि प्रवर्तन्ते । न लक्षोपावर्जका अपि चिह्नित्वाः वैद्यैः किरणविशेषैः^१ शरीरान्तर्भागान् प्रत्यक्षं दीक्ष्य चिह्नित्वासु प्रवर्तन्ते । न प्रायश्चित्तकरा अथवासमर्पकस्य^२ प्रयोगं जानन्ति । न स्यपतयः पुरुष-सहस्रदुर्घटान् भारतं घटयन्त्रेण^३ सुखमुत्थापयन्ति । न नौकिका भारतनिर्मिताभि-

1. Telescope. 2. Microscope. 3. X. Rays. 4. Photograph. 5. Crane.

वर्षानौकाभिर्व्यवहरन्ति । न पाश्चात्यवित्तपतिभिरिव भारतीयैः कोटिपतिभिरपि वषपशकटमार्गान् निर्माय प्रत्यहं लक्षव्ययेन लक्षत्रयं उपाज्यते । न भारतीयैः सामन्तैः करार्कणेन प्रजाः पीडयद्भिः तासामुपयोगाय प्रत्येकं पुरुषशतश्रमक्षमानि कर्षणोत्पन्नपेषणादियन्त्राणि स्थाप्यन्ते । नात्र प्रतिनगरं पत्रचक्राणि^७ पेणचक्राणि^८ घनचक्राणि^९ च स्थापयद्भिर्वा भारतीयैर्वैशिखरैर्द्वीपान्तरीयवस्तूनां अत्रानुपयुक्तप्रायता प्रविधीयते । न बहुभिः मंक्षिप्तलेखशैली^{१०} समभ्यस्यते । न गृहे गृहे दूरानुस्वानकेन^{११} वार्त्तादिः प्रचर्त्तते, न सर्ववैद्युतलेखशैली^{१२} शिक्ष्यते । नानुस्वानलेखकस्यो^{१३} उपयोगः प्रचुरं प्रचरति । न मुद्रालेखकेन^{१४} पत्रादिकं सर्वत्र विलिख्यते । न वाष्पयन्त्रैः^{१५} पुरुषलक्षदुष्करायपि कार्याणि सत्वरं सम्पाद्यन्ते । न भूपरीक्षया^{१६} क रत्नानि काङ्गराः क धातव इत्यादि परिशील्यते । न धातुशिल्पिभिः लौहस्तम्भजालकादयः शतशो भारतीयधनिनां साम्प्रतं निर्मायमाणेषु गृहेषु अपेक्ष्यमाणाः प्रतिनगरं निर्मायन्ते । न निर्मालानि विचित्राणि च काचकवस्तूनि भारतीयशिल्पिभिरुत्पाद्यन्ते । न जन्तुविषया^{१७} प्राणिनां स्वभावादौ परीक्ष्यते । न रसशास्त्रेण^{१८} द्रव्ययोजनाभिः विविधानि कार्याणि साध्यन्ते । न वैद्युतविज्ञानेन^{१९} वैद्युतशकटादीनि प्रचाम्यन्ते । नात्रापि द्वीपान्तरेष्विव व्यर्थप्रायां शिक्षां विहाय समुपयोगिशिल्पशिक्षादौ सर्वैर्युज्यते । न विज्ञानशिक्षालयाः सर्वतः स्थाप्यन्ते । न भारतीयभाषाप्रधाना वैज्ञानिकविद्यालयाः सर्वतोऽवलोक्यन्ते । न चेन्द्रजालतोऽप्यद्भुततराणि मायाकल्पनाभ्योऽपि रम्यतराणि अणिमादि सिद्धिसंपत्तेरपि स्पृहणीयतराणि, महापद्मादिनिधिप्राप्तेरपि श्रेयस्करतराणि विज्ञानकौशलानि पारचात्यैः प्रदर्श्यमानानि पश्यन्तोऽपि तच्छिष्यतां तदास्य चाप्यवलम्ब्यापि स्वयं केऽपि तादृशानि कौशलानि प्रदर्शयितुं चेष्टन्ते । न च सीमागोपनतं पाश्चात्यसम्बन्धं वहन्तोऽपि निरुद्योगाः निष्पन्ना भारतीया विनापि तत्सम्बन्धं सकलकलाकुशलान् कर्पूरद्वीपवासिनो दृष्ट्वा मनागपि अपत्रपन्ते ।

प्राचीनसमयेषु भारतीयैः प्रायः सर्वा अपि कला अभ्यासपथं प्रापिता आसन् । किन्तु, वद्विज्ञानस्य पूणेतया वर्णनं नास्माभिः कर्तुं शक्यते, नहि तेषां सर्वेऽपि प्रयन्धाः साम्प्रतिकपुष्कालयेषूपलभ्यन्ते, न च तेषां कौशलादर्शाः सर्वेऽपीदानीमवतिष्ठन्ते । कतिचित् कालेन भविताः परे श्लेष्मस्मीकृताः इतरे च पातालकुक्षिकुदरे दुर्जनसंपर्कपरिहरन् इव प्रलोनाः । अवतु यादक् तादृग्वा गौरवं कौशलं वा अस्मत्पूर्वजानां किं

6. Steam vessel. 7. Paper Mill. 8. Grinding mill. 9. Weaving mill. 10. Short-hand. 11. Telephone. 12. Telegraph. 13. Phonograph. 14. Type writer. 15. Steam Engine. 16. Geology. 17. Zoology. 18. Chemistry. 19. Electrophysics.

तेन, न चेद्वयमपि तद्गौरवानुरूपं किमपि कुर्मः, किमस्माभिः, कृतं केवलं तद्गौरवानु-
मानाध्मातद्दयैरवतिष्ठमानैः, किं प्रपितामहोपमुक्तैः मोदकैः प्रपौत्रः स्वोदरं पूरयितुं
शक्नोति ?

भो भारतीयाः, श्रूयतामुक्तणैरस्मद्वचः, दृश्यतां च विस्फारितज्ञैः, कथं वर्षशत-
द्वयेनैव श्वप्नेऽपि साम्प्रतिकभारतीयैरदृष्टानि स्थानानि पाश्चात्यैर्विलोकितानि । मनसो-
ऽप्यगन्याः सिद्धयः संपादिताः । कृपणैरप्यनुत्प्रेक्षिताः सम्पदो राशिकृताः । विशृङ्ख-
लवाग्भिः कविभिरपवर्णिता उत्कर्षाश्च समासादिताः ।

मत्कुशान् सूक्ष्मचोक्षेण^१ महिषपरिमाणान् दशयद्भिरेतैर्महिमसिद्धिः प्रदर्शिता ।
पापाणामपि वैद्युताग्निना विलापयद्भिः अणिमासिद्धिरुद्भाविता, बालाप्रसूत्मां
जलधारां प्रत्यलकोद्वहनक्षमां विदधानैः^२ गरिमसिद्धिरुल्लासिता, वक्यन्त्रेण^३ पिनाक-
दुर्मरान् लौहस्तम्भान् कदलीप्रकाण्डानि च हेलियेव एस्थापयद्भिर्लोचिमसिद्धिः प्रकाशिता,
द्विचक्रैः^४ वाष्पशकटैः^५ वैद्युतशकटैश्च^६ क्षणेनैवातिदूरं प्राप्नुवद्भिः प्राप्तिरिति द्विरुद्भाविता,
द्वीपान्तरीयं वस्तुजातं मुखेन द्वारि द्वारि स्वरितप्रापनप्रणाल्या^७ प्रकाममधिगच्छद्भिः
प्राकाम्यसिद्धिः प्रकटीकृता, चण्णप्रदेशोचितान् तरुगुल्मादोन् शीतप्रदेशेषु शीतप्रदेशो-
चितान्श्चोष्णप्रदेशेषु प्ररोहयद्भिः अन्यांश्च प्रकृतविषयान् परिहृत्य अद्भुतसृष्टिं दशयद्भिः
ईशित्वसिद्धिः प्रतिष्ठापिता, भुयं वशीकृत्य महाईरतनघातुप्रभृतिवस्तुजातमधिगच्छद्भिः
जलराशिमादिगन्तं वाष्पनौकया समुत्तरद्भिः, तेजोनिधिमग्निं शकटादिबाहने विनि-
युञ्जानैः वायुशक्त्या^८ पेपणादिकारयद्भिः, आकाशगुणं शब्दमपि वशे विधाय अनुस्वान-
लेखके^९ यन्दीकुर्वद्भिः, पञ्चभूतवशीकारकुशलैः यशित्वसिद्धिरपि प्रख्यापितेति ।

इमामीदृशीमुन्नतिं पर्याङ्गः भवद्भिरपि किञ्चित्तादृशं क्रियमाणमाशास्यते,
नास्ति भवतां तादृशं वित्तमिति वादस्तु अकिञ्चित्करः । वर्षशतद्वयात्पूर्वं पाश्चात्याः
कर्पूरद्वीपवासिनश्च साम्प्रतिकभारतीयेभ्योऽपि निर्धनतरा आसन् । किञ्च किमुच्यते
नास्ति वित्तमिति अस्ति भारतीयधनिनां वैदेशिकवस्त्रादिषु, न्यायकलहेषु, मूलेचातु-
फारेषु, तीर्थध्वङ्क्षेपु, अन्येषु च कामक्रोधजेषु व्यसनेषु प्रचेष्टुं, परतश्च ऋणगर्तं
पतित्वा स्वात्मानं लोकद्वयमुखाद् भ्रंशयितुं पर्याप्तं वित्तं, नास्ति च किञ्चिदेषोन्नतये

1. Microscope. 2. Hydraulic Machine. 3. Crane. 4. Bicycle.
5. Steam Locomotive. 6. Motor car. 7. Post system. 8. Wind mill.
9. Phonograph.

प्रदातुम् ? उदाराया भारतभूमेस्तथाः, न मातृभूमिमोहशैहत्वामासैः प्रतारयत्, रक्षत
निजपूर्यजानां गौरवम्, पश्यत निजप्रतिष्ठम्, सम्पादयत च देशोन्नतिमिति भूयोभूयः
प्रार्थयत इति शम् ।

['मित्रसोष्टी-पत्रिका' वाराणसी, (प्रथमे वर्षे, प्रथमसंख्या, १८२६ शब्दाः वैशाखः)]

कला-कौमुदी ।

निरूपण-परीचोछासः

स्वयमनिरूप्यावहितेरपरीक्ष्य तथैव परिवर्तान् ।

लौकिकमपि यैर्वस्तु प्रमितं तेभ्यो नमोऽस्तु घन्येभ्यः ॥१॥

प्रायो निरूपणपरीक्षाभ्यामेव सकलं लौकिकं विज्ञानं समुद्भवति । केवलं योगि-
नामेव स्वयं विनापि निरूपण-परीक्षे सर्वं पदार्थजातं समुद्भासत पूर्वसमयेषु ।

तत्रवस्तुनां स्थितेस्तत्परिवर्त्तान्देष्टु साधधानतया प्रत्यक्षीकरणं निरूपणम्
(Observation) निरूपणकर्त्ता स्वयं निरूपणीये कञ्चित्परिवर्त्तं नोत्पादयति, केवलं
प्रकृतिकृतान्परिवर्त्तान् प्रत्यक्षीकरोति । तथा च श्लोकः—

प्राकृतं परिवर्त्तादि मनुष्यैर्विनिरूप्यते ।

निरूप्ये न परीवर्त्तो निरूपककृतो भवेत् ॥१॥

अत्रादिशब्दाद् यास्कोक्ताः पडपि भावविकाराः* परिगृहीताः पर्वतं प्रासादं
धारह्य निर्मराद्युत्पत्तिस्थानं तारकादिकं वा निरूपयन्ति जनाः ।

परीक्षायां (Experiment) तु स्वयं निजप्रयत्नेरुत्पादिताः परीक्ष्ये वस्तुनि
परिवर्त्ताः प्रत्यक्षीक्रियन्ते । भवति चात्र श्लोकः—

कृत्रिमं परिवर्त्तादि विपश्चिद्धिः परीक्ष्यते ।

परीक्ष्येषु परीवर्त्ता विधीयन्ते परीक्षकैः ॥२॥

अग्निना हीरकं भस्मीकर्त्तुं शक्यते न वा, भस्मीकृते हीरके कानि श्यूजतत्त्वान्यु-
पलभ्यन्ते, केषां द्रव्याणां योगेन प्रतिघृष्टेन मुखमग्निरुत्पाद्यते, जलमेकं स्थूलतत्त्वं वा

* "जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्द्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति ।" जन्म, स्थितिः, विपरिणामः,
वृद्धिः अपक्षयः, विनश्यत्तेति तदर्थः । निरुक् ५० व० १ प्र. १ पा. १ ख ।

* Elements are of two kinds, Atomic and Molecular. True At-
omic elements are the five Indian elements, i. e. Earth or Smell ele-
ments (गन्धतन्मात्रम्), Water or taste elements (रसतन्मात्रम्), Fire or colour
elements (रूपतन्मात्रम्), Vayu or touch elements (स्पर्शतन्मात्रम्), Akasha
or Sound elements (शब्दतन्मात्रम्).—Man never can analyse them further.
Therefore they must be distinguished as Molecular or सूक्ष्म elements,
from our Atomic or अणु elements, अणुजनक जलजनक पारजनकादीन्यग्निम
रूपासे प्रपञ्चयिष्यते ।

स्थूलतत्त्वानां बहूनां योगो वा, कृत्रिमः श्वेतोपलो निर्मातुं शक्यते न वा, तन्त्रीरहितं दूरलेखकयन्त्रं सम्भाव्यते न वा, किञ्चिद्द्रव्यं सर्वथा मनुष्येण नाशयितुं शक्यते न वा । कैश्चिद्दार्शनिकैकदेशिभिरुत्प्रेक्षितो द्रव्यत्वसामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽत्यन्ताभावः पुरुषैरुत्पादयितुं प्रत्यक्षीकर्त्तुं वा शक्यते न वेत्यादि च परीक्ष्यते ।

तत्र च निरूपणे प्रायो यन्त्रत्रयमत्यावश्यकम् । दूरस्थानां तारकादीनां निरूपणे दूरवीक्षणमपेक्ष्यते । सूक्ष्माणाम् बलीयवायवीयादिकीटानामन्येषां चेदृशानां वस्तूनां निरूपणे सूक्ष्मवीक्षणमपेक्ष्यते । भिन्न्यादिव्यवहितानां वस्तूनां शरीरान्तर्धातृादीनां च निरूपणे तु वैद्युताः किरणविशेषा^१ अपेक्ष्यन्ते । एतच्च निरूपणोपयिक्तं प्रधानं यन्त्रम् । कदाचित्तु चित्रजीवक^२ घनचित्रक^३ प्रभापरिमोपकादीनि^४ दृष्टिसहायकानि कर्णपणव^५ हृद्गतिबोधकादीनि^६, कर्णसहायकानि, अन्यादृशानि च नाडीगतिलेखकादीनि यन्त्रजातान्यपेक्ष्यन्ते ।

परीक्षायां तु प्रायो बहूनि यन्त्राण्यावश्यकानि, बहूनि च द्रव्याण्यपेक्ष्यन्ते । अग्नेर्विद्युतः अम्लानां विविधनलिकानां च साहायकेन प्रायो बहुधा परीक्षाः प्रवर्त्तन्ते ।

प्राचीनैर्भारतीयैर्निरूपणं परीक्षां चाविधाय न किञ्चिन्निरणीयत । कार्यकारणभावश्च निरूपणपरीक्षाभ्यामेव निरधीयत ।

प्रायः क्वचिदन्वयेन, क्वचिद्रव्यतिरेकेण, क्वचिदुभयेन, क्वचित्पारिरोध्यात्, क्वचिच्च सहभाविना परित्यक्तं कार्यकारणभावो निर्णयिते । तद्यथा—

१. सर्वत्रैव भूगोलस्योपरिक्षिप्तानां वस्तूनां शक्यन्तरेणानवष्टब्धानां पुनस्तत्रैव पातो दृश्यत इति केवलान्वयदर्शनाद्भूव्यतिरिक्तस्य स्थानस्यास्माभिरलभ्यत्वेन व्यतिरेकमसंस्थाप्यापि भूगतामाकर्षणशक्तिं स्वीकुर्मः ।

२. सर्वान् जन्मिनः अमरत्वव्यतिरेकभाजो दृष्ट्वा अमरत्वान्वितं वत्सवदृष्ट्वापि शुद्धव्यतिरेकेणैव जन्मिभिन्नमेवामरत्वविशिष्टमिति व्यवस्था । गीतश्च स एवार्थो भगवता—

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।

तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ इति ॥

(१) Ex-rays. (२) Bioscope. (३) Stereoscope. (४) Blindscope. (५) Ear-drum. (६) Stethoscope.

३. शुद्धान्वयेन शुद्धान्व्यतिरेकेण वा विरला एव कार्यकारणभावा व्यवस्थाप्यन्ते । प्रायस्तु द्वयमप्यन्वयं व्यतिरेकं चोपलभ्य कार्यकारणभावो निश्चीयते । उभयथा निर्णीत एव स दृढो भवति । यथा मनुष्येषु विवेकशक्तिर्दृश्यते, तद्व्यतिरिक्तेषु तु नेति मानुष्यं विवेकप्रयोजकमिति सिद्धान्त्यते ।

यथा वा वायौ अम्लजनकाख्यस्य स्थूलतत्त्वस्य सन्निधान एव प्राणिनः प्राणितुं शक्नुवन्ति तदसन्निधाने तु सत्त्वरं प्राणैर्वियुज्यन्त इति अम्लजनकः प्राणनक्रियायाः साधनमिति निश्चीयते ।

४. कचिच्च द्वयोस्त्रयाणां चतुर्णामधिकानां वा द्रव्याणां संयोगे एकस्यानेकेषाञ्च कार्ये प्रथमतो व्यवस्थापिते कार्यशेषेदुपलभ्यते, स द्रव्यशेषस्य कार्य इति निर्णीयते । यथा केनचिद् घने घसता अघ्रातगुणेन शाकेन सह शाल्योद्भूतो भुक्तश्चेतन्मरणप्रयोजकः स्यात्, शाल्योदनस्य केवलस्य प्रथमत एव प्राणधारकस्य निश्चयात् पारिशेष्यारसोद्भातः शाक एव निधनप्रयोजक इति निश्चीयते ।

५. कदाचित्तु सर्वथा अन्वयस्य व्यतिरेकस्य वा असंभवे एकस्य घस्तुनो वृद्धावपरस्यापि वृद्धौ, प्रथमस्य हासे च द्वितीयस्यापि हासे दृष्टे तयोरुभयोः कार्यकारणभावो वा उभयोः केनचिदेकेन घस्तुना प्रयोज्यत्वं वा निश्चीयते । यथा सर्वथा वाय्वभावात्स्यासाध्यप्रायत्वात् पर्यतादाबुपर्युपरि गच्छतां वायुसान्द्रताया हासेन सद्द्वय क्रमेण प्राणनेऽप्यसीकर्य वद्वमानमुपलभ्य वायुसन्निधिं बिना प्राणनमसंभाव्यमित्यनुमीयते ।

['मित्रगोष्ठो-त्रिका', कार्यो, अकारः ११, १२१ प्रथमे वर्ये द्वितीया संख्या]

स्थूलतत्त्वोद्भासः

वर्जं भस्मीकर्तुं लोप्रादपि निधिमथोद्धर्तुम् ।

वायुमपि वशयितुं ये जानन्ति कथं न ते कृतिनः ॥१॥

अणुतत्त्वानि पञ्चैव भारतीयदार्शनिकैर्निर्णीतानि । स्थूलतत्त्वानि तु कानिचित् सुवर्णरजतादीनि प्राचीनानां विदितान्यासन् । अन्यानि च बहूनि पाश्चात्यैर्निश्चितानि, उपलभ्यन्ते च समये-समये नवानि तत्त्वान्तराणीति तेषां संख्या न व्यवस्थितेति पाश्चात्यसिद्धान्तः । किंच शुद्धद्रव्यान्तरसंयोगजानि निश्चेतुं शक्यन्ते । ॥ पाश्चात्यैरपि हि पूर्वं स्थूलजले तत्त्वाभिमानश्चिरमकारि, साम्प्रतं तु अक्षितजनहैड्रजनान्नोः शुद्धतरयोः पदार्थयोः संयोगाज्जलं जायत इति सर्वेषां वैज्ञानिकानां विदितम् ।

तथापि रसविज्ञाने अत्यन्तमुपयुक्त्वादद्यावधि विदितानां शुद्धतरेषु द्रव्या-
न्तरेष्वभिमतानां स्थूलतत्त्वानां परिगणनं संक्षेपेण तेषां स्वभावादि चात्रोपन्यस्यते ।
अधिका विवेचना तेषां रसोद्भासे विधास्यते ।

अद्यावधि प्रायः सप्ततिः स्थूलतत्त्वानि उपलब्धानि । तानि च धात्वधातुभेदेन
द्विधा । तत्र—

अधातवः।

मानम्, Names Symbols	नामानि, चिह्नम्, गुणाः।
१. Hydrogen H.	हैड्रजन, ह. (जलजनकम्) वायुरूपं, लघिष्ठं द्रव्यं, सुखेन ज्वलनीयम् ।
२८. Fluorine F.	फ्लुवोरिन्, फ. (प्लावकम्) अम्लजनकेन क्षारजनकेन वा वायुरूपस्य नास्य योगः । काचोत्लेखनेऽस्योपयोगः ।
३५. Chlorine cl.	क्लोरिन्, क्ल. (पिङ्गलम्) पूतिगन्धिवायुरूपम्, विषम्, न ज्वलनीयम्, वर्णनाशकम्, जलजनकेन योज्यम् ।

मानम् Names. Symbols. नामानि चिह्नम् गुणाः

७६	Bromine.	Br.	ब्रोमिन्,	ब्र.	(विस्त्रम्), लवणोदके लभ्यम् जलाकारम् ।
१२५.	Iodine.	I.	आइयोडिन्,	ई.	(भलिनवर्णम्) पारदं विहा- यैकमेवेदं सामान्योष्णे द्रवरूपम् ।
१५.	Oxygen.	O.	अक्सिजन,	अ.	(अम्लजनकम्) प्रायः सर्वत्र लभ्यम्, प्राणनायावश्यकम्, वायुरूपम्, जलजनकेन योगाज्जलोत्पादकम् ।
३१.	Sulphur.	S.	सल्फर-गंधकं,	स.	अतिगन्धयुक्तम्, औषधोप- योगि, दीपशलाकाद्युप- योगि च, गंधकामुं प्रसिद्धम् ।
७८.	Selenium.	Se.	सेलेनियम्,	से.	(चन्द्रकम्) दग्धं सत् नील- ज्वालाप्रदम् ।
१२४.	Tellurium.	Te.	टेलुरियम्.	टे.	(पार्थिवम्) नीलज्वालम् ।
१३.	Nitrogeon.	N.	नाइट्रोजन्.	न.	(सारजनकम्) प्राणिनां वृक्षादीनाञ्च स्थितयेऽत्यन्त- मुपयुक्तम्, वायुरूपम् । वायु- मण्डले मुख्यं वत्त्वम् ।
३०.	Phosphorus.	P.	फस्फोरस्.	प.	(प्रस्फुरकम्), अस्थिचारेभ्यः खनिभ्यश्च लभ्यम्, अति- सुष्वलम्, दीपशलाकोप- युक्तम् ।
७४.	Arsenic.	As.	आर्सेनिक्, शंखिनी	आ.	विषम्, रसायनोपयोगि ।
२०.	Boron.	B.	बोरन्,	ब.	धातुविधोपयुक्तम् ।
६२.	Carbon.	C.	कार्बन्.	क.	सारः हीरकाद्वापदिषु लभ्यः ।
६८.	Silicon.	SL	सिलिकन.	सि.	पार्थिवद्रव्येऽम्लजनकात्प- रतो मुख्योद्भासः ।

धातवः ॐ

मानम् Names Symbols. नामानि, चिह्नम्, गुणाः ।

३८. Potassium.	K.	पोटासियम्.	क.	प्रावसु समुद्राम्भसि च लभ्यम् ।
२२. Sodium.	Na.	सोडियम्.	ना.	क्षालनादावुपयुक्तम् ।
६. Lithium.	Li.	लिथियम्.	लि.	(आश्मकम्) धनद्रव्यं रजतशुभ्रम् ।
८४. Rubidium.	Rb.	रुबिडियम्.	रु.	(लोहिनम्) जले द्रुमेषु च लभ्यम् ।
१३१. Cesium.	Cs.	कैसियम्.	क्स.	(आकाशकम्) रजताभम्, सञ्चलम् ।
३६. Calcium.	Ca.	कार्सियम्.	का.	(कठिनी) सौधनिर्माणोप-युक्तम् ।
८७. Strontium.	S.	स्ट्रष्टियम्.	स्त.	पीतद्रव्यं, जलविभाजकम् ।
१३६. Barium.	Ba.	बारियम्.	बा.	श्वेतं लवणाम्भसि लभ्यम् ।
८. Beryllium.	Be.	बेरिलियम्.	बे.	श्वेतं सुञ्चलम् ।
२४. Magnesium.	Mg	मानिसियम्.	मग.	समुद्राम्भसि लभ्यम् ।
६४. Zinc	Zn.	जिङ्क.	ज्ज.	श्वेतनीलो धातुः, अस्य ताम्रेण योगादारकूटोद्भवः ।
१११. Cadmium.	Cd.	काड्मियम्.	कड.	पूतिधूमो धूस्रवर्णो धातुः ।
६३. Copper.	Cu.	कपर्.		(ताम्रम्) सुप्रसिद्धम्, पात्रा-वुपयुक्तम् ।
२०७. Silver.	Ag.	सिल्वर.		(रजतम्). सुप्रसिद्धम्, मुद्राभूषणादिनिर्माणो-पयोगि ।
११८. Mercury.	Hg.	मर्करी.	ह्य.	(पारदः) सुप्रसिद्धो धातुः ।

[मित्रगोष्ठी-पत्रिका, काशी; १८२६ शकाब्दः, आषाढः; प्रथमे वर्षे तृतीया संख्या]

अधातुषु विद्युत उष्णतायाश्चप्रचारो यथा मुखेन भवति न तथा द्रव्यरेयान्त । (अधिकममे)

अणुमानम्, Name Symbols. नामानि, चिह्नानि, गुणः ।

१५.	Molybdenum.	Mo.	मोलिब्दिनम्, मो.	(त्रुक्कम्) नातिकठिनम् ।
१८२	Tungsten.	W.	टङ्गस्टेन्	व. (गुरुदृढत्) धूम्रभासुरम् ।
२३७.	Uranium.	U.	यूरनियम्	उ. श्वेतं दृष्टभासुरम्, दुर्लभम् ।
	Tin	Sn.	टिन्	स्न. घ्रपुणः कठिनतरं सुवर्णा- न्मृदुतरं भासुरं ताम्रादि- प्रलेपनोपयुक्तम् ।
४७.	Titanium.	Ti.	टिटैनियम्	टि. दुर्लभमल्लोपयोगम् ।
५०.	Zirconium.	Zr.	जर्कोनियम्	ज. कठिनं काचपद्मारागादि- विलेख्यम् ।
२३०.	Thorium.	Th.	थोरियम्	थ. वायौ सुज्वलम् क्षारे द्रव्यम् ।
५०.	Vanadium.	V.	वानेडियम्	व. पृथिव्यां सूर्यमण्डले च लभ्यम् ।
२१६.	Antimony.	Sb.	आन्टिमनी	स्प. रजतशुभ्रम्, सुपेपम्, अतिमहुरम् ।
७१.	Germanium.	Ge.	जर्मेनियम्.	जी. महुरम्, धूम्रम् ।
२०७.	Bismuth.	Bi.	बिस्मथ्	बि. कठिनमहुरम्, धूम्रम् ।
१८१.	Tantalum.	Ta.	टान्टलम्	टा. } अल्पोपयोगी धातु ।
६३.	Niobium.	Nb.	नियोबियम्	न्व. }
१६५.	Gold	An.	सुवर्णम्	औ. सुप्रसिद्धम् ।
१६३.	Platinum.	Pt.	प्लैटिनम्	प्ट. (रजतकम्) अत्युष्णसह- त्वाद्द्रवकार्येभ्यस्तन्तुप- युक्तम् ।
२०५.	Palladium.	Pd.	पालाडियम्.	प्ट. रजतशुभ्रम्, अत्युष्णे क्षाराभ्ये द्राव्यम् ।
२०२.	Rhodium.	Rh.	रोडियम्	ई. (पाटलम्) अम्लसहम् ।
१६१.	Iridium.	Ir.	इरिडियम्	इर. लेखन्यमसंस्कारोपयुक्तम् ।
२०१.	Ruthenium	Ru.	रुथेनियम्	रु. (रुक्कम्) कठिनमहुरम् ।
१८६.	Osmium.	Os.	अस्मियम्	अस्. (खगन्धम्) अभ्लादि- सहत्वारिग्यन्त्रादिनिर्मा- णोपयोगि ।

अणुमानम्.	Name.	Symbols.	नामानि,	चिह्नानि,	गुणः
३५,	Argon.		आर्गन्		अचिरोपलब्धम्, वायो
			(अलसम्)		लभ्यम् ।
३.	Helium		हिलियम्		उल्कापाषाणादी
			(सौरम्)		लभ्यम् ।
२०४.	Lead.	Pb.	(त्रपु)	प्व.	सुप्रसिद्धम्, मृदु ।
२०२.	Thallium.	Ti.	थालियम्	ह.	श्वेतनीलम् ।
८८.	Yttrium.	Y.	यिट्रियम्	य.	धूम्रवर्णम् ।
१३६.	Cerium.	Ce.	सिरियम्	सी.	अल्पोपयोगम् छुरिकादि
					घर्षणात्स्फुलितजनकम् ।
२३७.	Lanthanum.	La.	लान्थेनम्	ला.	लोहवर्णम् भङ्गुरम् ।
	Didymium	Di.	डिडिमियम्	डि.	पीतम् वादौ मलिनम् ।
१६२.	Terhium.	Tr.			
१६५.	Erbium.	Er.			
१५५.	Gadolinium.	Gd.			
१७२.	Ytterbium.	Yb.			
१४६.	Samarium.	Sm.			
१७०.	Decipium.	Dp.			
२६.	Aluminium.	Al.	आलुमिनियम्.	आल.	श्वेतम् सुनादम् ।
४३.	Scandium.	Sc.	स्काण्डियम्.	स्क.	अल्पोपयोगम् ।
११२.	Indium.	In.	इण्डियम्.	इन्.	त्रपुणोपि मृदुतरम्,
					श्वेतछेद्यम् ।
५४.	Manganese	Mn.	मंगनीज	मन्.	श्वेतरेक्तं कठिन-
					भङ्गुरम् ।
५५	Iron	Fe.	(लोहम्)		सुप्रसिद्धम् शस्त्राद्य-
					पयुक्तम् ।
५८.	Cobalt.	Co.	कोबाल्ट.	को.	लोहात्कठिनतरम्
					अम्लजनके क्षीयते
					जलजनकं शोषयति ।
५८.	Nickel.	Ni.	निकेल.	न्ल.	उल्कालोहे मिश्रितं,
					सूर्यवायो लभ्यम्
					कठिनं भासरं चुम्ब-
					केन आकर्षणीयम् ।
५१.	Chromium.	Cr.	क्रोमियम्.	क.	(वर्णकम्) काचात्कठिनतरम् ।

['मिश्रगोष्ठी-यत्रिका', काशी, १८२९ शकान्दा, भावयाः, प्रथमवर्षे चतुर्थसंख्या]

रसोल्लासः

वायुचतुष्टयम्

तत्त्वैर्मिथो विभिन्नैः कतिपयसंख्यैर्जगद्विचित्रमिदम् ।

जनितं ययातिरुचिरं चिरमेका जयति सा शक्तिः ॥

सामान्यतो द्रव्यं द्विविधं शुद्धं मिश्रं च । यस्य विभागो नाद्यापि रसज्ञैः कर्तुं पारितः तच्छुद्धम्, यत्तु द्रव्यान्तरेषु विभक्तुं शक्यते तन्मिश्रम् । शुद्धानि द्रव्याणि तत्प्राप्त्यानि परिसंख्यातानि तत्त्वोल्लाने । मिश्राणां तु संख्यानियमो नास्ति । शुद्धद्रव्ययोगान्मिश्रद्रव्योद्भवः । तत्र योगो द्विविधः । बाह्य आन्तरश्च । बाह्ययोगे गुणेषु न परिवृत्तिः, मानस्य च नियमो नास्ति । यथा यावता जलेन यवतो शर्करा मिश्रयितुमिष्यते, तावतो जलस्य तावत्या शर्करया सह मिश्रणं संभाव्यते । तयोर्मिश्रयोऽन्तरगुणेषु न परिवृत्तिः । आन्तरयोगे तु महती गुणपरिवृत्तिः, नियतं च मानम् । वायुरूपस्याम्लजनकस्य वाटयोर्नैव जलजनकेन सह योगे द्रवरूपस्य जलस्योत्पत्तिः । मानं चात्र नियतम्, जले एकगुणं चैज्जलजनकम्, तस्मादष्टगुणप्रायस्याम्लजनकस्योपलम्भात् । एतच्च जलम् = 'हृषो' संकेतेन प्राकट्यते । 'हृ' शब्देन जलजनकं, तच्च द्वयङ्कुदागाद् द्विमितं गृह्यते, 'ओ' शब्देन 'अम्लजनकं', तच्च १६ मितं गृह्यते, तस्याणुमानं हि षोडशमितं प्रदर्शितं तत्त्वतूच्यम् । एवं संख्यां विना दत्तेश्चिह्नैः केवलमणुमानं गृह्यते, संख्याप्रदाने तु तद्गुणितमणुमानमिति सर्वत्रानुसन्धेयम् । यथा चारजनकं 'न' शब्दवाच्यम्, तस्याणुमानं च १४, अतः 'न' शब्देन चतुर्दशमितं, 'न' शब्देन अष्टादशमितं, 'न' शब्देन ४२ मितं चारं ग्राह्यम् ।

तथा चाष्टादशमिते जले द्वौ भागौ जलजनकस्य, षोडश चाम्लजनकस्येत्युक्तम् । यदि तु कस्यचिद्द्रव्यस्याधिको भागः स्वात्तस्य योग एव न भवति, यथा षोडशस्याने विंशतिर्भागश्चेदम्लजनकस्य द्वाभ्यां जलजनकभागभ्यां सहावस्थाप्येरन्, षोडशभागानां जलरूपेण परिणामो जायते, भागचतुष्टयं तु भूधगवशिष्यते । अयमेव द्रव्यस्वभावनियतो माननियतश्च योग आन्तरयोग उच्यते । रसशास्त्रं चेदशमेव योगमधिकृत्य प्रवर्तते न तु बाह्ययोगम् ।

शुद्धतत्त्वानि च प्रायशः सर्वाण्येव त्रिरूपाणि तत्त्वद्रव्यधनरूपानि । वायुरू-

पाणि तरलानि, जलसदृशानि द्रवाणि, कठिनानि च घनानि । यथा एकमेव जलमुष्ण-
तादियोगावियोगोभ्यां कदाचिद्वाष्पोभूय वायुरूपं, कदाचित्साधारणजलरूपं, कदाचिच्च
घनहिमरूपमुपलभ्यते ।

एवं च यद्यपि सर्वाणि द्रव्याणि त्रिविधानि संभवन्ति तथापि, येषां यादृशं
रूपं प्राय उपलब्धं तन्नाम्नैव तस्य व्यवहारस्तथा च अम्लजनक-क्षार-जनक-जलजनक-
पिङ्गलकानां प्रायो वायुरूपत्वमेवेति तेषां वायुचतुष्टयशब्देन व्यवहारः ।

अम्लजनकम् .

तन्नाम्लजनकं प्राणनायावश्यकमग्निधारकं च । तद्रहिते हि वायौ न कश्चित्प्राणितुं
शक्नोति । अग्निज्वाला च सद्यो निर्वाति । शुद्धाम्लजनकपूरिते पात्रे निर्ज्वालोऽपि
शुक्लिङ्गः स्वयं सद्यः प्रज्वलति । घातवोऽपि शुष्केन्धनवज्ज्वलन्ति । आर्द्रमपि प्रस्फुरक-
मम्लजनकसंबन्धमात्रेण सद्यो ज्वलति । अत एवास्य प्राणवायुराग्नेयवायुश्चेति पर्यायान्त-
रद्वयम् । अयं च वायुर्निर्यणो निःस्वादो निर्गन्धश्च ।

क्षारजनकम् ।

क्षारजनकमपि वर्णस्वादगन्धैर्हीनम् । किन्तु ज्वलन्नपि बहिः शुद्धेऽस्मिन्निर्मज्जितः
सद्यो निर्वाति । भूवायौ चत्वारो भागाः क्षारजनकस्य, एकत्राम्लजनकस्य, अत एवात्र
वयं मुखेन प्राणिमः । सुखं चाग्निरत्र ज्वलति । यदि हि वायुः क्षारजनकैकमयोऽभवि-
ष्यन्नात्रजन्तोः प्राणनमग्नेर्वा स्थितिरभविष्यत् । यदि तु केवलमम्लजनकमयोऽयं वायुर-
भविष्यत्तथापि प्राणनं प्रज्वलनं, च वाटवत्वरान्वितमभविष्यद्येन धगिति क्षणेन सकला
प्राणिनां प्राणनशक्तिरग्नेश्च ज्वलनशक्तिः परिहीणाऽभविष्यत् । मिलितेन तु तद्वद्वयन-
नातिशीघ्रं न या सर्वथा असंभाव्यं प्राणनं प्रज्वलनं वेति न कश्चिदुपद्रवः ।

जलजनकम् ।

जलजनकमपि वर्णस्वादगन्धैर्हीनम् । अत्र च ज्वलन्ती सिक्थकवर्तिका
मज्जिता निर्वाति, किन्तु स्वयं जलजनकमेव ईपत्रीलया ज्वालया प्रज्वलति । जलजनकं
लघुतमं द्रव्यं जगति । अत एव तत्पूर्णो विमानः पश्चिमार्गमप्यतीत्य विहायसि मुखेन
संचरति । जले चास्यैको भागः, अष्टौ चाम्लजनकस्येति प्रागेवोक्तम् ।

पिङ्गलकम् ।

पीतहरितवर्णत्वादिदं पिङ्गलकमुच्यते । अस्य गन्धः अतीयोत्कटः । स्वादोऽपि
सुदुःसहः । प्रस्फुरकादयः पदार्था रस्यमत्र ज्वलन्ति । अनेन च वस्त्रादेर्वर्णः सद्यो
विनुष्यत इति क्षालनेऽस्य महानुपयोगः । गन्धान्तरनाशकत्वादीपपालयादिषु चेदं
वायुरोघनायोपमुच्यते ।

['मित्रगोष्ठी-वर्तिका'; वागी; शकलदः १८९४, भाष्य, प्रथमपत्रे पञ्चमसंख्या]

एवं वायुचतुष्टयस्वभावादिवर्णनेन रसप्रक्रियां किञ्चिदर्शयित्वा साम्प्रतमवशिष्ट-
तत्त्वानां केषांचित्कलास्वत्यन्तमुपपुक्तया क्रमानुरोधेनैव सुबोधं वर्णनमत्रोपन्यस्यते ।

कार्बन् (क० = १२) । अनेकानि रूपाण्यस्य द्रव्यस्य, अङ्गारे कृष्णोऽस्य वर्णः
हीरकेऽत्यन्तमुज्ज्वलः । यद्यपि हीरकं कठिनतमं द्रव्यं जगति, सामान्याग्निना च न
दग्धं शक्यते । तथापि प्रबलस्य गल्बनाद्भववैद्युतयन्त्रस्यक्षितन्योरङ्गारयुक्तान्तयोर्मध्ये
स्थापितं निर्वायुके पत्रे च दग्धमेतत्क्षणेन कृष्णाङ्गारवर्णं संपद्यते । उत्तमानि हीरकाणि
भारते गोलकन्दप्रदेशे सिद्धपुरे मेजिलप्रदेशे च लभ्यन्ते । सामान्यकार्बन्द्रव्यं चेद-
त्यन्तं तप्ते द्रुते अयसि दायेत तदयश्च शोघं द्रुतत्रपुण्ड्रि निधाय शीतलं विधीयेत कृत्रि-
माणि हीरकाणि अयसोऽन्तरूपद्यन्ते तानि च अम्लेषु अयसि त्राविते सुतमानि किंतु
न कृत्रिमाणि हीरकाणि सौन्दर्ये काठिन्ये वा स्वाभाविकहीरकतुलामहन्ति । इयं क्रिया
द्विधाणि यन्त्राण्यपेक्षते दुष्करा चेति रसज्ञानां साहाय्यं विना न कर्तुं शक्यते ।
कार्बन्द्रव्यस्य हीरकं विहाय कृष्णप्राग्नि मेफाइट नाम्न्यपि शुद्धावस्थायामुपलम्भः ।

फास्फोरस् (प = ३०)—प्रस्फुरकापरग्राह्यमिदं द्रव्यं शुद्धं चेद्वायुस्पर्शेन सद्यो
ज्वलतीति शुद्धस्यास्य न कचिदुपलम्भः । अम्लजनकेन खटिरया च मिश्रितमिदं प्रायः
स्थले, जले (समुद्रे, नदीषु च), जन्तूनां पेशेषु मल्लः सु चोपलभ्यते । उल्कापापाणे-
ष्वपि प्रस्फुरकरोपलम्भाद्भवनान्तरेष्वपि तस्य स्थितिरनुमीयते । प्रस्फुरकं सिक्थकवर्णं
प्रायश्छुरिकया छेद्य च । द्रवावस्थायां घनावस्थायां वा नेदं विद्युत्प्रचारयोग्यम् । जले
प्रायो नेदं मिश्रीभवति फेषुचित्तैलेष्वग्लेषु वा मुखेन मिश्रीभवति । रसप्रक्रियासु प्रवृत्ति-
लानं परिहर्तुमिदं जले स्थाप्यते । अन्यथा वायुसंपर्कोत्सद्यो द्रवीभूय प्रज्वलति ।
प्रस्फुरकं प्राणिभिर्भुक्तं मुहूर्त्तेनैव मृत्युप्रदं भवति ।

अग्नेरुत्पादनाय प्राचीनानां बहव उपाया विदिता अभूवन् । साम्प्रतमपि
विशेषविधिषु याज्ञिकैः कैश्चिद्द्रव्यैश्चैतरेवोपायैरग्निरुत्पाद्यते । तत्र केचित्कठिनकाष्ठ-
खण्डं कस्मिंश्चिन्मृदुकाष्ठे त्वरितत्वरितं धर्षन्ति तेन च वह्निरुद्भवति । केचित्पाषाणमयीं
लोहमयीं वा स्थूलशलाकां क्षिद्रिते पाषाणे मन्यनदण्डवद् भ्रमयन्ति तेन वह्निरुत्पद्यते ।
अपरे लोहेन पाषाणं ताडयन्ति तदुमाद्वह्निस्फुलिङ्गे निःसृते च सद्यः शुष्ककाष्ठं वा सूत्रं
वा प्रज्वलयन्ति । गतशतकस्य प्रथमचतुर्थांशपर्यन्तं (१८२६) लोहवाहितात्पाषाणत्रि-
सृतेन स्फुलिङ्गेन सह गन्धकावृत्तान्तस्य शण-कडङ्गरस्य सवन्धेन बहोरुत्पादनं प्रचरि-

तमासीत् । अन्ततो नानाविधानां धर्पणशलाकिकानामाविष्कारोऽभूत् तासां मध्ये सर्वोत्तमाः शलाकिकाः निम्नलिखितेन द्रव्ययोजनेन निर्मयन्ते ।

द्रव्याणि	अंशाः
१ पोटार्सियम् क्लोरेट्	३२
२ पोटार्सियम् बाइक्रोमेट्	१२
३ रक्तसीसकम्	३२
४ एस्टिमनी सल्फाइड्	२४

अस्मिन्योजने मरकुरकाभावात् मरकुरके एस्टिमनोसल्फाइड्दुक्ते धर्पणं विना प्रज्वलनं न संभवतीति निर्भयशलाकिकानां निर्माणमनेन योजनेन जायते ।

[मित्रगोष्ठी-पत्रिका, काशी, १८२६, शकब्दाः, आश्विनः, प्रथमे वर्षे पृष्ठसंख्या]

रसोल्लासे (धातवः)

लौहम् (फो-८८) अस्य धातोः सर्वाविशायिनी उपयोगिता सर्वत्र प्रसिद्धा । अस्य प्रायः अम्लजननेन गन्धनेन वा मिश्रितस्य सर्वोपलम्भः । अस्य न केवलं पृथ्वी-
स्तरेषु किन्तु प्राणिनां रुधिरेश्च स्थितिः । एवं पृथ्वीष्वपि तस्य स्थितिर्दग्धेषु हि
वनस्पतिषु क्षारे मिश्रितस्य तस्योपलम्भात् । प्राणिनां रुधिरं लौहस्य स्थितिरत्युप-
योगिनी । यदा तु व्याध्यादिवशाद्रुधिरं शक्तिर्वर्धते तदा मण्डूरादीनां लौहचटित-
भेषजानां प्रयोगेण पुनः शक्तिर्वर्धते इति यद्वहूनां विदितमेव । लौहस्य कल्कापापाण-
राशिष्वपि स्थितिरुपलभ्यते इति तारकादिगोलेष्वपि तस्य स्थितिरनुमीयते ।

मिश्रलौहे पृथिव्या उपलब्धे द्रावणादिना संशोध्य मिश्रितमम्लजनकादिकं
पृथक्कृत्य धातुरयं शस्त्रनिर्माणादिकार्येषु विनियुज्यते ।

भङ्गुरमभङ्गुरं कठिनं चेति क्रमशः शुद्धतरं त्रिविधं लौहं भवति । तत्र गन्धक-
क्षाराद्यंरावहुलं भङ्गुरं लौहं जलनलिकादिनिर्माणे कटादिनिर्माणे च तस्योपयोगः ।
इदं द्राव्यते न तु घनेन ताड्यते भङ्गुरमायात् । अभङ्गुरलौहस्य घनताडनैराकारपरिवृत्तिः
कर्तुं शक्यते द्रावणं तु न तथा सुकरम् । अभङ्गुरलौहस्योपयोगो भारतीयेषु विदित
आसीत् । अद्भुतानि यस्तूनि भारते प्राचीनैरस्माद्धातोर्निर्मितान्यद्यापि विद्यन्ति । दिल्ली-
पत्तनाददूरे पण्टिस्तोच्छ्रितो विशालोऽभङ्गुरलौहमयः स्तम्भोऽस्ति यच्छिखरे प्राचीनः
करिचतुर् संकृतलेखोऽपि दृश्यते । अयं लेखः स्त्रीपञ्चतुर्यशतके लिखित इति यूरोपीयाणां
सिद्धान्तः । न सुकरमीहस्य स्तम्भस्य निर्माणं विचित्रयन्त्रसहायैरपि यूरोपीयैरिति
साधु चिन्तयते तेषां चेत्तः कथमिदं स्तम्भप्रकाण्डं विनिर्मितं प्राचीनभारतीयैरिति ।
रक्ततप्तं लौहं चेदवस्माच्छीतलीक्रियेत तदात्यन्तं कठिनं जायते नमितं च पुनरुत्पत्य
पूर्वाकारं भजते । शस्त्रादिनिर्माणे इदंशस्य लौहस्य महानुपयोगः ।

“मल्लीनामिव पानकर्म कुरुते”

७ “आदावज्जनपुत्रश्चिप्यवपुषां आसानिबोहासित—

श्रोत्रपद्मिद्विराजन्नेन च पुनः सन्तापितानां दृशम् ।

संप्रदेव निपेकमय्यपयसा देवस्य चेतोमुषो

मल्लीनामिव पानकर्म कुरुते कामं कुरुकेचया ॥”

अम्लदक्षिणेतुः कर्माद्वेपोऽयं लौहोपनायमदीयतेति भाति ।

इति काव्यप्रकाशोद्धृते प्राचीनश्लोके रक्तवत्सस्य लौहस्य जले शीतलीकरणेन कठिनीकरणमुक्तम् । अतो यथा भारतीयानां लौहस्याभङ्गुरीकरणं विदितमासीत्तथैव कठिनीकरणमपि विदितमासीदित्यनुमीयते । पृथिव्यामुपलब्धमकृत्रिमलौहं कदाचिद् द्रव्यान्तरमिभितं चुम्बकगुणान्वहति तत्संस्पृष्टं लौहान्तरमपि तादृशगुणं जायते ।

रजतम् (अग् १०७) अयं बहुमूल्यो धातुर्मुद्राभूषणादिनिर्माणे अत्यन्तमुपयुक्तः प्रायः सर्वेषु देशेषूपलभ्यते । अमेरिकाप्रदेशेषु त्वधिकतरमस्योपलम्भः ।

नान्यः कोऽपि धातुरोदृशोमुपसंक्रमणशक्तिं विद्युत्संक्रमणशक्तिं वा वहति । अयं धातुरत्यन्तभङ्गुरः तेन च अतिसूक्ष्मास्तन्त्र्यः अतिलघूनि च पत्राण्यस्मान्निर्मातुं शक्यन्ते । ताम्रादिनिर्मितानि वस्तूनि रजतद्रवसंबन्धाद्भजतनिभानि, बहिर्भांतीति कलायामस्य धातुर्महानुपयोगः । पिङ्गलकमिश्रिते रजते सूर्यालोकेन कृष्णत्वमुत्पद्यत इति पाश्चात्यानां चिराद्विदितमासीत् । इममेव परिवर्त्तमाश्रित्य चित्रप्रदणसम्प्रदायः साम्प्रतिकपाश्चात्यैराविष्कृत इति शिल्पोल्लासे विस्तरेण वर्णयिष्यते । चित्रप्रदणस्य स्वरूपवर्णनमुपयोगप्रकारश्च यन्त्रोल्लासे वक्ष्यते ।

['मित्रगोष्ठी-पत्रिका', काशी, १८२६ शकाब्दाः, कार्तिकः, प्रथमवर्षे सप्तमसंख्या]

यन्त्रोल्लासः७

सिद्धिभिरपि दुस्साधं कान्योत्प्रेक्षाभिरपि दुरुत्प्रेक्षम् ।

यन्त्रैः कृतमनियन्त्रणमखिलप्राप्यं दुर्धरघुना ॥

मनश्शक्त्योगादिना संस्कारं विधाय प्राचीनैर्दूरस्थानां वस्तूनां परोक्षादिकं व्यधोयत । किन्तु योगशक्त्यादिभिरेकस्य पुरुषस्योपयोगेऽपि विंशजनीनस्तदुपयोगो नाभूत् । किञ्च सुदुष्करास्ते योगा बहुविन्नाः कैश्चिदेव चालौकिकशक्तिशालिभिः साध्या इति तेषां प्रायो लौकिककार्येष्वनुपयोग एवासीत् । केवलं पारलौकिक एव तेषामुपयोगः सम्भवति स्म । सांप्रतिकैर्निर्मितानि सुलभानि लौकिकशक्तिमात्रापेक्षाणि यन्त्राणि तु न केवलं निर्मातुरेव, किन्तु सर्वस्यापि जगत उपयोगीनीति तेषां संप्रहः सर्वेषामावश्यकः सर्वैः सुकरश्चेति तेषांचिदनुत्तानांमत्यावश्यकानां च यन्त्राणां विवरणमत्रोपन्यस्यते ।

तत्र प्रथमं नातिचिराविष्कृतानां वैद्युतकिरणानुत्पत्तिलेखककिरणपरोक्षकाणां (X Rays, phonograph and spectroscope) वर्णनमत्र विधीयते ।

१ वैद्युतकिरणाः—शर्मण्यदेशे उर्जबगप्रान्ते बसता रान्टजन (Rontgen) महाशयेन प्रथममेतेषामद्भुतशक्तिकानां किरणानां स्थितिनिश्चिता ।

यदि विद्युद्यन्त्रात्तन्त्रीद्वयमुखेन वायुशून्ये कृष्णपत्राच्छन्ने स्तम्भनिबद्धे नलके वैद्युतकिरणाः प्रवेशयेरस्तदा अदृश्यमाना अपि वादृशाः किरणाः उद्भवन्ति यैः किरणसंमुखं न्यस्तं वस्तु भासुरंसतवाभ्यन्तरदशां भूपिष्ठं प्रकाशयति । एषां किरणानां गुणाश्च साधारणकिरणानां गुणैः सर्वथा भिन्नाः । काष्ठचर्मपत्रादिकानि कतिचिद्भूतानि किरणैरेतैः सुवेद्यानि । अस्त्रिषोसकादीनि तु सर्वयासमोमयानि । अत एव अन्तूनामङ्गेषु किरणैरेतैर्दृष्टेषु चर्मं प्रविध्य दृष्टिरस्थि प्रपतति । एषां किरणानां वादृशी शक्तिर्येन पत्रसहस्राच्छन्नमपि वस्तु मुखेन चित्रलेखकद्वारा चित्रितं भवति । किञ्च सूर्यकिरणाः आकादिभासुरपदार्थेष्वपि स्तररूपेणैव प्रविशन्ति न तु चूर्णरूपेषु । एते वैद्युतकिरणास्तु चूर्णकणेषु तथैव मुखेन विशन्ति यथा स्तरचयेष्विव महानेषां सामान्य-किरणेभ्यो व्यतिरेकः ।

२. अनुस्वानलेखकम्—अमेरिकाप्रदेशे निवसता एडिसन् नाम्ना प्रसिद्धेन वैज्ञानिकेन निर्मितं यन्त्रमिदम् । अत्र सूर्याकारेण गृह्णेण शब्दाञ्चेदुच्चार्यन्ते कठिनसिक्थकनलिकाः (Wax-cylinders) सत्वरं भ्राम्यमाणाः स्वसंबद्धया सूच्या विलिख्यन्ते, तामु च लेखरेखासु पुनश्चेत्सा सूची तथैव प्रचार्येत, त एव शब्दाः पुनरुद्भवन्ति । अस्मिन् यन्त्रे च रुच्चैः स्वरेण शब्देपूचारितेषु गभीराः रेखाः भवन्ति अन्यथा नातिनिम्नाः । शब्दानामुच्चलादिकं च तथैव पुनरुद्भवति ।

३. किरणपरीक्षकम्—दूरवीक्षणयन्त्रे (Telescope) कर्तितकोणस्य काचस्य (Prism) योगात् निर्मितमिदं यन्त्रम् । अनेन सूर्यतारकादीनां किरणान्परीक्ष्य, कर्तितकोणे काचे वर्णानां तन्मध्यस्थानां कृष्णरेखाणां च परीक्षणे कृते, कस्मिन्महादौ कानि स्थूलतत्त्वानि सन्तीति निश्चीयते । श्वेतोष्णात् (Incandescent) पदार्थान्निर्गच्छन्ती प्रभा वाष्परूपे तस्मिन्नेव द्रव्ये संक्रान्ता सती कृष्णतामापद्यते । इत्थं वाष्पीकृतानां बहूनां तत्त्वानां प्रमायाः परीक्षां विधाय समसंस्थानां तादृशकृष्णरेखाणां सूर्ये दशानात्तेषां तत्त्वानां तत्रापि स्थितिवैज्ञानिकैर्निश्चिता ।

['मिश्रगोष्ठी-पत्रिका,' काशी, १८२६ शकाब्दाः, आश्विनमासः, प्रथमे वर्षे अष्टमसंख्या]

इत्थं कानिचिदत्यद्भुतानि यन्त्राणि प्रदर्श्य, तेषां निर्माणे प्रायो विद्युच्छक्तेरपेक्षितत्वाद् विद्युद्यन्त्राणां रक्षणादि दर्शयितुमुचितम् । विद्युद्यन्त्रेषु च विद्युतो महोपयोगिवामज्ञात्वा जना न प्रवर्तिष्यन्त इति प्रथमं तदुपयोगोऽत्र वर्यते । विद्युत् शक्तिमात्रं, नतु द्रव्यविशेषः । इयं शक्तिः द्रव्यविशेषसंयोगवशात् समुद्भवति । अनया च दुष्कराणि कर्माणि कर्तुं शक्यन्ते । उर्णा चेत् काचादिकठिनवस्तुषु घृष्यते तत्रेयं शक्तिरुद्भवति । तथा घृष्टा चीर्णा क्षोदिष्ठानयः कणान् कर्पति । दूरानुस्वानयन्त्रे (टेलिफोन् = Telephone) वैद्युतयन्त्रेण तन्त्रीद्वारा वैद्युतधारा प्रेष्यते । तया च तन्त्र्या एकस्मिन्नन्ते स्थिते धातुपत्रे यादृशाः शब्दजनिता विकारा उत्पद्यन्ते, तादृशा एव परस्मिन्नन्ते स्थिते पत्रेऽपि पुनरुत्पाद्यन्ते । प्रथममेतन्नातिदूरस्थयोरेव पत्रयोस्तन्त्रोसम्यद्धयोः सम्भावितमासीत् । साम्प्रतं तु योजनशतान्तरितयोरपि पत्रयोर्मध्यस्था तन्त्री वैद्युतधारामेकस्मिन्नन्ते प्राप्यैव सद्याऽपरस्मिन्नन्ते तां प्रापयति । पुनर्जनयति चानयेव शक्त्या, एकस्मिन्नन्ते उच्चारितान् शब्दविशेषान् परस्मिन्नन्तेऽपि । एवं

दूरलेखकयन्त्रे (Telegraph) एकस्मिन्नन्त्रे स्थितेन वैद्युतयन्त्रेण स्वसम्बद्धतन्त्री-
द्वारा वैद्युतधारायां प्रेषितायां परस्मिन्नन्त्रे स्थिता तन्त्रीमण्डलवृत्ता अयस्कान्तसूची
सद्य इतस्ततः परिवर्तते । तत्परिवृत्तिसंकेतेन च वर्णमालां निर्माय सर्वः संवादव्यवहारः
पृथग्योमण्डलस्य पूर्वापरयोरन्तयोर्मध्ये प्रवर्तते । प्रायो वङ्गप्रदेशात् प्रहितो वैद्युतसंवादः
सद्य एव अमेरिकाप्रदेशं गच्छति, देशान्तरकृतसमयभेदाच्च सायं कलिकातानगरा-
त्प्रहितः संवादस्तस्यैव दिनस्य मध्याह्न एव लन्दननगरं गच्छति । महान्तः सागरा
अपि साम्प्रतं तन्त्रीभिरायोजितजलाः सन्ति, येन पूर्वापरतटयोर्योजनसहस्रान्तरित-
योरपि सुखेन सद्यो वैद्युतसंवादः प्रवर्तते । समुद्रे च फेबलास्तन्त्र्यस्तरङ्गादिभिर्भज्यैर-
न्तिवि प्रायस्ताः पञ्चसप्तमिताः वैद्युतप्रवाहनिरोधकद्रव्यैर्घृताः, परतश्च शण्णलौढादि-
संयुताः स्थाप्यन्ते ।

एवं वैद्युतकिरणैः कथं बहून्यभासुराणि वस्तूनि भासुरीक्रियन्ते इति स्फुटो-
क्तमेव पूर्वमस्माभिः । अन्योऽपि प्रकाशने विद्युत् उपयोगः । प्राचीनसमयेषु तैला-
दिस्तेहान् बिता दीपादिप्रज्वलनमसंभावितमासीत् । अधुना तु वायुप्रकारो विद्यु-
त्प्रकाशश्चेति द्वावपरावस्तुती प्रकाशप्रकारी प्रचरितौ । तत्र वायुप्रकाशः प्रकरणात्तदे
यस्यते । अत्र तु विद्युतः प्रकृततया तदीयप्रकाशस्यैव किञ्चिद्वर्णनं प्रस्तूयते ।

वैद्युतः प्रकाशो द्विविधो, भासुरः श्वेतश्च । तत्र भासुरप्रकाशलाभाय श्वेताङ्गार-
(Carbon rods) शलाकिकयोः किञ्चित्पृथक्स्ययोर्वैद्युतधारया बहिरस्ताघते ।
अङ्गारवाप्ते नितरां तप्ते च प्रायः सूर्यप्रकाशप्रतिभः प्रकाशः समुद्भवति । श्वेताङ्गारस्य
सूक्ष्मसूत्रेषु निर्वायुक्लृष्टावपात्रस्थितेषु तन्त्रीभिः कावपात्रमुद्रिताभिर्योजितेषु वैद्युत-
धारामेपणेन श्वेतः प्रकाशो उत्पद्यते । अस्य प्रकाशसौन्दर्यं न वर्णयितुं शक्यते, फेबलं
चञ्चुर्विपयीकरणादेवानुभूयते ।

['मिप्रगोष्टी-पत्रिका,' काली; १८२६ शकाब्दाः, शौषः, प्रथमे वर्षे नवमसंख्या]

विद्युतः कार्यजातं किञ्चिद्वर्णितं, संप्रति तद्विषयेऽन्यत्किञ्चित्प्रस्तूयते । विद्युन्नाम
द्रव्याणां शक्तिविरोधः । उत्पादनविनाशादिशीला चैवं शक्तिः लाजायष्टी वस्त्रे पृष्ठायां
पत्रतूलादिस्पर्शानामाकर्षणक्षमा शक्तिः समुद्भवति । सेयं शक्तिर्विद्युन्नाम्ना व्यपदि-
श्यते । इयं च शक्तिर्द्विविधा—एका आकर्षणात्मिका, अपरा प्रसोदनात्मिका । एकमेव

२. अनुस्वानलेखकम्—अमेरिकाप्रदेशे निवसता एडिसन् नाम्ना प्रसिद्धेन ज्ञानिकेन निर्मितं यन्त्रमिदम् । अत्र सूर्याकारेण शृङ्गेण शब्दाश्चेदुच्चार्यन्ते कठिनसिन्धुकनलिकाः (Wax-cylinders) सत्वरं भ्राम्यमाणाः स्वसंवद्धया सूच्या विलिख्यन्ते, तामु च लेखरेखामु पुनश्चेत्ता सूची तथैव प्रचार्येत, त एव शब्दाः पुनरुद्भवन्ति । अस्मिन् यन्त्रे च उच्चैः स्वरेण शब्देषूच्चारितेषु गभीराः रेखाः भवन्ति अन्यथा नाति-
नेम्नाः । शब्दानामुच्चत्वादिकं च तथैव पुनरुद्भवति ।

३. किरणपरीक्षकम्—दूरबीक्षणयन्त्रे (Telescope) कर्तितकोणस्य काचस्य (Prism) योगात् निर्मितमिदं यन्त्रम् । अनेन सूर्यतारकादीनां किरणान्परीक्ष्य, कर्तितकोणे काचे वर्णानां तन्मध्यस्थानां कृष्णरेखाणां च परीक्षणे कृते, कस्मिन्महादौ कानि स्थूलतत्त्वानि सन्तीति निश्चीयते । श्वेतोष्णात् (Incandescent) पदार्थाग्नि-
गर्भच्छन्ती प्रभा वाष्परूपे तस्मिन्नेव द्रव्ये संक्रान्ता सती कृष्णतामापद्यते । इत्थं वाष्पीकृतानां बहूनां तत्त्वानां प्रमायाः परीक्षां विधाय समसंस्थानां तादृशकृष्णरेखाणां सूर्ये दर्शनात्तेषां तत्त्वानां तत्रापि स्थितिवैज्ञानिकैर्निश्चिता ।

['मित्रगोष्ठी-पत्रिका,' काशी, १८२६ शकाब्दाः, आग्रहायणः, प्रथमे वर्षे अष्टमसंख्या]

इत्थं कानिचिदत्यद्भुतानि यन्त्राणि प्रदर्श्य, तेषां निर्माणे प्रायो विद्युच्छक्ति-
रपेक्षितावाद् विद्युदयन्त्राणां रचनादि दर्शयितुमुचितम् । विद्युदयन्त्रेषु च विद्युतो महोपयोगितामज्ञात्वा जना न प्रवर्तिष्यन्त इति प्रथमं तदुपयोगोऽत्र वर्ण्यते । विद्युत् शक्तिमात्रं, नतु द्रव्यविशेषः । इयं शक्तिः द्रव्यविशेषसंयोगवशात् समुद्भवति । अनया च दुष्कराणि कर्माणि कर्तुं शक्यन्ते । ऊर्णा चेत् काचादिकठिनवस्तुषु घृष्यते तत्रेयं शक्तिरुद्भवति । तथा घृष्टा चोर्णा क्षोदिष्ठानयःकणान् कर्पति । दूरानुस्वानयन्त्रे (टेलिफोन् = Telephone) विद्युतयन्त्रेण तन्त्रीद्वारा वैद्युतधारा प्रेष्यते । तया च सन्ध्या एकस्मिन्नन्ते स्थिते धातुपत्रे यादृशाः शब्दजनिता विकारा उत्पद्यन्ते, तादृशा एव परस्मिन्नन्ते स्थिते पत्रेऽपि पुनरुत्पाद्यन्ते । प्रथममेतन्नातिदूरस्थयोरेव पत्रयोस्त-
न्त्रोसम्बद्धयोः सम्भावितमासीत् । साम्प्रतं तु योजनशतान्तरितयोरपि पत्रयोर्मध्यस्था तन्त्री वैद्युतधारामेकस्मिन्नन्ते प्राप्यैव सद्याऽपरस्मिन्नन्ते तां प्रापयति । पुनर्जनयति चानयैव शक्त्या एकस्मिन्नन्ते उच्चारितान् शब्दविशेषान् परस्मिन्नन्तेऽपि । एवं

ॐ दूरबीक्षणस्य निर्माणं वर्ण्यते ।

दूरलेखकयन्त्रे (Telegraph) एकस्मिन्नन्ते स्थितेन वैद्युतयन्त्रेण स्वसम्बद्धतन्त्री-
 द्वारा वैद्युतधारायां प्रेषितायां परस्मिन्नन्ते स्थिता तन्त्रीमण्डलवृत्ता अयस्कान्तसूचो
 सद्य इतस्ततः परिवर्तते । तत्परिवृत्तिसंकेतेन च वर्णमालां निर्माय सर्वः संवादव्यवहारः
 पृथ्वीमण्डलस्य पूर्वापरयोरन्तयोर्मध्ये प्रवर्तते । प्रायो वज्रप्रदेशात् ग्रहितो वैद्युतसंवादः
 सद्य एव अमेरिकाप्रदेशं गच्छति, देशान्तरकृतसमयभेदाच्च सायं कलिकातानगरा-
 त्प्रहितः संवादस्तस्यैव दिनस्य मध्याह्न एव लन्दननगरं गच्छति । महान्तः सागरा
 अपि साम्प्रतं तन्त्रीभिरायोजितजलाः सन्ति, येन पूर्वापरतटयोर्योजनसहस्रान्तरित-
 योरपि सुखेन सद्यो वैद्युतसंवादः प्रवर्तते । समुद्रे च केवलास्तन्त्र्यस्तरङ्गादिभिर्भञ्जये-
 रन्ति प्रायस्ताः पञ्चसप्तमिताः वैद्युतप्रवाहनिरोधकैरेव्येष्टिताः, परतश्च शण्णलौहादि-
 संवृताः स्थाप्यन्ते ।

एवं वैद्युतकिरणैः कथं बहून्यभासुराणि वस्तूनि भासुरीक्रियन्ते इति स्फुटो-
 कृतमेव पूर्वमस्माभिः । अन्योऽपि प्रकाराने विद्युत् उपयोगः । प्राचीनसमयेषु तैला-
 दिस्नेहान् विना दीपादिप्रबलनमसंभावितमासीत् । अधुना तु वायुप्रकाशो विद्यु-
 त्प्रकाशश्चेति द्वावपरावद्धौ प्रकाशप्रकारौ प्रचरितौ । तत्र वायुप्रकाशः प्रकरणान्तरे
 वक्ष्यते । अत्र तु विद्युतः प्रकृततया तदीयप्रकाशस्यैव किञ्चिद्वर्णनं प्रस्तूयते ।

वैद्युतः प्रकाशो द्विविधो, भासुरः श्वेतश्च । तत्र भासुरप्रकाशलाभाय श्वेताङ्गार-
 (Carbon rods) शलाकिकयोः किञ्चित्पृथक्स्थयोर्वैद्युतधारया बहिदत्ताद्यते ।
 अङ्गारवाप्ये नितरां तप्ते च प्रायः सूर्यप्रकाशप्रतिभः प्रकाशः समुद्भवति । श्वेताङ्गारस्य
 सूक्ष्मसूत्रेषु निर्वायुक्लृप्ताचपात्रस्थितेषु तन्त्रीभिः काचपात्रमुद्रिताभिर्चोर्जितेषु वैद्युत-
 धाराप्रेषणेन श्वेतः प्रकाश उत्पद्यते । अस्य प्रकाशासौन्दर्यं न वर्णयितुं शक्यते, केवलं
 चक्षुर्विपयीकरणादेवानुभूयते ।

['मित्रगोष्ठी-पत्रिका,' काशी; १८२६ शकाब्दाः, १०१०, प्रथमे वर्षे नवमसंख्या]

विद्युतः कार्यजातं किञ्चिद्वर्णितं, संप्रति तद्विषयेऽन्यत्किञ्चित्प्रस्तूयते । विद्युन्नाम
 द्रव्याणां शक्तिविशेषः । उत्पादनविनाशादिशीला चैवं शक्तिः लात्तायष्टौ वस्त्रे घृष्टायां
 पत्रतूलादिखण्डानामाकर्षणक्षमा शक्तिः समुद्भवति । सेवं शक्तिर्विद्युन्नाम्ना व्यपदि-
 श्यते । इयं च शक्तिर्द्विविधा—एका आकर्षणात्मिका, अपरा प्रणोदनात्मिका । एकमेव

द्रव्यं चर्पणद्रव्यभेदेन कदाचित्प्रथमां कदाचिच्च द्वितीयां शक्तिं प्रदर्शयति । एकविधशक्तियुतं द्रव्यद्रव्यमितरेतरप्रणोदनक्षमं भिन्नशक्तियुतं तु परस्परकर्पणाय प्रजायत इति बोध्यम् । काचं कौशेयघृष्टं प्रथमशक्तियुतं जायते । लाक्षा च ऊर्णाघृष्टा द्वितीयशक्तिमतीति संकेतः । ततश्च कौशेयघृष्टकाचप्रणोद्यानि द्रव्यानि प्रथमशक्तिमन्ति । ऊर्णाघृष्टलाक्षाप्रणोद्यानि तु द्वितीयशक्तिमन्तीति निष्कर्षः । प्रायः सर्वेषु द्रव्येषु वैद्युतशक्तेराविर्भावः संभाव्यते । किन्तु कानिचिद् द्रव्याणि संप्राहकाणि कानिचित्तु संक्रामकाणि । सन्निकर्षे द्रव्येषूपेत्यत्रापि विद्युत्संघः संक्रामकैरपहृता न परीक्ष्यचैर्लक्ष्यते । द्रव्यान्तरे संप्राहकेण संक्रामकाद्रक्षिते तु सैव तत्र स्फुटं लक्ष्यत इति भेदः । यद्यथा लाक्षाघृष्टविद्युतः संप्राहिका मनुष्याणां हस्तश्च संक्रामकः । ततश्च आरकूटखण्डे हस्तसंबद्धे ऊर्णायां घृष्टेऽपि न विद्युल्लक्ष्यते । हस्ते हि समुत्पन्नापि विद्युत्संक्रान्ता भवति न चेदशेनारकूटखण्डेन द्रव्यान्तरमाकृष्यते । तदेवारकूटखण्डं हस्तेन साक्षादस्पृष्टं स्वसम्बद्धलाक्षाघृष्टद्वारा गृहीतं तु ऊर्णायां घृष्टं विद्युद्गुणान्दर्शयति । अन्यस्यां सविद्युति लाक्षाघृष्टौ च सन्निकर्षे प्रापितायां सा तेनारकूटखण्डेन प्रणोद्यते । द्वितीया हि शक्तिरारकूटखण्डे समुद्भूता तत्संबद्धलाक्षाघृष्टनिरुद्धा स्वकार्यक्षमा चिराय तिष्ठति । द्रव्याणि च कानिचित् संक्रामकाणि; घातवः, शरीरम्, जलम्, काष्ठाङ्गारः इत्यादि ।

कानिचिदीपसंक्रामकाणि, पत्रम्, तूलम्, काष्ठम्, द्रवदित्यादि । इतराणि च संप्राहकाणि, काचम्, लाक्षा, कौशेयम्, गन्धकम्, ऊर्णा, तैलमित्यादि । जलस्योपरि संक्रामत्वं दर्शितमिति सर्वाणि द्रव्याणि वैद्युतयन्त्रोपयुक्तानि शुष्काण्येव प्रशस्यतराणि ।

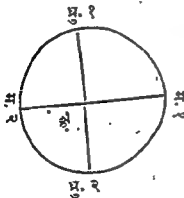
विद्युदुद्भवे च घृष्टे वस्तुद्वये सममेव समानपरिमाणा द्वितयो शक्तिरुद्भवति । काचमूर्णायां घृष्यते तदनन्तरे च पत्रखण्डसविधे स्थाप्यते चेत्केवलं घृष्टोर्णा पत्रमाकर्षति । केवलं च काच विद्युत्सहितवस्तुना विद्युद्द्वितवस्तुनाकर्षणक्षमत्वात् काचोर्णे समं स्थापिते तु न किञ्चिदाकर्षतः । परस्परभिन्नशक्तिद्वयविशिष्टत्वात् परस्परशक्तिप्रतिरोधात् । अत्र काचे द्वितीया, ऊर्णायाश्च प्रथमा शक्तिरुद्भवति ततश्च प्रथमशक्तिमत्कौशेयघृष्टं काचमनया प्रणोद्यते ।

['मित्रगोष्ठी-पत्रिका', कामी; १८२६ शकान्दः, अन्त्युक्तः, प्रथमे वर्षे एकादशसंख्या]

गुणोल्लासः

गुरुत्वाकर्षणस्थितिस्यापकताकैशिकाकर्षणसंकीचप्रसारप्रसवणाद्या अनेके द्रव्य-
धर्मास्तत्तद्द्रव्येषु चालपत्वबाहुल्यादिभेदभिन्नास्तत्तदवस्थासूपलभ्यन्ते । ते च द्रव्यसा-
मान्यगुणा इति व्यवहियन्ते । रूपरसगन्धाद्यास्तु द्रव्यविशेषगुणत्वेन व्यपदिश्यन्ते ।

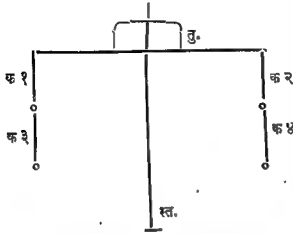
तत्र प्रतिबन्धकाभावे पृथिवी सर्वमेव वस्तुजातं स्वकेन्द्रं प्रत्याकर्षति । इदं
चाकर्षणं केन्द्रसान्निध्यापेक्षमाकर्षणीयवस्तुराशयेक्षं चेति तदेव वस्तु भूमध्यरेखासमीपे
यावद्गुरुत्वं दर्शयति ततोऽधिकतरं ध्रुवसंनिहितप्रदेशेषु । पृथिव्या आकारो हि वर्तुल-
प्रायः, भूमध्यरेखाया मध्यान्मध्यं यावद्यो व्यासस्तस्य वैष्णं ध्रुवद्वयावधिकव्यासापेक्ष-
याऽधिकतरं सूर्यममितो गतिवेगवशावध्रुवप्रदेशयोः पृथिव्या निम्नत्वात् ।

‘म१-म२’ इत्यस्य ‘ध्रु१-ध्रु२’ इत्ये-
तद्द्रव्यासापेक्षया दीर्घतरत्वात्तद-
र्द्धस्य ‘केम१’ इत्यस्यापि ‘केध्रु१’
इत्येतदपेक्षया दीर्घतरत्वात् ‘म’-
स्थाने स्थिताद्वस्तुनः ‘ध्रु१’ स्थाने
स्थितस्य ‘के’ नामकात्केन्द्रात्संनि-
कृष्टतरत्वम् । अतएव मध्यरेखासं-
निहितप्रदेशापेक्षया ध्रुवसंनिहित-
प्रदेशेषु तुलितानां वस्तूनां गुरुत्वम-
धिकमुपलभ्यते । पृथिवीकेन्द्रापेक्षया

संनिकर्षाधिक्ये वस्तुनो गुरुत्वमधिकं भवतीत्यत्र स्पष्टं प्रमाणं तु वक्ष्यमाणोदाहरणेन
स्पष्टं भविष्यति । ‘तु’ नामके तुलादण्डे अत्युच्छ्रिते ‘स्त’ नामके स्तम्भे स्थापित
‘क१-क२-क३-क४’ नामकाश्चत्वारः कंसा रज्जुपुं समालम्बिताः ।

तत्र प्रथममुच्यते योः कंसयोस्तुल्यगुरुत्ववद्वस्तुयुगान्यस्य तुलादण्डः स्थिरीक्रियते ।

ततश्च वस्तुद्वयादित्थं तु-
लितादेकं पृथक्कृत्य
निम्नतरे कंसे स्थाप्यते ।
अस्य च निम्नतरस्य
कंसस्य उपरिष्ठकं सापेक्षया
पृथिवीकेन्द्रं प्रति संति-
हिततरस्याग्निम्नतरं कंसे-
स्थापितस्य वस्तुनो गुरुत्वं
सद्यः संबर्द्धते तुलादण्ड-

तरपार्श्वसंनिहितोऽन्तश्च सद्यो निम्नीभवति ।

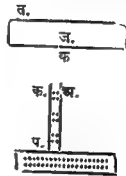
अत्र तस्मिन्नेव परमाणुराशी पृथिवीकेन्द्रसंनिधानविप्रकर्षविशेषवशाद् गुरुत्वे
विशेषीभवतीति द्रष्टव्यम् । आकर्षणमानं च आकर्षकाकृष्यवस्तुद्वयमानघातस्य तद्वि-
प्रकर्षवर्गविभक्तस्य सापेक्षम् । ततश्च यदि 'म१-म२' नामकं वस्तुद्वयं परस्परकर्षकं
भवेत् समयमध्ये विप्रकर्षश्च 'द' शब्देन विन्यस्येत तदा तयोराकर्षणं $\frac{m^1 \times m^2}{(d)^2}$ एत-
न्मितं भविष्यति ।

गुरुत्वञ्च द्रव्यस्वभावापरिवर्तनेन नोपचयमपचयं वा भजते । काचनलिकायां
सुपिहितायां स्थापितं द्रव्यद्वयं शीतोष्णत्वादिविशेषेण परस्परमिश्रणादिवशेन वा न
परिवर्तितगुरुत्वं कदाप्युपलभ्यते ।

प्रायः सर्वेषु द्रव्येषु स्थितिस्थापकत्वमुपलभ्यते । इयं शक्तिः केषुचिद्द्रव्येष्व-
धिका केषुचिच्चाल्पा । सर्वं वस्तु बाह्यशक्त्याक्रान्तं ततो मुक्तं चाक्रान्तिबलभेदात्
आक्रमणसमयादिभेदवशाच्च आक्रमणाल्पत्वे पुनः स्वामवस्थां प्रतिपद्यते तदाधिक्ये तु
न तथा । यथा ताम्रादितन्त्री गुरुणा लौहादिपिण्डेनाकृष्यमाणा समधिकाधिकं लम्ब-
माना किञ्चिद्दूरपर्यन्तमाकृष्टा ततो मुक्ता च पुनः स्वामवस्थां प्रतिपद्यते । ततोऽधिक-
माकृष्टा तु निम्नान्निम्नतरं लम्बमानैव गच्छति । ततोऽप्यधिकमाकृष्टा च भज्यते ।
आक्रमणानन्तरं पूर्वस्थितिरुत्थापनाय च कानिचिद्दस्तूनि न समयमपेक्षन्ते । अन्यानि तु
यद्दुसमयानन्तरं स्वां स्थितिं स्थापयन्ति । प्रायो धातुमयानां न समयापेक्षा । काचमयी
तन्त्री तु माराकृष्टा कतिपयद्वोरानन्तरं पुनः स्वां स्थितिमापद्यते ।

यया शक्त्या दीपवर्त्तिस्त्वैलमाकर्षति सा शक्तिः कैशिकाकर्षणान्ना व्यवहियते ।
मायो जलतैलादिद्रव्याणि चर्मकोशाच्छन्नानीव व्यवहरन्ति स्वसंबद्धं द्रव्यान्तरं च
यथाशक्ति स्वाभिमुखमाकृष्य वर्त्तयन्ति । यदि धनुराकारा कौशेयगुणवती तन्त्री
तेलक्षारमिश्रे जले (Soap Water) निमज्ज्यते तदा तज्जलबुद्बुदेनाकृष्यमाणं
कौशेयमतितरां दृढं सत्तन्त्रीं प्रत्याकृष्यते । अस्मिन्निचित्रे त=तन्त्री । ज=जलबुद्बुदम्
क=कौशेयसूत्रम् । इदमेव कैशिकाकर्षणस्य मूलम् ।

अनया शक्त्या सूक्ष्मरन्ध्रकाचनलिकासु
जलादिद्रवपदार्थाः स्वयं सुदूरमारोहन्ति ।
अस्मिन्निचित्रे 'क' काचनलके अपावृताघोमुखे 'प'
नामकरक्तजलपूर्णपात्रस्योपरि स्थापितमात्रे एव
रक्तजलं शनैः 'अ' स्थानपर्यन्तमारोहति ।
एवमन्येषां प्रसिद्धतराणां गुणानां स्वयं परोक्षा
विधेयेत्यलम् ।

['मित्रगोष्ठ' पत्रिका, काशी, १८२६ शकाब्दः, चैत्रः, प्रथमवर्षे द्वादशसंख्या]

भाषातत्त्वम्

इह खलु भाषाविषये त्रयः प्रश्नाः समुत्तिष्ठन्ति । कथं मनुष्येषु भाषायाः प्रादु-
[प्रश्नाः] र्भाव आसीदिति प्रथमः प्रश्नः । कः क्रमो भाषाणां पौर्वापर्यस्य, कथं च
वर्गीकरणं भाषाणामिति द्वितीयः । के हेतवो भाषासु परिणामस्येति
तृतीयः ।

१. तत्र प्रथमं भाषाया मनुष्येषु कथमाविर्भाव आसीदिति विचारे केचि-
दीश्वरः साक्षादाविर्भूय मनुं वा कश्यपं वा 'आदमं' वा यथातथानुपूर्वीकनामधेयं
नराणां प्रथमपूर्वजं स्वरचितैर्व्याकरणकोपादिभिरपरधा वा
[ईश्वरमूलकत्ववादः] यथा कथञ्चिद्भाषां कामप्यशिक्षयद्यस्याः क्रमेण रूपान्तराणि
भजन्त्यो विविधाः सांप्रतिक्रियो भाषा दुहितर इवेत्याहुः ।
अन्ये तु नराः सभ्यताप्रचारात्पूर्वं भाषां विनैवेद्विवाकारादिभिः परस्परालापं कुर्वाणा-
स्ततो निजकार्यमनिरुद्धमाणं विलाक्य शकटादिक्लेशं, सारमेयादिभाषणं, स्वाभाविकं
दुःखमयादौ सुखादकस्मादुचरितं 'ही', 'हा', 'हुम्' आदिशब्दजात चावलम्ब्य तत्तद्व-
स्तूनां तत्तत्क्रियाणां च नैसर्गिकध्वनिमूलकानि काककोकिल-
[ध्वनिमूलकत्ववादः] कुक्कुटादीनि फूत्कारचीत्कारादीनि च नामानि निर्ममाणाः
परस्परं तेरेव च व्यवहरन्तः काञ्चिद्भाषां प्रचारयाम्यभूवुरिति
साटोपमुदृङ्खयन्ति । इतरे तु सभ्यताभावविक्षयाः पुरुषपूर्वजाश्चेष्टादिभिर्निजव्यवहार-
निर्वाहं कालक्रमेणावश्यकताभिपृच्छो सम्यग्जायमानमपश्यन्तो
[अग्नौन्यवविद्वातः] महतीं काञ्चित्सभां महामण्डलं वा विधाय गवाश्वादीन् शृङ्ग-
पुच्छादिभिर्ग्राहं ग्राहमिदं वस्त्वेतत्पदवाच्यमिति मिथः संविदं
विधाय महामण्डलनिर्णीतानां शब्दानां प्रचाराय वाग्मिन उपदेशकान्महोपदेशकान्महा-
महोपदेशकाञ्च दिगन्तेषु संप्रेष्य भाषामात्मीयां व्यवहारमोचरी-
[नैसर्गिकशक्त्यः] चक्रुरिति तर्कन्ति । परे तु पूर्वोक्तामाशमूलकत्व-ध्वनिमूलकत्व-
मित्रःसंविन्मूलकत्वरूपां वादत्रयां पूर्वपक्षत्वेनाभिलक्ष्य वादेष्वे-
षां शतशो दूषणान्मुद्रायन्तः पृथिव्या जनेषु नैसर्गिकी मानसी शक्तिरीश्वरीराज्यिता
तादृशीं काचिदस्मि यथा स्वयमेवेति निजोपयोगानुरूपं ध्वन्याद्यवलम्बसदृशान्महामन्या-

दृशं च शब्दजातं विरच्य परस्परं चिरं न्याजद्वयं वहरन्ति व्यवहरिष्यन्ति चेति स्वपक्षं सिद्धान्तयन्ति तर्कयन्ति च कर्कशतर्ककर्तरीजुषः पूर्वपक्षान्वक्ष्यमाणोत्था ।

ईश्वरेण प्रथमजो मन्वादिर्भाषामशिक्ष्यतेति तावत्कथं संभाव्यते, व्याकरण-कोपादिकं हि भाषाशिक्षणसाधनं यां काञ्चिद्भाषामवलम्ब्यैव विवरितुं शक्यते न तु मूकेन मूकं प्रति । यदि प्रथमज ईश्वरस्य भाषां बोद्धुं प्रथमत एव शक्तो

[सर्वपक्षनिरासः] नाग्य भाषाशिक्षणभावश्यकं, यदि तु भव्यं स मूको भाषानभिज्ञश्च

क उपायस्तन्मवगमयितुमीश्वरस्येति भाषान् पुरुषरूपेणावतीर्येश्वरः

प्रथमजं भाषामशिक्षयदित्यसङ्गत्वम् । अथेश्वरेण न लौकिकेन गुरुणाक्षरसाम्राय-शब्दपारायणादिभिः शिक्षितः प्रथमजः किं तर्हि भाषाज्ञानीपयिकशक्त्युद्बोधनेनाग्य चेत्तसीतीश्वरमूलकत्ववादिनामभिप्रायस्तद्भागतोऽम्माकमीश्वरवितोषणैर्नैसर्गिकशक्तिवाद-पक्षः । ये तु ह्री, ह्रा, हुम, फट्, क्ले, क्रौम, आदिभ्वनिमूलकत्वं सर्वेषां भाषाशब्दानां वदन्ति तेऽपि किल गथाकथंचित्प्रत्यक्षवस्तुवाचकानां केषांचिदेव शब्दानां कारु-क्रौञ्चादीनां ध्वनिमूलकत्वं समर्थयितुं प्रभवन्ति न पुनर्ज्ञानविज्ञानसम्बद्धानां संवित्प्रत्यय-समयाचारादिशब्दानां शास्त्रीयाणामवच्छेदकताप्रकारतानुयोगिताप्रतियोगिताविषय-यादिशब्दानां चेति तेषां वादः प्रायिकः कतिपयशब्दविषय एवेति ध्येयम् । ये पुनर्मूक-महामण्डलसंविन्मूलिकां भाषोद्धतिमाहुन्नेषामपि समिती तावत्पर्यन्तं भाषाज्ञाना-भाषान्महतां हुंकार-ह्रस्वकार-चीत्कार-बहुलस्य कोलाहलय प्रवर्तमानस्यापि कया भाषया सभाषाः पतय उपपतयश्च निश्चिताः कथं वा महोपदेशकादयो भाषाज्ञानं धिनो-पदेशविचक्षणं बभूवुरिति नावधार्यते बहुविचारानन्तरमपि । तदित्यं पूषपक्षत्रयस्य प्रत्यादिष्टत्वात्त्वज्ञान्तराणां वा मुलभत्वेन चतुर्थो नैसर्गिकशक्तिमूलकत्ववक्त एव विच-क्षणैर्भाषाव्यवहारविषयेऽङ्गीकार्य इति कुतमत्र वाक्यप्रपञ्चेन ।

२. यथावथा वा भाषाणानुद्धवो भवतु । सांप्रतं याः खलु भाषाः प्रचारविषये वर्तन्ते तासां परस्परं सम्बन्धोऽस्ति वा, तथा सामान्यतः कीदृशानि रूपाणि भाषाणा-मभवन् सांप्रतं च वर्तन्त इत्यरर. प्रश्नः । तत्र विविधानां भाषाणां परोक्षेण भाषा-तत्त्वज्ञेरेते विषया एवं निर्णीताः । काञ्चिद् भाषा विशेषतः मध्यजातानां वर्गीकृताः अपरास्तु सभ्यताशून्यानां चन्यानां भाषाः परस्परं वस्तुतोऽसम्बद्धा दारानिकीरनभ्यस्त-तयाऽज्ञातसम्बन्धा वा प्रयगेव वर्तन्ते । तत्र चार्यभाषाणामेको महावर्गो यस्मिन् संस्कृत-पारसीक-जोर्टिन-मीक-गोथिकादि भाषा अन्तर्भूताः । अपर आरव्यवर्गो यस्मिन् हिमश्रव्यभाषाणामन्तर्भावः । अन्यस्तुरुष्टवर्गो यस्मिन् तुरुष्क (टर्की)

देशीयानां भाषाणां संग्रहः । इतरस्त्रीनवर्गो यस्मिन् चीनजापानप्रभृतिदेशीयानां भाषाणामन्तर्भावः । परञ्च द्रविडवर्गो यत्र तामीलतैलङ्गादिदक्षिणभारतीयभाषाणां संग्रहः ।

वर्गीकरणम्

एवं केचिदन्येऽपि अफ्रिकाऽमेरिकादिदेशेषु प्रचरन्तीनां भाषाणां वर्गाः सन्ति, ये च वर्गान् भाषातत्त्वज्ञैः सम्यगभ्यस्ताः इत्यनपेक्षिताः । तत्र च अस्माकं परिचया-यात्यन्तमपेक्षितः । प्रथम आर्यवर्गस्तत्रापि भारतस्याुत्तरस्यां दिशि बहुलप्रचारस्तस्या-वान्तरवर्गः संस्कृताख्यो यत्र हिन्दी-मराठी-बंगाली-गुजरातिभाषाणां संग्रहः । अस्मिन् प्रबन्धे च संस्कृतवर्गादेवोदाहरणादिकं प्रयोक्ष्यते । इदञ्च वर्गीकरणं शब्दानां रचना-याश्च साम्यमुपलभ्य स्थिरीकृतम् । तत्रापि शब्दानां साम्यं न तथा वर्गैक्यप्रयोजकं यथा यथा वाक्यरचनायाः साम्यम् । तथाहि बंगभाषायां हिन्दीभाषायां च यथा बहुवचनसंस्कृतशब्दाः उपलभ्यन्ते तथैव भारतीयानां सम्बन्धात् कदाचित्तामितादिषु अपि, तथापि बंग-हिन्दी भाषयोर्वर्गात्पृथगेव द्रविडवर्गस्य स्थिरिति न शब्दाधीनः किन्तु वाक्यरचनाधीनो निर्णयः ।

भाषा-भेद प्रयोजकम्

एवं भाषाभेदप्रयोजकत्वमपि न तथा शब्दभेदस्य यथा वाक्यरचनाभेदस्येति ध्येयम् । तद्यथा 'अहं बाष्पशकटस्य विश्रामस्थानाय प्रस्थानं करोमि' इत्यभिन्वाक्ये शब्दास्त एव "मैं बाष्पशकट के विश्राम-स्थान पर प्रस्थान करता हूँ" इत्यस्मिन् वाक्येऽपि प्रायः सन्ति तथापि वाक्यरचनाभेदात् प्रथमवाक्यं संस्कृतभाषामयमन्यथ हिन्दीभाषासम्बद्धमित्युच्यते । एवं कैश्चिच्छास्त्रिभिर्भट्टाचार्यैश्च न्यायादिकं पाठयज्ञिः शास्त्रार्थविवाद वा कुर्वाणैः स्वयं संस्कृतगिरा वक्तुमशक्ततया वा श्रोतॄणां बोधसौकर्याय वा समुच्चार्यमाणानि प्रकारतावच्छेदकताप्रचुराणि अपि 'है', 'छूथ' 'आछे' इत्यादि विरलक्रियादिवशादेव हिन्दी-मैथिल-बंगदिभाषामयानि ननु संस्कृतभाषामयानि व्यपदिश्यन्ते । अयं तावदेशभेदेनैको वर्गीकरणप्रकारो भाषाणामपरस्तु तासामवस्थाभेदात् ।

अवस्थाः

विविधानां भाषाणां उत्तत्कालेषु तासामवस्थानां च पराचक्षणेन ज्ञायते यथा भाषाणां सामान्यतश्चतस्त्राऽवस्थाः भवन्ति । प्रथमा घात्ववस्था, द्वितीया समासावस्था, तृतीया प्रत्ययावस्था, चतुर्थी चान्यथावस्थेति । प्रथमं मनुष्येषु घातुमय्यः प्रकृतिप्रत्यय-

विभागहीना भाषाः प्राचरन् । शब्दानां परस्परं संसर्गश्च शाब्दबोधे चैकपदार्थेऽपर-
पदार्थस्य संसर्गः संसर्गमर्यादया भासत इति गदाधरीयव्युत्पत्तिवादोक्तविधया प्रत्यया-

दिकं विनैव प्रतीयते । साम्प्रतमपि चीनादिदेशेषु घातुमयी भाषा
[भातवस्था] प्रयुज्यते । चीनवासिभिर्हि घटमानयेति वक्तव्ये एको निर्वि-
भक्तिकः शब्दो घटवाच्योऽपरश्चानयेत्यर्थको विभक्तिरहित एव

शब्दः प्रयुज्यते नैव च सुखं शब्दबोधो भवति । न केवलमेतावदेव । यथा जीवेषु उद्भि-
ज्जाएडजजरायुजानामुत्तरोत्तरं विरोपे सत्यपि रसपरिणामादिकमुद्भिज्जकार्यमएडजेज्यपि
तद्विशिष्टं च गत्यादिकं किञ्चिदुपलभ्यते तथा जरायुजेषु विरोपतो मनुष्येषु नीचतम-
प्राणिसाधारणं रसपरिणामगत्यादिकं ततोऽप्यधिकं च किञ्चिद्विवेकादिकमुपलभ्यत इति
जीवशास्त्रस्य निश्चयस्तथैव भाषास्वपि पूर्वपूर्वावस्थाधर्मा अपि उत्तरोत्तरावस्थासूप-
लभ्यन्ते केचिच्च विरोपा अपोति बोध्यम् । अत एव घातवस्था अपि उत्तरा-
वस्थासूपलभ्यन्त इति पश्चात्पञ्चयिष्यते । काश्चित्तु द्राविडादिभाषाः अमेरिकादि-

प्रदेशभाषाश्च द्वितीयायां समासावस्थायां वर्तन्ते द्राविडादिभिर्हि
[समासावस्था] गृहास्तत्वरं घटमानीय पानीयं दीयतामिति वक्तव्ये एको महा-
वंशस्तम्बाकृष्टलट्वासमः समस्तः शब्दः सम्पूर्णवाक्यार्थबोधकः

प्रयुज्यते, तेनैव च किङ्विज्ञायितबहुलेन शब्देन वाक्यार्थबोधो भवति । प्रथमावस्थायां

ये किल शब्दा वाक्येषु पृथगेवावर्तन्त त एव शनैः शनैरेकीभवन्तः
[प्रथमावस्था] समासावस्थाप्रयोजका भवन्ति । ततश्च समस्तेषु शब्देषु कश्चित्
प्रवलः स्वार्थं निजस्वरादिकमुदात्तादि च रत्नं वैकल्यरहितस्तिष्ठति

तत्रैव च समासे कश्चिदपरः शब्दः घृष्टघृष्टो दुर्बलीभवन् प्रत्ययावस्थाः प्राप्यते, एषु
प्रत्ययेषु कल्प-देश्य-देशीय-चर-रूपादिकाः साम्प्रतमपि वृथक् प्रयोगार्हं रूपं विभ्रति ।
केचित्तु मुत्तिङादयः कृतद्वितादयोऽपि सांप्रतं संक्षिप्तं वृथक् प्रयोगार्हं रूपपरिचयायोग्यं
स्वरूपं विभ्रति । तथाहि कतिपयवर्षाण्युतेभ्यः पूर्वं प्रायः भवति भवामि इत्यादीनां
स्थाने भूधातोस्तच्छब्दस्यास्मच्छब्दस्य च वृथक् प्रयोग आसीत् । कालक्रमेण तु
तच्छब्दस्य रूपं घृष्टप्रायं ति इति अस्मच्छब्दस्य च मि इति संवृतम् । सांप्रतं च
तिशब्दस्य मिराब्दस्य वा प्रत्ययावस्थापन्नम्योत्तरतिः कथमभूदिति परिचयोऽपि दुःखेन
जायते । एवं चतुर्थी चाज्ययावस्था पुनर्धातवस्थासदृशो आङ्ग्लादिप्राञ्चात्यभाषासु

उत्तर-भारतीय हिन्दी बङ्गला आदिभाषासु चोपलभ्यते । अस्या-
[अन्ययावस्था] मवस्थायां प्रत्ययावस्थातः परमत्यन्तघृष्टानां विभक्त्यादीनामर्थ-
बोधस्य दुष्करतया तेषां मवस्था लोपे जाते सम्बन्धबोधनमव्ययैः

क्रियते । यथा आङ्ग्लभाषायां पूर्वं कागकादिबोधकविभक्त्यादिप्रत्ययेषु सत्त्वापि सांप्रतं तेषां लोपो जातः सम्बन्धबोधनं चाव्ययैरधिकरणादिबोधकैर्विधीयते । यथा ग्रामे वृत्तोऽन्तीति वाच्ये आङ्ग्लैश्चत्वारः शब्दाः प्रयुज्यन्ते । तत्र एको ग्रामवाची, अन्यः अधिकरणसम्बन्धवाची अपरो वृत्तवाची इतराश्चामधातुवाची । तत्राधिकरणबोधार्थं पृथक्शब्दप्रयोगः । कर्तृसम्बन्धमु मंसर्गमर्यादयैव भवति । एवं हिन्दीभाषायां तथैव वाक्यार्थबोधनाय 'गाँव में वृत्त है' इति चत्वारि पदानि प्रयुज्यन्ते तत्राप्यधिकरण-बोधाय कर्तृबोधाय च विभक्तयो न मन्ति किंतु अधिकरणबोधः 'में' इत्यव्ययेन कर्तृबोधश्च संसर्गमर्यादया न भवतीति सुव्यक्तम् । इत्थं प्रत्ययहीनाः प्रत्ययविरला या प्रत्ययकार्यं चाव्ययैः पृथक् प्रयुक्तैः कुर्वाणा भाषाः अव्ययावस्थागता उच्यन्ते ।

तत्र च प्रायोऽवस्थानां सांकर्यमपि दृश्यते । पुरुषो हि यथा वयःसन्धी वर्तमानोऽनेकावस्थाधर्मानादिर्भावयति तथा भाषास्वपि दृश्यते । तद्यथा संस्कृतभाषायां सर्वावस्थाधर्माः परिदृश्यन्ते । यारि पियेति वाक्यं हि प्रथमावस्थानं गतं नह्यत्र वैयाकरणप्रकाण्डानामकाण्डताण्डवितेन लापादिविधनेनापि प्रत्ययावस्थानं सुलभमिति प्रत्ययरहितमेवेदं वाक्यम् । एवं 'किमिदम्-राजपुरुषगतागतविकलजनसंमर्दः' इति प्रश्नोत्तरालापे उत्तरवाक्यमेकसमासमयमिति द्वितीयावस्था सुव्यक्ता । तथा प्रत्ययावस्था संस्कृतभाषायां सांप्रतं मुख्येयेति रामा गच्छतीत्यादि सहस्रशो वाक्यानि तृतीयावस्थोदाहरणानीति न तदर्थं कश्चित्प्रयासः । चतुर्थ्या अप्यवस्थायाः संस्कृतभाषायां प्रचाराङ्कुरो दृश्यते कालवशाच्च तत्प्रयाजकानामव्ययानां विशेषतः कर्मप्रवचनीयात्यानां विभक्तिस्थानीयानां प्रयागप्राचुर्यं सम्भाव्यते । विभक्त्यादिप्रयोगे हि सन्ध्यादिशिष्ये महान् क्लेशो जायते कस्यां विभक्तौ कस्य शब्दस्य किं रूपमिति च सर्वदा ज्ञातुं न सुकरमिति बह्वः बन्ध्वै वच्मात्यस्य स्थाने बध्नुं प्रति वच्मोति कर्मप्रवचनीयघटितं प्रयागं बहु मन्येरन् । इत्थं चतस्रोऽप्यवस्था संस्कृते यथा कथंचित्सुलभाः प्रत्ययावस्था तु मुख्येति स्थितम् ।

एवं भाषाङ्गवं भाषाणां वर्गीकरणमवस्थाभेदं च प्रपञ्च्य सांप्रतं के हेतवो भाषासु परिणामस्येति किञ्चित्प्रस्तूयते—तत्र (क) देशस्वभावः, (ख) अशक्तिमिश्र-मालस्यम्, (ग) धर्मादिकम्, (घ) संस्कारप्रवृत्तिः, (ङ) भाषान्तरसंगृह्येति मुख्यानि कारणानि भाषाणां परिणामस्य ।

देशस्वभावभेदेन भाषाणां भेदो भवतीति तावत्सुप्रसिद्धमेव । एकैव भाषा [देशस्वभावः] तत्तद्देशेषु प्रचरन्ती तत्तद्देशीयानां स्वभावादिवशात्पृथग्रूपा भवन्ती नानानामान्यासादयति । इत्थमेव संस्कृतात्माकृतभेद-

क्रमेण सांप्रतिक्यः हिन्दी-मराठी-बङ्गालीआदिभाषाः समुत्पन्नाः । एक एव हि संस्कृत-
शब्दः लक्ष्मीः इति हिन्दीभाषायां लच्छमी इति बङ्गभाषायां च लक्खी इत्युच्यते ।
संस्कृतभाषापि स्वयं देशभेदात् किञ्चिद्विभजेव भवति । तथाहि दक्षिणात्या भाल-
भणित्यादिशब्दान् फालफणित्यादिरूपेणोच्चारयन्ति । अत्रत्यानामवदानशब्दं दाक्षि-
णात्यसंस्कृतेऽपदानमित्युच्यते । एवं तडागताढङ्गादिस्थाने दाक्षिणात्यैस्ताडङ्कतटाका-
द्युच्यते । इत्थं देशस्वभाववशाच्छब्दस्यैकस्य रूपभेदो जायते । प्राकृतेष्वपि एकस्यैव
कृष्णशब्दस्य 'कम्मणो' 'कण्हो' इत्यादिरूपाणि जायन्ते । कन्याशब्दः कर्मिश्चित्प्राकृते
कण्णा इति अन्यत्र तु कज्जा (पैशाचं) इत्युच्यते । एवमन्येपि भेदा अशोकशासन-
प्राकृतेषु एकारम्यानुपलम्भः, प्राकृतान्तरेषु एकारस्य बहुश उपलम्भ इत्यादयो अत्रो-
दाहर्तव्याः ।

एक एव वर्ण एकस्मिन्देशे मुखेनोच्चारयितुं शक्यते ऽपरत्र तु दुरुच्चारः स एव
[भराक्तिमधमाक्षस्यम्] यथा चीनदेशीयैः काइष्ट इत्यस्य स्थाने केलिसेत्तू इत्युच्चारयन्ति ।
एवं लकारो भारतीयैरन्यैश्च मुख्यमुच्चार्यते । परं जापानीय-
लंकारो ऽत्यन्तं दुरुच्चार इत्युच्यते । इत्थं देशवयःसमयादिवशादुच्चारणं मुख्योच्चारता
वा संजायते । एकस्मिन्नपि हि देशे कुटुम्बेऽपि वा स्त्रीवालकादीनामुच्चारणं पुरुषाणां-
मुच्चारणाद्विच्यते । तत्र च यद्यपि सामान्यतो मिश्रदेशीया अपि मिश्रदेशीया भाषाः
शिक्षादिप्रशास्त्रमुच्चारयितुं प्रभवन्ति । यथा भारतीयैरङ्गलभाषाऽतिशुद्धतयोच्चार-
यितुं शक्यते तथापि शिक्षाभावाद्वा जिह्वाप्रयत्नपरिहारपरदालस्याद्वा प्रायो भाषाषु
परिणामा भवन्ति तेन च 'प्रमिसरी नोट' इत्यस्य स्थाने 'परमेसरी लोट' 'लाइमेरी'
इत्यस्य स्थाने 'रायबरेली' इति 'स्मृति' इत्यस्य स्थाने 'श्रुति' इत्यादयः परिणामाः
प्रादुर्भवन्ति । अयमेव मुख्यः परिणामहेतुर्भाषाणाम् । यत्रयोग्यः संस्कृतसम्भवो
भागधीशौरसेन्यादिप्राकृतप्रवाहक्रमेण सांप्रतं हिन्दीबङ्गभाषादिरूपोऽनेकस्रोतोमयो
भारतीयभाषाणां प्रवाहः प्रवर्तते ।

धर्माचारादिकृतो मनुष्याणां स्वभावभेदो निमित्तान्तरं भाषाविपरिणामस्य ।
तथाहि केषुचिद्देशेषु स्त्रीभिः पत्युर्नाम न ग्रहणीयमित्याचारः
[धर्माचरिदम्] अन्यत्र च पुरुषैर्भार्याया नाम न गृह्यते । एवं गुर्यादिनामपरि-
हारापि बोध्यः । श्लोकश्चात्रोदाह्रियते—
आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिरूपणस्य च ।
ध्रैयस्त्वामो न गृह्णीयाज्येष्टपत्यकलत्रयोरिति ॥
तथा च येषां भक्तानां गुरवो लोटादासर्भटादासादिनामानो भवेयुर्यथा पाराणस्या-

मयोध्यादौ च बहव उपलभ्यन्ते तेर्मक्तवरैर्गुणनाम परिहरद्भिर्भटादिप्रसिद्धहिन्दी-
शब्दानां स्थाने शब्दान्तराणि यथासम्भवं प्रयुज्यन्ते । ततश्च प्रथमं तेषां कुटुम्बेषु
तदनन्तरं च समस्तजनपदेऽपि कदाचिदोद्देशानामभिनवशब्दानां व्यवहारो जायते ।
एवं केषांचिदाचारे क्षीरशब्दो मृताशौचानन्तरभाविकेशकर्तनपर इति कृत्वा मुण्डन-
शब्द एव सामान्यक्षीरार्थे प्रयुज्यते क्षीरशब्दश्चागाङ्गलिकत्वेन निश्चीयत इत्यादि-
कान्यन्यानि प्रयोगपरिवर्तनोदाहरणान्युद्घाति ।

पण्डितैर्भाषान्तरव्यवहारकाले यथसंभवं भाषान्तरशब्दाः संस्कृताकारसदृश-
माकारं प्राप्यन्ते । एवामाङ्गलभाषाभिज्ञैर्भाषान्तरशब्दा आङ्गल-

[सस्कारप्रवृत्तिः]

भाषासदृशमाकारमाप्यन्त इति दृश्यते । संस्कृतज्ञैः, पण्डितैः

‘खिचड़ी’ इति हिन्दीशब्दः खिचटिकारूपेण परिणम्यते रोटी-
शब्दश्च रोटिकेति परिवर्त्यते । क्रमाद्येदृशाः शब्दाः संस्कृतेऽपि पण्डितस्मन्यैः प्रयुज्यन्ते ।
इत्यमेव बिल्हणादिसमयेषु प्राकृतो लड्डशब्दः सुन्दरवाची लटभरूपतां प्राप्तः संस्कृत-
भाषायां प्रचारं प्राप ।

भाषान्तरसंघर्षेण नूतनाः शब्दा भाषायां समागच्छन्ति, केषांचिच्छब्दानां

वास्तवार्थां नश्यतीत्याद्यपि सुप्रसिद्धमेव । कङ्कल्लिशब्दः

[भाषान्तर सपटः]

प्राकृतेऽशोकपुष्पावाची प्राकृतात्संस्कृते शङ्कराचार्येण भारतधम्पू-
कारेणान्यैश्च गृहीतः संस्कृते चैको लकारोऽस्य विलोपितः ।

‘प्रमदघनकङ्कलितरवे’ इति सौन्दर्यलहरी । कङ्कलिदेशमुपनीयेत्यबन्तश्च । एवं हण्डे
हब्जे हल्ला इत्यादीन्यव्ययान्यमरेण प्राकृताद् गृहीतानि शब्दान्तराणि चावुत्तादीनि
प्राकृतात्संस्कृतमागतानि । एवं संप्रति यद्देशीयैः स्वभाषानुसारेण संस्कृतेऽपि रौद्रशब्दो
मीपणवाची धर्मार्थं सञ्भ्रान्तशब्दो व्याकुलार्थवाची च पूज्यार्थे प्रयुज्यते ।

एते पञ्च मुख्या भाषा परिणतिहेतवश्छन्दोरत्तादिकानि निमित्तान्तराणि तु
विरलप्रसराणि विस्तरपरिजिहार्पया नोपन्यस्तानि ।

[‘मगधोद्गी-पत्रिका’, काशी, १८२८ शकाब्दा, मागशीये, तृतीये क्षणे अष्टमलंख्या]

प्रथमो भागः समाप्तः

द्वितीयो विभागः ।

श्रीसरस्वत्यष्टकम् ।

मातः सरस्वति सरस्वति पारशून्ये
 संसारनामनि निकाममुपप्लुतस्य ।
 रागादिभिर्जलचरैस्तमसाष्टतस्य
 नौकेय मेऽस्ति शरणं भवदङ्घ्रिपूजा ॥१॥
 मातर्भवातपहतो भवतीमवाप्य
 क्षुत्रे गुणान् कति दधे मनसि स्वदीयान् ।
 स्वादूदकाम्बुषितटीं मरुवासिपान्थः
 प्राप्याददीत क्रियदम्बु हृतौ स्वकीये ॥२॥
 मोहाम्बुधावतितरां तमसा निगूढा
 अन्विष्य तत्त्वकणिकाः किल जीवतो मे ।
 सारस्वतन्त्रकवितामृतदानशौण्डे
 सारस्वतं स्फुरतु धाम सदा प्रकामम् ॥३॥
 नाम्नातिर्भाविजनकैरतिपातकैर्मे
 स्तेयानृतादिभिरलं समलीकृतस्य ।
 यामम्बु सेवितवतो भुवनेषु कीर्तिः
 सा त्वं निषेहि सततं हृदये मदीये ॥४॥
 न त्वं प्रमादगलिता हृदयात्कदाचित्
 नान्याम्बु तत्र निवसत्यधिदेवतेव ।
 आगच्छते शिशुतया विहितेऽपि तस्मा-
 न्मां त्रायसे चरणयोः सविधे सदैव ॥५॥

सेवारववृत्तिमुररीकृतवानजस्रं
 देशे वसन् परमुखेत्तणमात्रधन्ये ।
 यत्पत्न्यपत्यसुहृदस्तव सेवनैक-
 शक्तान् करोमि मुखमेकमिदं ममाम्ब ॥६॥
 त्वत्सेवनाज्ञ परमो मम कोऽपि धर्मः
 स्वाराज्यमप्यतुलमेकमिदं तदैव ।
 भक्ते चिराय सद्योचितमेव दत्से
 यत्से मयीति वृणुवै परमम्ब किं वा ॥७॥
 मुक्तो न भक्तिमुदितेन महत्प्रसादः
 श्रद्धा प्रशास्तुषु हृदो न बहिर्व्यघोपि ।
 वित्रासिता अधिकृता न वचःप्रपञ्चै-
 दैन्यान्मयाम्य सत्तर्त परितोपितासि ॥८॥

अभिनवभारतम् ।

भारतीयमितिवृत्तम् ।

बाङ्मयार्णवीयेतिहासकाण्डे भारतीयेतिहासतरङ्गः ।

प्राचीनेभ्यो निबन्धेभ्यो नवीनेभ्यश्च यत्नतः ।
संगृह्य भारतस्येतिवृत्तं संक्षिप्तमुच्यते ॥ १ ॥
पूर्वराजशिलालेखतान्त्रपत्रप्रशस्तिभिः ।
मुद्राद्यैश्च कृतः प्रत्नैः प्रबन्धोऽयं परीक्षितैः ॥ २ ॥
कवित्वशक्तिदारिद्र्यान्निबन्धे यत्र कुत्रचित् ।
सूक्तयोऽस्मिंश्चिररत्नानां गौरवेण निवेशिताः ॥ ३ ॥
एकाहोरात्रवर्षेषु ध्रुवभूपितमूर्धसु ।
पुरा मेरुप्रदेशेषु न्ययसन्धार्यजातयः ॥ ४ ॥
तदा वसन्तसमयस्तत्राभूत्सार्वकालिकः ।
शीतोष्णवाधा नैवासीज्जिनाश्च सुखिनोऽभवन् ॥ ५ ॥
ऋषीणामुग्रतपसामतिमानुपवर्चसाम् ।
वेदः प्रादुरभूत्तत्र विद्यास्थानोपबृंहितः ॥ ६ ॥
तन्वन्तो^१ वेदिकान्यज्ञान्तुवन्तश्चार्यदेवताः ।
नन्दिताः प्राकृतेर्दृश्यैर्न्यवसंस्तत्र ते चिरम् ॥ ७ ॥
अथ कालवशादार्याः सर्वतो मेरुमण्डले ।
प्रालेयप्रलयाक्रान्ते प्रस्थिता दक्षिणां दिशम् ॥ ८ ॥
आश्रमन्तः क्रमाद्वाराः सरितः सागरान्गिरीन् ।
जयन्तोऽनार्यजातीश्च सर्वतस्ते प्रतस्थिरे ॥ ९ ॥

क्रान्त्वा हिमालयं केचित्प्राप्ताः पश्चिमभारतम् ।
 कृते^१ युगे महोद्योगाः सप्तसिन्धुपरिप्लुतम् ॥१०॥
 विजित्य नरजातीश्च भारते प्रथमोपिताः ।
 पश्चिमोत्तरभागेषु सभ्यतां ते विवस्तरुः ॥११॥
 अजय्याश्छलिनो बन्धाः पण्योऽरण्यमाश्रिताः ।
 जितास्तु शूद्रा दासत्वमार्येषु प्रतिपेदिरे ॥१२॥
 रत्नन्तः पूर्णैर्हृष्टं वेदं निधिमिवाक्षयम् ।
 व्यभजन्मृग्यजुःसामरूपेणार्या महौजसः ॥१३॥
 ऋचो देवस्तुतिप्राया यज्ञात्मानि यजूंषि तु ।
 सामानि गीतिसाराणि संगृहीवानि ऋक्छूतेः ॥१४॥
 सुदाःप्रभृतयो भूपाः संप्रामाद्यं च तत्कृतम् ।
 वर्णिता इतिहासांशा अपि वेदे कचित्कचित् ॥१५॥
 यदैतिहायभूदत्र पण्यप्रभृतिषु स्थितम् ।
 अथर्वागिरसाख्योऽस्य ऋषिभिः संप्रहः कृतः ॥१६॥
 अथर्षणां पुराणानामंगानां चाथ विस्तरैः ।
 विटपेरिच रेजेऽसौ वेदः कल्पद्रुमोपमः ॥१७॥
 यदुप्रकृतिविज्ञानमथर्वागिरसे स्थितम् ।
 मूलात्मकं यत्तत्त्वाभूदायुर्वेदादिविस्तृतिः ॥१८॥
 इतिहासपुराणेषु राजवंशादिकीर्तनम् ।
 लोकयात्रादिकाश्चान्ये विविधा विषयाः स्थिताः ॥१९॥
 शिक्षा व्याकरणं कल्पो ज्योतिश्छन्दो निरुक्तकम् ।
 वेदज्ञानोपयुक्तानि पदंगान्युपयो जगुः ॥२०॥
 शिक्षा विचारो वर्णानां पदानां व्याकृतिर्मता ।
 कल्पस्य विषया यज्ञा ज्योतिः कालविनिर्णयः ॥२१॥
 गायत्र्यादिगतिश्छन्दो निरुक्तेऽर्थस्य निश्चयः ।
 इत्थं विभक्ता विषया वेदांगानां पुरातनैः ॥२२॥

कलिः^१ शयानो भवति संजिहानस्तु द्वापरः ।
 सत्तिष्ठंस्त्रेता भवति कृतं संपद्यते चरन् ॥२३॥
 इति ध्रुतेर्महोयोगनिस्तन्द्रप्रायपूरुषम् ।
 कृताभिधानं प्रथितं युगं तत्कृतिशालिनाम् ॥२४॥
 त्रयोदश सहस्राणि युक्तानि नवभिः शतैः ।
 सोनाशीवीनि वर्षाणामन्तरे शक्यकृत्ययोः ॥२५॥
 चत्वार्यब्दसहस्राणि संयुतान्यष्टभिः शतैः ।
 कृतमंग्रिचये चान्यूद्यगानां त्रितयं क्रमात् ॥२६॥
 मुदाहरिश्चन्द्रनलाः पुण्यरलोकास्तयापरे ।
 भगीरथाद्या अभवन्कृतात्मानः कृते युगे ॥२७॥
 पितृन्प्लावयितुं दग्धान्गंगास्रोतोऽवतारितम् ।
 भगीरथेनाद्य यावच्चम्पातो हरयत्तेऽब्धिगम् ॥२८॥
 अथ त्रेतायुगे रामो भ्रमन्दशरयाक्षया ।
 नीतवान्कीर्तिमार्याणां लंकाद्वीपं मुदुर्गमम् ॥२९॥
 लंघयन्सागरं रामस्तं प्राप्य विनिवर्त्तिनः ।
 भगीरथात्पूर्वमवाद्भिवग्रेऽतिशयं निजम् ॥३०॥
 द्वापरेऽप्यभवन्नेवं भूपा भीष्मादिपूर्वजाः ।
 क्रमेण भारतीयानां द्वासमापत्तु गौरवम् ॥३१॥
 ऊनारीत्यधिकामेकत्रिराद्भ्यदरातीमिह ।
 शकन्दारम्भवः पूर्वं प्रादुरासीत्कलिः किल ॥३२॥
 प्रवृत्तेऽय कलावासीद्वैरालस्यादिविप्लुतम् ।
 जगत्समस्तमेवेदं धर्मक्षयविसंकुलम् ॥३३॥
 सप्तविंशे कलेरब्दे-चैत्रशुक्लादिमे त्रिणौ ।
 सप्तपिंषत्सारम्भो लौकिकाल्यस्य भूतले ॥३४॥
 शतेषु^२ षट्सु सार्वेषु त्र्यधिकेषु च भूतले ।
 कलेर्गतेषु वर्षाणामभूवन्कुरुपाण्डवाः ॥३५॥

१. देवरेपमाह्वये ।

२. ब्रह्मरामः ३१०६ (श० पृ०) द्वापर रामः ५५३६ (श० पृ०) कलेरारम्भः ३१०६ (श० पृ०)

षट्द्विपञ्चद्विपर्षाणि पूर्वं शकसमोदयात् ।
 सप्तर्षिषु मघास्थेषु शशास क्षमां युधिष्ठिरः ॥३६॥
 इन्द्रप्रस्थमधिष्ठाय पाण्डवाश्चण्डविक्रमाः ।
 सागरान्तां घरां घीरा अशिपन्नाशितद्विपः ॥३७॥
 श्रीकृष्णसचिवा वीराः पार्था बलमदोद्धतान् ।
 दुर्योधनादीन्संग्रामे^१ सुखेनैव विजिग्यिरे ॥३८॥
 घोरांगिरसशिष्योऽसौ ज्ञानविज्ञानतत्परः ।
 छान्दोग्ये वर्णितः श्रीमान्श्रीकृष्णो देवकीसुतः ॥३९॥
 अथ कृष्णे गते घोरः कलिः प्रावर्तत क्षितौ ।
 घर्माधर्मविमूढानां विनिपातस्य कारणम् ॥४०॥
 ध्यनश्यद्वैदिकं ज्ञानमितिघृत्तं व्यलुप्यत ।
 भूतप्रेतपिशाचादिपूजनं सर्वतोऽभवत् ॥४१॥
 संप्रदायसहस्राणि मतभेदाश्च भूरिशः ।
 धर्मे विनष्टेऽजायन्त व्यामोहाय नृणां क्षितौ ॥४२॥
 पाण्डवानां तृतीयस्य पौत्रः शत्रुनिबर्हणः ।
 अभिमन्योरभूत्पुत्रः परोक्षिन्नृपसत्तमः ॥४३॥
 जनमेजयनामभूत्परीक्षितनयो नृपः ।
 धृष्टदारण्यके नान्नी विन्यस्ते नृपयोस्तयोः ॥४४॥
 ब्राह्मणानां शतपथप्रभृतीनां क्रमेण च ।
 छान्दोग्याद्योपनिषदां प्रादुर्भावोऽभवद्भुवि ॥४५॥
 सत्राह्मणोपनिषदां संहितानां समुद्भवः ।
 जनमेजयपर्यन्ते कालेऽवनितलेऽभवत् ॥४६॥
 श्रौतगृह्यादिसूत्राणि प्रातिशाख्यं निघण्टवः ।
 जनमेजयतोऽर्वाञ्चि बुद्धात्प्रव्रतराणि तु ॥४७॥
 आदौ कालः संहितानां ब्राह्मणानां ततः परम् ।
 सूत्राणां समयः पञ्चाङ्गाव्यानां समयस्ततः ॥४८॥

आपानुसारतः प्रायः कालस्थितिरितीदृशी ।
 जनोद्योगानुसारेण कृतादिस्थितिमूचिरे ॥४६॥
 प्राचेतसेन मुनिना छन्दोभिलौकिकैर्नवैः ।
 चाल्मीकिना विरचिता रम्या रामायणी कथा ॥४७॥
 छन्दोभिर्वर्णनियतैर्नूतनैर्वैदिकेतरैः ।
 यस्मान्निबद्धं प्रथममादिकाव्यमिदं ततः ॥४८॥
 रामायणीयैश्छन्दोभिः प्रायश्चैतादृशैः परैः ।
 भारतं स्मृतयश्चैव पुराणानि च चक्रिरे ॥४९॥
 कुत्स्यां पांडवानां च संयुगं रोमहर्षणम् ।
 कृष्णद्वैपायनो व्यासो भारते विनिषद्ववाग् ॥५०॥
 इदं कविवरैः सर्वैराख्यानमुपजीव्यते ।
 उदयं प्रेप्सुभिर्भृत्यैरभिजात इवेश्वरः ॥५१॥
 अवलम्ब्यातिविस्तीर्णे चाल्मीकिव्यासयोः कृती ॥
 पाणिन्याद्याः कविवराः काव्यान्यन्यानि चक्रिरे ॥५२॥
 प्रक्षीणराजके वृत्ते महाभारतसंयुगे ।
 चक्रवर्त्तिविहीना भूः सामन्तैर्धारिता चिरम् ॥५३॥
 महानुभावेष्विति कालवेधसा सुमेधसामप्यविभान्यवर्त्मना ।
 क्षयं दुरन्तं गमितेषु राजसु प्रजासु वैरूढ्यमवर्त्तताभितः ॥५४॥

इति प्रथमा वीचिः ।

अथ दक्षिणकूले यो भागीरथ्या मनोहरः ।
 देशोऽस्ति मगधामिल्यो वसुधामुलमण्डनम् ॥ १ ॥
 यस्मिन्प्राप्तोपमा गोष्ठा ग्रामाश्च पुरसंनिभाः ।
 पुटभेदनतुल्यानि पुराण्यद्भुतया श्रिया ॥ २ ॥
 अनेकवारमुत्तानि लूनान्यपि हि कर्षकैः ।
 यत्र घान्यानि दूर्वावल्परोहन्ति मुहुर्मुहुः ॥ ३ ॥
 सदाप्रसन्नवशालिन्यः कुण्डोप्य्यो यत्र सुप्रताः ।
 अहनिशं कामदोहा गावः कामगवीनिभाः ॥ ४ ॥

तत्र भारतवर्षस्य सर्वस्वनिधिभूरिव ।
 श्रियः क्रीडागृहमभूत्पुरं राजगृहाभिघमम् ॥ ५ ॥
 वसत्यत्र जरासन्धो वन्दीकृतमहारथः ।
 पाण्डवानां द्वितीयेन द्वन्द्वयुद्धे न्यपात्यत ॥ ६ ॥
 तत्राभूच्छिशुनागाख्यो^१ नागराजलसद्भुजः ।
 शकान्दारम्भतः पूर्वमष्टमे शतके नृपः ॥ ७ ॥
 शाकवर्णः^२ क्षेमधर्मा क्षत्रौजा इति तत्कुले ।
 भूमिपाला रमालानबाहवो जज्ञिरे क्रमात् ॥ ८ ॥
 सप्तमे शतकेऽभूवन्त्ययोऽप्येते नृपोत्तमाः ।
 नेतिवृत्तं पुराणादौ तेषां किमपि दृश्यते ॥ ९ ॥
 क्षत्रौजसोऽथ सनयो विम्बिसार इति श्रुतः ।
 गृहे लक्ष्मीसरस्वत्योरभूद्राजगृहे बली ॥१०॥
 श्रेणीकृतयशा^३ योऽभूच्छ्रेणिकापरनामकः ।
 नेतेव दक्षिणः क्षोणी लक्ष्मी चावर्जयन्पुणैः ॥११॥
 पटंशताधिकवर्षाणि पूर्वं शकसमोदयात् ।
 निर्ममे विम्बिसारेण नवराजगृहं पुरम् ॥१२॥
 नवराजगृहाख्ये स नगरे निजनिर्मिते ।
 जित्वाह्वान्विदधे राज्यं प्रायोऽष्टाविंशतिं समाः ॥१३॥
 कोशलेषु नृपस्यास्य समये शाक्यवंशजः ।
 जातो गौतमबुद्धोऽसौ पुरे कपिलवस्तुनि ॥१४॥
 वर्धमानमहावीरजिनोऽपि मगधान्सुधीः ।
 कालेऽस्मिन्नेव वैशालिसंभवः समुपादिशत् ॥१५॥
 अजातशत्रुर्नृपतिर्विम्बिसारतनूभवः ।
 कृणिकापरनामाराद्रसुधामय वीर्यवान् ॥१६॥

१. शिशुनागः (श० पू० अष्टमे शते)

२. शाकवर्णायाः क्षत्रौजोन्ताः (श० पू० सप्तमे शते)

३. हेमचन्द्रस्य । ४. जिनस्य मृत्युः (मद्राहोः कल्पसूत्रे. विम्बिसारः ६०७-५८० श०पू०)

बुद्धस्य जन्म (६३५ श० पू०) अजातशत्रुः (५०६-४९४ श० पू०)

विजित्य कोसलान्राजा लिच्छवीन्मैथिलांस्तथा ।
 हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्ये मगधानां जयं व्यधात् ॥१७॥
 दुर्गं च पाटलिप्रामे लिच्छवीनामुपप्लवात् ।
 रक्षितुं मगधानेप स्थापयामास दुर्जयम् ॥१८॥
 खिन्नः पितुर्वियोगेन नृपतिः पितृवत्सलः ।
 निर्माय चम्पानगरौ तत्रैव न्यवसच्चिरम् ॥१९॥
 सार्धपञ्चशताब्देभ्यः पूर्वमेव शकाब्दतः ।
 गौतमो भगवान्युद्धः प्राप निर्वाणमात्मवान् ॥२०॥
 प्रसेनजित्सुतो राजा कोसलानां विदूरथः ।
 अजातशत्रोः कालेऽमूच्छ्राक्योन्मूलनदुर्महः ॥२१॥
 उपालिकाश्यपानन्दप्रमुखैः भ्रमणैः कृता ।
 कालेऽस्मिन्वौद्धसमितिः पुरे राजगृहाभिषे ॥२२॥
 पञ्चविंशतिवर्षाणि राज्यं कृत्वा मृते ततः ।
 अजातशत्रौ तत्पुत्रो दर्शको मगधानरात् ॥२३॥
 तावन्त्येव तु वर्षाणि कृतराज्ये गतेऽत्ययम् ।
 दर्शके तस्य पुत्रोऽमूदुदयो मगधेश्वरः ॥२४॥
 अत्योदयननान्नापि प्रसिद्धिं केचिदूचिरे ।
 वत्सराज इति ख्यात आख्यानेष्वेव भूपतिः ॥२५॥
 पाटलिप्रामदुर्गं स पितामहकृतं नृपः ।
 चक्रे पाटलिपुत्राख्यं परिता नगरोत्तमम् ॥२६॥
 आसन्नवत्वारिंशानि वर्षाणि कृतशासने ।
 उदये पञ्चतां याते नृपोभून्नन्दिवर्धनः ॥२७॥
 ततः परं महानन्दी नृपतिर्मगधानरात् ।
 औपविशाब्दिकं प्रायः प्रत्येकं राज्यमेतयोः ॥२८॥

उदस्य निर्वाणम् ५५१ (श० पृ०)

दर्शकः ५५१-५२८ (श० पृ०)

उदयतः ५२०-४६१ (श० पृ०)

मन्दिवर्धनः ४६०-४३० (श० पृ०)

स महापद्मनन्देन राज्यासुत्रेण पातितः ।
 प्रतिपेदे कालगतिं महानन्दी दुरत्ययाम् ॥२६॥
 नन्देन तस्य पुत्रैश्च पञ्चाशदधिकाः समाः ।
 समृद्धिभक्तु विहितं मगधेषु प्रशासनम् ॥२७॥
 नन्दानां यवनाध्यक्षोऽलिकचन्द्रः प्रशासने ।
 विजित्य पौरवं कंचिद् गन्धारानजयद्वली ॥२८॥
 प्राचीं प्रपालितां नन्नद्वैव (?) जिघृक्षिताम् ।
 अनुत्साहहतैः सैन्यैः प्रतस्थे स भुवं निजाम् ॥२९॥
 विसृज्य सिन्धुमार्गेण नयार्कं पोतनायकम् ।
 पारसीकपथेनासौ प्रत्यगाद्विषयं स्वकम् ॥३०॥
 प्रायोऽस्मिन्समये धर्पशिष्याद् व्याकरणोत्तमम् ।
 दाक्षीपुत्रादभूच्छालातुरीयात्पाणिनेर्मुनेः ॥३१॥
 शाकल्यगार्ग्यापिशलिशाकटायनगालवैः ।
 भारद्वाजस्फोटपुत्रचाक्रवर्मणकाश्यपैः ॥३२॥
 सेनकाद्यैश्च नैरुक्तैर्व्याकृतिज्ञैश्च यत्नतः ।
 कृताननुगमान्वीह्याष्टाध्यायीं पाणिनिर्ब्रवीत् ॥३३॥
 संस्कृतं पाणिनेः काले देशभाषाभबज्जने ।
 भापालोकादिशब्दैर्हि संस्कृतं व्यपादिशत् ॥३४॥
 व्याकृतिज्ञेन मुनिना पातालविजयाभिधम् ।
 कृतं पाणिनिना काव्यमिति केचित्परोक्षकाः ॥३५॥
 नैरुक्तानां शाकपूर्णिप्रभृतीनां मतानि च ।
 संगृह्य समयेष्वेव यारुक्थ्यक्रे निरुक्तकम् ॥३६॥
 किर्यन्ति पाणिनेः पूर्वं परतोऽप्यपराणि तु ।
 काणादादीनि सूत्राणि बभूवुर्दर्शनेष्विह ॥३७॥

शिलालिना कृशाश्वेन तथान्यमुनिभिः कृतम् ।
 सूत्रज्ञातं वीक्ष्य नाट्यशास्त्रं भरत ऊचिवान् ॥४१॥
 नन्दानां समये धीमानमूढररुचिः कविः ।
 आसीद् व्याकरणे यस्य कवित्वे च मतिः समा ॥४२॥
 सुमाल्याथैर्महापद्मः पुत्रैरष्टभिरन्वितः ।
 मौर्येण चन्द्रगुप्तेन बलेन विनिपातितः ॥४३॥
 चतुर्थ्योऽब्दशतेभ्यश्च किञ्चित्पूर्वं शकाब्दतः ।
 नन्दाः स्मृतिपथं नीता बलिना मौर्यभूभृता ॥४४॥
 आसीदमात्यश्चन्द्रस्य चाणक्याख्यो महामतिः ।
 प्राणैर्पीड्यशास्त्रं यो नृपाणामर्थमन्वयम् ॥४५॥
 येन^१ राक्षं च शास्त्रं च नन्दराजगता च भूः ।
 अमर्षेणोद्भूतान्याहुः प्रांशुवीर्येण धीमता ॥४६॥
 यस्या^२ मिचारवज्रेण वज्रज्वलनतेजसः ।
 पपात मूलतः श्रीमान्सुपर्वा नन्दपर्वतः ॥४७॥
 हत्वा नन्दान्विजित्यार्षश्चन्द्रगुप्तस्तथापरान् ।
 चाणक्यसचिवो राज्यं चिरं चक्रे महामतिः ॥४८॥
 शल्यकायवनाधीशाद्वलेन विजितादसौ ।
 गान्धारादीन्समाच्छिद्य चक्रवर्तित्वमाप्तवान् ॥४९॥
 शल्यकप्रहितो राजदूतो मेघस्तनाभिघ्नः ।
 चिरं चन्द्रसमामध्यमध्युवास विनीतधीः ॥५०॥
 तल्लेखेभ्यस्तथैवार्थशास्त्राद्याणक्यनिर्मितात् ।
 तात्कालिकी स्थितिः प्रायः प्रत्यक्षेव विभाव्यते ॥५१॥
 चतुर्विंशतिवर्षाणि राज्यं कृत्वा महाबलः ।
 पुत्राय विन्दुसाराय तद्वत्वा व्यापदं गतः ॥५२॥

चन्द्रगुप्तः ३००-३३० (श० ५०)

१. चाणक्यस्यायं शास्त्रे । २. कामन्दकस्य नीतिसारे ।

विन्दुसारः ३३६-३५१ (श० ५०)

विन्दुसारो महासारः प्राप्य राज्यं स पैतृकम् ।
 अमित्रघात इत्याख्यां भेजे संख्यावतां वरः ॥५४॥
 प्रपाल्य पैतृकं राज्यं सम्यक् पट्विंशतिं समाः ।
 शिशावेव सुते वीरो जगाम स्मृतिशेषताम् ॥५५॥
 अशोकवर्धनो राजा विन्दुसारसुतस्ततः ।
 दौढं धर्मं समाश्रित्य पालयामास भारतम् ॥५६॥
 प्रशस्तयः शिलास्वस्य स्तूपाश्च बहुसंख्यकाः ।
 संप्रत्यपि यशोराशिं पुष्पन्ति प्रियदर्शिनः ॥५७॥
 दुर्धोषं संस्कृतं प्रायोऽशोकस्य समयेऽभवत् ।
 प्राकृतैर्विविधैस्तस्मादस्य दृष्ट्याः प्रशस्तयः ॥५८॥
 चत्वारिंशतमब्दानामशोकः शोककर्षणः ।
 प्रायः प्रत्यन्तसहिते भारते शासनं व्यधात् ॥५९॥
 ततः परं दशरथः संगतश्च तथा नृपः ।
 शालिशूको देववर्मा शतघन्वा बृहद्रथः ॥६०॥
 पडित्येतेऽभवन्मौर्या निर्वार्याः प्रायशः क्रमात् ।
 अधुश्च मागधं राज्यं पट्चत्वारिंशत् समाः ॥६१॥
 चन्द्रगुप्तादिभिर्वीरैरर्जितोर्जितकीर्तिभिः ।
 हारितेयं धरा मूढैर्भिन्नराजसुतैरियम् ॥६२॥
 चार्वाकबौद्धजैनाद्यैर्विदपरमैरथ ।
 साम्यं पशुमनुष्याणामुपादिश्यत भारते ॥६३॥
 भारतीयेष्वनुद्योगदग्धेषु प्रायशः कलाः ।
 यवनान्ग्रीकमार्काश्चैव पाश्चात्येषु समाश्रिताः ॥६४॥
 दर्शिताशेषसैन्यश्च बलदर्शनकैवलात् ।
 सेनानीः पुष्यमित्रोऽय निष्पिपेप बृहद्रथम् ॥६५॥
 बृहद्रथं विनिष्पिष्य वन्दीकृत्यास्य मन्त्रिणम् ।
 इष्टवानश्वमेधेन पुष्यमित्रो महामनाः ॥६६॥

चिरादशोकस्याज्ञाभिर्निर्यज्ञां भारतावनिम् ।
 पुण्योऽध्वमेधकल्पेन सयज्ञामतनोत्पुनः ॥६७॥
 चारवेलं सकलिङ्गं मिलिन्दं यवनं तथा ।
 निरस्यति स्म वीर्येण मगधाक्रमणोद्यतौ ॥६८॥
 कात्यायनेन कृतिना पाणिनीये सवार्त्तिके ।
 संहार्यां महाज्याख्यां व्याडिश्रुके महामतिः ॥६९॥
 पातञ्जलं महाभाष्यं संहान्धिमुघासमम् ।
 पुण्यमित्रस्य समये समुदेति स्म भारते ॥७०॥
 साकेतमध्यमिकयोर्यवनेनोपरुद्धयोः ।
 घर्षणं पुण्यमित्रोययागत्य च पतञ्जलौ ॥७१॥
 पुण्यमित्रे गते पाञ्चत्रिंशद्विदकशासने ।
 अग्रिमित्रोऽभवद्राजा तस्य पुत्रो महायशः ॥७२॥
 कालिदासोऽग्रिमित्रस्य कथामालम्ब्य निर्ममे ।
 महाकविर्मालविकाग्रिमित्रं विक्रमे नृपे ॥७३॥
 अग्रिमित्रे यशःशेपे राज्यं कृत्वाष्टवत्सरान् ।
 हीनवीर्याः क्रमादष्ट शुक्ला व्यसनिनोऽभवन् ॥७४॥
 मुज्येष्टो वसुमित्रश्चान्तकश्चैव पुलिन्दकः ।
 नृपो घोषवसुर्वग्रिमित्रो भागवतस्तथा ॥७५॥
 देवभूतिरिति प्रायोऽष्टपष्टिं वत्सरान्नृपाः ।
 अग्रिमित्रात्परं क्षुद्रा अविनीता हतौजसः ॥७६॥
 शुङ्गवंश्या घरां दधुर्देवभूतिस्तु कामवान् ।
 अमाल्ययामुदेवेन दासीपुत्र्या विनाशितः ॥७७॥
 कारणो विप्रो वामुदेवो राज्यमेवमयातवान् ।
 पञ्चचत्वारिंशत् च समाः काण्वा दधुवंशम् ॥७८॥
 भारतीयान्प्रतीयेष राजद्वान्समादृतः ।
 काण्वानां समयेऽगस्त्यो रोमकाणां महीपतिः ॥७९॥

हत्वा काण्वं सुशर्माणमान्ध्रैर्दक्षिणदेशजैः ।
 प्रायो धृता भूरब्दानां सत्रिपष्टिं शतद्वयीम् ॥८०॥
 धान्ध्रवंश्यः शातकर्णिनृपः शात इति श्रुतः ।
 सुशर्माणमशर्माणं व्यधादित्यैतिहासिकाः ॥८१॥
 शिप्रुक्स्तु सुशर्माणमान्ध्रो निहतवानिति ।
 सर्वत्रैव पुराणेषु सुस्पष्टं समुदीरितम् ॥८२॥
 शिप्रुकेण प्रकरणं तन्मृच्छकटिकं कृतम् ।
 शुद्रकापरनाम्नेति केयांचिद्विदुषां मतम् ॥८३॥
 लिम्पतीव तमोऽङ्गानि लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति च ।
 अरत्नालोकभेषं चेत्याद्या दण्डिकदेर्गिरः ॥८४॥
 कान्वादर्शो धृता नूनमलंकाराद्युदाहृतौ ।
 शुद्रकात्कालिदासाच्च बाणादिति विदां मतम् ॥८५॥
 मौर्याणां समयादान्ध्रनृपाणां बलशालिनाम् ।
 श्रीकाकुलपुरी कृष्णातटस्था राजधाम्यभूत् ॥८६॥
 धान्ध्रयूथाधिनाथास्तेऽज्ञौहिणीनामपीश्वराः ।
 मूर्ध्न्यधुमौर्यसिंहीयं प्रतापनखरं खरम् ॥८७॥
 अशोकवर्धने मौर्ये गते तु स्मृतिशेषताम् ।
 धान्ध्रावनीभुजो भेजुः स्वातन्त्र्यं दक्षिणापथे ॥८८॥
 कालिंगं चारवेर्लं च मगधाक्रमणोद्यतम् ।
 प्रोत्साहयांयभूवुस्ते सैन्यसाहाय्यदानतः ॥८९॥
 मगधेशं सुशर्माणं धलेन विनिहत्य ते ।
 स्वातन्त्र्यनाशनोकारं प्रतिचक्रुः पुरातनम् ॥९०॥
 प्रायोऽस्मिन्समयेऽभूवन्भासाद्याः कवयो भुवि ।
 कालिदासादिभिर्येषां भूयोऽप्लाव्यन्त सूक्तयः ॥९१॥
 सूत्रधारकृतारम्भैर्नाटकेर्बहुभूमिकैः ।
 सप्तार्क्यशो लेभे भासो देवकुलैरिव ॥९२॥

हालः सप्तदशः शिप्रोः शकाब्दोपक्रमेऽभवत् ।
 गुणाढ्यस्य कथेवातिदीर्घा यस्य यशःप्रथा ॥६३॥
 सातवाहन इत्यस्य नाम विद्वत्सु विश्रुतम् ।
 समयेऽस्याद्भुतार्थामूढ गुणाढ्यस्य बृहत्कथा ॥६४॥
 संस्कृतं जनदुर्बोधं धीरस्य भूमिपतिः सुधीः ।
 प्रघन्धान्कारयामास प्राकृतै रेव भूरिशः ॥६५॥
 पाणिनीयं मुदुर्बोधं मत्वा व्याकरणं कृतम् ।
 सदस्यैस्तस्य कातन्त्रं मुकुमारधियां कृते ॥६६॥
 अविनाशिनमप्राम्यमकरोत्सातवाहनः ।
 विशुद्धजातिभिः कोशं रत्नैरिव सुभाषितैः ॥६७॥
 गाथासप्तशतीनाम्ना कोशोऽयं प्रथितो भुवि ।
 गाथा यत्रोपलभ्यन्ते ध्वनिमर्मविदां प्रियाः ॥६८॥
 मौर्व्येषु क्षीणमौर्व्येषु क्रमात्पश्चिमभारतम् ।
 यवनैश्च शकैश्चाभूत्समाक्रम्य वरीकृतम् ॥६९॥
 विलिवायकुलो राजा हालवंश्यो महाबलः ।
 संप्रामे विजयं लेभे यवनैः पल्लवैः शकैः ॥१००॥
 भूमकचहरातस्य नहपानाभिधं सुतम् ।
 सौराष्ट्रसत्तृपं राजा विलिवायकुलोऽवधीत् ॥१०१॥
 चष्टनं चोजयिन्यां स निजप्रतिनिधिं व्यधात् ।
 सौराष्ट्रभालवादीनां शासने विनियोजितम् ॥१०२॥
 विलिवायकुलस्याभूत्पुलुमायी तनूमवः ।
 राजधानीं प्रतिष्ठानं यस्य गोदावरीतटे ॥१०३॥
 सुतां चष्टनपीत्रस्य रुद्रदाम्नः स भूपतिः ।
 उपयेमे दत्तमित्राममित्राणां व्यथाबहः ॥१०४॥
 जिगीषोः श्वशुराल्लेभे पुलुमायी पराभवम् ।
 दुहितुश्च कृते तेन विसृष्टः स्वं पुरं ययौ ॥१०५॥

पुरुषाख्ये पुरे राजा कनिष्कोऽत्रान्तरेऽभवत् ।
 उत्तरस्यां प्रतापोऽस्य दुःसहोऽमूढवेरिव ॥१०६॥
 आयुर्वेदर्पयस्तस्य समायां चरकादयः ।
 अश्वघोषादयश्चैव कविमुख्याः प्रयां ययुः ॥१०७॥
 रुद्रदामनि सौराष्ट्रमालवादीक्ष्यत्यसौ ।
 क्रमाद्विजिग्ये कश्मीरतुरुष्कादीन्महाबलः ॥१०८॥
 पार्श्विग्राहांस्तुरुष्कादीन्कनिष्को जितयान्बलात् ।
 जिगीषुः प्रययौ प्रार्चीं सव्यसाचिपराक्रमः ॥१०९॥
 अरुद्धो दुर्बलैर्मार्गे शार्दूल इव जम्बुकैः ।
 आस्कन्ध पाटलिपुरीमश्वघोषं सतोऽनयत् ॥११०॥
 विप्रोऽश्वघोषः पौरस्त्यो वसुमित्रस्य शिष्या ।
 बौद्धं धर्मं समाश्रित्य कश्मीरेष्वसच्चिरम् ॥१११॥
 प्रसन्नमधुरं काव्यं प्राणीयत कवीन्दुना ।
 अश्वघोषेण बुद्धस्य चरितं करुणोत्तरम् ॥११२॥
 पञ्चत्रिंशद्युते याते शकाब्दानां शतत्रये ।
 भेजेऽनुवादं युद्धस्य चरितं चीनभाषया ॥११३॥
 कनिष्कसमये प्रायो बौद्धो नागार्जुनोऽभवत् ।
 कारिकाश्रकिरे येन रम्या माध्यमिके नये ॥११४॥
 हुतिनामनि चीनेशे रोमेशे त्रिजने तथा ।
 राजदूताः कनिष्केण प्रहिता विश्रुतौजसा ॥११५॥
 कनिष्कस्तस्य पुत्रश्च हुविष्कस्तस्मत्तस्तथा ।
 वामुदेवस्त्रयोप्येतेऽशिषन्नुत्तरभारतम् ॥११६॥
 रुद्रादाममुतैरित्थं सौराष्ट्रादी विनिर्जिते ।
 हृते कनिष्कदायादैः क्रमादुत्तरभारते ॥११७॥
 सातवाहनवंशयानामान्ध्राणां राज्यमूर्जितम् ।
 सार्धे गते शकाब्दानां व्यशीर्यत शते शनैः ॥११८॥

नार्शं गतेषु शिशुनागकनन्दमौर्यै-

शुङ्गान्धवंशमणिषु क्षितिपस्य शोभा ।

वीरान्तरोद्भवमिषं प्रतिपालयन्ती

कालं कियन्तमघवा वनितेव तस्यौ ॥११६॥

इति द्वितीया वीचिः ।

वासुदेवे कनिष्कस्य पौत्रे कालगतिं गते ।

नाधिराज्यममूदत्र कस्याप्यन्द्रशतं भुवि ॥११॥

अधिराजपदस्यार्थे विलुप्ते नातिविश्रुताः ।

स्वतन्त्राः क्षुद्रसामन्ता ये केचिदभवन्कचित् ॥१२॥

कनिष्कस्य कियत्कालात्परं कर्मरमण्डले ।

अभिमन्युरिति ख्यातो नृपोऽमूद्विबुधाश्रितः ॥१३॥

चन्द्राचार्यादिभिर्लब्ध्वा तदादेशं प्रयत्नतः ।

प्रवर्तितं महामार्ग्यं स्वं च व्याकरणं कृतम् ॥१४॥

शतद्वये शकाब्दानामधिप्रियो गते ततः ।

चन्द्राख्यो गुप्तवंशीयो नृपतिर्मगधानशात् ॥१५॥

प्रायश्चन्द्रस्य समये दीपवंशो विनिर्मितः ।

यत्र सिंहलराजानामितिबृत्तं न्यबध्यत ॥१६॥

कुमारदेवी तस्यासीदेवी लिच्छविकन्यका ।

जातः समुद्रगुप्ताख्यो महीजास्तनयस्तयोः ॥१७॥

अब्दान्सप्तदश प्राज्यं राज्यं कृत्वा गतेऽत्ययम् ।

चन्द्रे समुद्रो राजामूदाजानुविलसद्भुजः ॥१८॥

प्रशस्तिरघुनाप्यस्य हरिषेणविनिर्मिता ।

प्रयागदुर्गेशोकस्य शिलायामवलोक्यते ॥१९॥

समये प्रहितस्तस्य कंसतन्तुमहीमुजे ।

भारतीयो राजदूतः कंसतन्तुपुरीमंगात् ॥२०॥

पुष्पाढ्यं पुरं पूर्वं साकेताख्यं पुरं ततः ।

समुद्रगुप्तराज्यस्य राजधानीं विदुर्बुधाः ॥२१॥

विजित्य भारतं सर्वं काम्बोजैः कृतसंधिकः ।
 पूजितो मेघवर्णेन सिंहलेशेन भूपतिः ॥१२॥
 इष्टवानश्वमेघेन राज्यं पञ्चाशतं समाः ।
 समुद्रगुप्तः संपाल्य प्रयातः स्मृतिशेषताम् ॥१३॥
 न^१ किलानुययुस्तस्य राजानो रक्षितुर्यशः ।
 व्यावृत्ता यत्परस्वेभ्यः श्रुती तस्करता स्थिता ॥१४॥
 चन्द्रगुप्तोऽस्य तनयो दत्तदेवीतनूभवः ।
 जगाम विक्रमादित्यनाम्ना ख्यातिं महीतले ॥१५॥
 सिन्धोः पारे स घाहीकान्सौराष्ट्रे शकसत्रपान् ।
 विजित्य भारतस्यासीदेकच्छत्रो महीपतिः ॥१६॥
 यथा^२ प्रह्लादनाच्चन्द्रः प्रतापात्तपनो यथा ।
 तथैव सोऽभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरञ्जनात् ॥१७॥
 राजन्वती धरा तेन सतामप्यन्यभूभुजाम् ।
 ताराग्रहादियुक्तापि रात्रिर्योतिषमतीन्दुना ॥१८॥
 विक्रमे विक्रमाङ्कस्य भारतं परिरक्षति ।
 चीनः काहियनाख्योऽत्र तीर्थयात्रार्थमागतः ॥१९॥
 अन्विष्यन्विनयाख्यं स पिटकं मधुरापुरे ।
 कान्यकुब्जेषु यत्नेन श्रावस्त्यां कृपिते ततः ॥२०॥
 कुशीनगरवैशालिकाशीपाटलिपु भ्रमन् ।
 ताम्रलिप्स्यां सिंहले च यवद्वीपे ततो बसन् ॥२१॥
 बुद्धभद्रसखोऽयासीचीनान्मुचरितप्रियः ।
 लिलेख च स्वयात्राणामितिवृत्तं महामनाः ॥२२॥
 सुधीः सोऽपि स्वलेखेषु गुप्तराज्यस्य भारते ।
 मुरक्षितस्य सर्वत्र शश्वन्निर्दस्युतां जगौ ॥२३॥
 समये विक्रमाङ्कस्य कालिदासमहाकविः ।
 रघुवंशादिकान्यानि कल्पस्थायीनि निर्ममे ॥२४॥

समुद्रगुप्तः २४८—२४९

चन्द्रगुप्तविक्रमाङ्कः २१०—३, ४

१. कालिदासस्य रघुवंशे

२. कालिदासस्य रघुवंशे ।

भासशूद्रकसौमिलप्रमुखैः पूर्वसूरिभिः ।
 कालिदासो नवीचक्रे जुष्टां नाटकपद्धतिम् ॥२५॥
 नाडिधमोऽमरकविः शृङ्गारकवितागुरुः ।
 शृङ्गारशतकं चक्रे चन्द्रगुप्ते प्रशासति ॥२६॥
 समुद्रगुप्ते तत्सन्ने चन्द्रगुप्ते च शासति ।
 जीर्णोद्धारः पुराणानां स्मृतीनां च न्यधीयत ॥२७॥
 सति पाटलिमाकेतोऽजयिन्याश्रये पुरत्रये ।
 राजधानीत्वयोग्येऽभूच्चन्द्र उज्जयिनीप्रियः ॥२८॥
 अष्टत्रिंशतमद्दानामद्वितीयातपत्रकम् ।
 परिपाल्योर्जितं राज्यं शकशत्रुर्गतोऽत्ययम् ॥२९॥
 समयेष्वेष्ट्यभूद्धीमान्दिङ्नागो बौद्धतार्किकः ।
 निरास्थत्पल्लिन्यायं यः प्रमाणसमुच्चये ॥३०॥
 दिङ्नागस्याभयत्पत्यादेशा तस्मात्किञ्चित्परम् ।
 न्याययार्त्तिककृद्विद्वानुद्योतकरनामकः ॥३१॥
 महानाम्नो गयास्थायां प्रशास्तौ दृश्यते स्फुटम् ।
 लेखे दशपुरीये च कुमारस्य समानता ॥३२॥
 कालिदासीयपद्यानामिति साहित्यविन्मतम् ।
 एतत्कालिकमाहुस्तमवोऽपि सुपरीक्षकाः ॥३३॥
 कुमारगुप्तः पुत्रोऽभूद्विक्रमादित्यभूभुजः ।
 योऽरीनमारयद्दीरः कौमारेऽप्यमरोपमः ॥३४॥
 दिङ्नागस्य शुरुर्धोमान्वसुपन्धुरिति श्रुतः ।
 विक्रमादित्यपुत्रस्य वृद्धामात्योऽभवच्चिरम् ॥३५॥
 कालिदासः कविः श्रीमान्विक्रमादित्यभूभुजः ।
 अंशतस्तत्सुतस्यापि कालेऽभूदिति केचन ॥३६॥
 प्रायः कुमारगुप्तस्य समयेऽद्भुतशक्तिभाक् ।
 कथां वासवदत्ताख्यां मुक्नुर्धुर्निबद्धवान् ॥३७॥
 अस्मिन् समये काव्यं जानकीहरणं व्यधात् ।
 कुमारदासो नृपतिः प्रथितः सिंहलेश्वरः ॥३८॥

जानकीहरणं कर्तुं रघुवंशे स्थिते सति ।
 कविः कुमारदासश्च रावणश्च यदि क्षमो ॥३६॥
 शकारिसूनुर्वसुधां त्रिचत्वारिंशतं समाः ।
 प्रपात्य विधिवद्भारो जगामालेख्यशेषताम् ॥४०॥
 सुतोऽभूत्स्कन्दगुप्तोऽस्य हूणवंशदधानलः ।
 नलोपमः शरीरेण रैणुकेय इवौजसा ॥४१॥
 स्कन्दगुप्तस्य समये जातः कुसुमपत्तने ।
 ज्योतिर्विदमणीर्लल्लगुरार्यभटामिधः ॥४२॥
 महानाम्नो महावंशो दीपवंशानुगोऽभवत् ।
 इतिहासः सिंहलानां स्कन्दगुप्ते प्रशासति ॥४३॥
 नैकवारान्विजिग्येऽसौ हूणांस्तूलमिवानलः ।
 विजये च विनीतात्मा वह्निप्रापूर्त्तमाचरत् ॥४४॥
 पर्णदत्तः सुराप्रेषु तेन शास्ता नियोजितः ।
 सुदर्शनं नवीचक्रे यत्सुतश्चक्रपालितः ॥४५॥
 अन्तर्वेद्यां सर्वनागः कृतस्तेन प्रशासकः ।
 इत्थं प्रशास्तुभिः सर्वं भारतं प्रशशास सः ॥४६॥
 स्कन्दगुप्ते यराशेपे हूणैर्यलमदोद्धतैः ।
 उपद्रुता भारतभूरशान्त्या पीडिता चिरम् ॥४७॥
 चतुर्विंशतिमब्दानां कृतराज्ये मृते ततः ।
 स्कन्दगुप्तेऽस्य पुत्रोऽभूत्सुरगुप्तो महीपतिः ॥४८॥
 प्रकाशादित्य इत्यन्यामाख्यां दधदसौ नृपः ।
 विशुद्धस्वर्णमुद्राणां प्रचारमकरोद्भुवि ॥४९॥
 सियरगुप्ताभिघाप्यस्य दृश्यते यत्रकुत्रचित् ।
 वत्सदेवी चभूवात्य धर्मपत्नी महामतेः ॥५०॥
 कृत्वा पाञ्चाब्दिकं राज्यं पुरगुप्ते गतेऽत्ययम् ।
 तत्पुत्रो नरसिंहोऽभून्महादेवीपतिर्नृपः ॥५१॥

राजदूता भारतीयाः कंसतन्तुपुरं ययुः ।
 नरसिंहस्य समये ग्रहिता रोमभूभुजे ॥५२॥
 ज्योतिर्विंदस्य समये पञ्चसिद्धान्तिकां सुधीः ।
 तथा वृहत्संहितां च वराहमिहिरो व्यधात् ॥५३॥
 वराहमिहिरात्किचिद्वर्चनीनोऽभवत्सुधीः ।
 ब्रह्मगुप्ताभिधो ब्रह्मसिद्धान्तं प्रणिनाय यः ॥५४॥
 म्लेच्छान्धतमसादित्यो बालादित्यापराभिधः ।
 नरसिंहो दधे राज्यं पञ्चोनार्धशताब्धिकम् ॥५५॥
 त्वरमाणायुग्रहूणोऽय शाकलस्य नृपो बली ।
 मध्यभारतमाक्रामन्नरसिंहेन निर्जितः ॥५६॥
 अथ ^१ म्लेच्छगणाकीर्णे मण्डले चण्डविक्रमः ।
 त्वरमाणस्य मिहिरकुलः पुत्रोऽभवन्नृपः ॥५७॥
 सांनिध्यं यस्य सैन्यान्तर्हन्यमानाशनोत्सुकान् ।
 अजानन्यृध्रकंकादिन्दुप्रामे धावतो जनाः ॥५८॥
 दिवारजं हस्तपाणिसहस्रपरिवारितः ।
 योऽभूद्रूपालवेतालो विलासभवनेष्वपि ॥५९॥
 बालेषु करुणा स्त्रीषु घृणा वृद्धेषु गौरवम् ।
 न यभूव नृशंसस्य यस्य धीराकृतेर्भतः ॥६०॥
 स जातु देवीं संवीतसिंहलांशुककञ्चुकाम् ।
 ह्रीमपादाद्विक्कुचां दृष्ट्वा जग्ज्वाल मन्युना ॥६१॥
 सिंहलेषु नरेन्द्राङ्घ्रिशुद्राङ्कः क्रियते पटः ।
 इति कञ्चुकिना प्रष्टेनोको यात्रामदात्ततः ॥६२॥
 तत्सेनाकुम्भिदनाम्भोनिर्गगाकृतसंगमः ।
 यमुनालिङ्गनप्रीतिं प्रपेदे दक्षिणार्णवः ॥६३॥
 स सिंहलेन्द्रेण समं संस्मृत्पादुदपाटयत् ।
 चिरेण चरणसृष्टप्रियालोकनजां रूपम् ॥६४॥

दूरात्तत्सैन्यमालोक्य लंकासौधेर्निशाचराः ।
 भूयोऽपि राघवोद्योगमाशङ्क्य प्रचक्रमिरे ॥६५॥
 ध्यावृत्त्य चोलकर्णाटलाटादांश्च नरेश्वरान् ।
 सिन्धुरानिव गन्धेभो गन्धेनेव व्यदारयत् ॥६६॥
 तस्मिन्प्रयाते प्राप्तेभ्यः शशंमुस्तत्पराभवम् ।
 भगव्यो नरनाथेभ्यस्तुवददृष्टालमेललाः ॥६७॥
 काश्मीरं द्वारमासाद्य श्वभ्रभ्रष्टस्य दन्तिनः ।
 श्रुत्वा स त्रासजं घोषं तोपरोमाञ्चितोऽभवत् ॥६८॥
 तदाकर्णनसंरम्भे सहर्षोऽथ विरुद्धधीः ।
 शतमन्यद् गजेन्द्राणां हठेन निरलोठयत् ॥६९॥
 कूरक्रियोऽसौ मिहिरः पशुमारममारयत् ।
 आर्यसिंहादिकान्यौद्धानन्धो बलमदादधीः ॥७०॥
 जातुचिद्यातुधानामो नमो धूसरयज्ञसौ ।
 उपदुद्राव मिहिरकुलो मगधकोसलान् ॥७१॥
 स्कन्दगुप्तस्य वंश्येन बालादित्येन भूभुजा ।
 मालवेशायशोधर्मदेवेन च स निर्जितः ॥७२॥
 निष्पिप्य हूणान्मिहिरकुलो बन्दीकृतोप्यसौ ।
 बालादित्येन कृपया मुक्तः कश्मीरकानगात् ॥७३॥
 बिम्बरात्राय भुक्त्वा स भुवं भूलोकभैरवः ।
 भूरिरोगार्दितवपुः प्राविशज्जातवेदसम् ॥७४॥
 प्रजापुण्योदयैस्तीव्रेस्तस्य क्षयमुपेयुषः ।
 प्रपौत्रो वसुनन्दोऽभूत्प्रख्यातः स्मरशास्त्रकृत् ॥७५॥
 कालेनाल्पेन मिहिरकुलकुल्यैर्नयातिगैः ।
 हारिते विपुले राज्ये चिन्तां मुसचिवा ययुः ॥७६॥
 अथ प्रतापादित्याख्यस्तेरानीय दिगन्तरात् ।
 विक्रमादित्यभूभर्तुर्वन्धू राज्येऽभ्यपिच्यत ॥७७॥

ततः प्रतापादित्यस्य पौत्रः कश्मीरभूपतिः ।
 देव्या वाक्पुष्ट्या सार्धं तुङ्गीनोऽरुञ्जयत्वजाः ॥७८॥
 नाष्ट्वं सर्वजनप्रेक्ष्यं यश्चक्रे स महाकविः ।
 द्वैपायनमुनेरंशस्तत्काले चन्द्रकोऽभवत् ॥७९॥
 अथ कालेनोजयिन्यां श्रीमान्दुर्गापराभिधः ।
 एकच्छत्रश्चक्रवर्त्ती विक्रमादित्य इत्यभूत् ॥८०॥
 नागादिगन्तराख्यातं गुणवत्सुलभं नृपम् ।
 तं कविर्मातृगुप्ताख्यः सभास्थानस्थमासदत् ॥८१॥
 स सेवमानो नृपतिमुद्योगेन धलीयसा ।
 अग्निविण्णो मातृगुप्तः पट्टतूनत्यवाहयत् ॥८२॥
 चिरसेवनसंतुष्टो हर्षविक्रमभूपतिः ।
 मातृगुप्ताय कश्मीरमण्डलस्यामितां ददौ ॥८३॥
 हर्षविक्रमकालेऽभूत्पारसोकोऽनुशीलघाम् ।
 पञ्चतन्त्रानुवादं यः स्वर्षिद्वन्द्विकारयत् ॥८४॥
 लब्ध्वाथ विक्रमादित्यात्कश्मीरस्वामितां कविः ।
 पितेव पालयामास मातृगुप्तः प्रजा निजाः ॥८५॥
 ह्यग्नीववर्षं मेण्ठस्तदमेऽदर्शयन्नवम् ।
 आसमाप्तिं ततो नापत्साध्वसाध्यति वा यचः ॥८६॥
 अयं प्रथयितुं तस्मिन्पुस्तकं प्रस्तुते न्यधात् ।
 लावण्यनिर्याणमिया तदधः स्वर्णभाजनम् ॥८७॥
 अन्तरङ्गतया तस्य तादृश्या कृतसत्कृतिः ।
 भर्तृमेण्ठः कविर्मेने पुनरुक्तं त्रियोऽर्पणम् ॥८८॥
 त्रिगर्त्तानां भुवं जित्वा कदाचिद् भूपतिर्गजम् ।
 विक्रमादित्यमगृह्णोत्कालधर्ममुपागतम् ॥८९॥
 तस्मिन्नहनि भूमर्त्रां शोकाग्निः श्वसतानिशम् ।
 नास्मायि नाशि नास्वापि स्थितेनावनताननम् ॥९०॥

मातृगुप्तः पृष्ठे शतके

१. ७७—८२ कश्मीरस्य राजतरङ्गिण्यम् ।

अथ वाराणसीं गत्वा कृतकापायसंभ्रंशः ।
 सर्वं संन्यस्य निर्विण्णो मातृगुप्तोऽभवद्यतिः ॥६१॥
 धीरः प्रवरसेनास्यः पूर्वराजकुलाङ्कुरः ।
 मातृगुप्ते प्रव्रजिते कर्मरीराणां नृपोऽभवत् ॥६२॥
 राजा^१ प्रवरसेनोऽथ नमयन्नवनीश्वरान् ।
 अकृच्छ्रलभ्याः ककुभो वृद्धस्य यशसो व्यधात् ॥६३॥
 शुष्यन्तमालपत्राणि शीर्णतालीदलानि च ।
 तत्सेनार्णवतीराणि चक्रेऽरिस्त्रीमुखानि च ॥६४॥
 वितस्तायां स भूपालो बृहत्सेतुमकारयत् ।
 ख्याता ततःप्रभृत्येव तादृक्नौसेतुकल्पना ॥६५॥
 सिंहासनं स्ववंश्यानां सेनाहितद्वयं ततः ।
 विक्रमादित्यवसत्तेरानीतं स्वपुरं पुनः ॥६६॥
 कीर्तिः^२ प्रवरसेनस्य प्रयाता कुसुदोज्ज्वला ।
 सागरस्य परं पारं कपिसेनेव सेतुना ॥६७॥
 वैरिनिर्वासितं पित्र्ये विक्रमादित्यजं न्यधात् ।
 राज्ये प्रतापशीलं स शीलादित्यापराभिधम् ॥६८॥
 प्रायोऽस्मिन्समये राजा श्रीप्रभाकरवर्धनः ।
 प्रतापशीलान्याख्योऽभूत्थाण्वीश्वरपुरेश्वरः ॥६९॥
 अथ प्रतापशीलस्य राज्ञो देवी यशोमती ।
 सुपुत्रे तनयौ राज्यवर्धनं हर्षवर्धनम् ॥१००॥
 पितर्युपरते राज्यवर्धनो मालवैः सह ।
 शुष्यमानः शशाङ्केन गौडेशेन हतरखलात् ॥१०१॥
 निहते कान्यकुब्जेशे महवर्मणि मालवैः ।
 चन्दीकृतस्य राज्यश्रीभार्या हर्षस्वसा बलात् ॥१०२॥

प्रवरसेनः पठे शतके

१. ६३—६९ कश्चिदस्य राजतरङ्गिण्याम् ।

२. पाण्ड्य हर्षवर्धिते ।

प्रभाकरवर्धनः ५०७—५२६

हर्षवर्धनः ५२८—५६८

पलाय्य वन्धनाद्विन्ध्यकानने भ्रमति स्म सा ।
 देवतेव वनस्योमदावानलभयद्रुता ॥१०३॥
 स्वसारं गहनेऽन्विष्य शात्रवेभ्योऽतिवाह्य च ।
 जित्वा शशांकं गोडेशं हर्षो निवृत्तिमाप्तवान् ॥१०४॥
 चलभ्यां ध्रुवसेनं स नेपालांश्चोपविक्रमः ।
 जितवान्नर्मदापारे निरस्तः पुलकेशिना ॥१०५॥
 स^१ चित्रवर्णविच्छिद्विहारिणोरवनीपतिः ।
 कृतोय मृगयुश्चक्रे योगं बाणमयूरयोः ॥१०६॥
 भट्टारहरिचन्द्रेण तथा क्षुण्णं सुबन्धुना ।
 गद्यमार्गं नवीचक्रे बाणो हृषसभामणिः ॥१०७॥
 सभायां हर्षदेवस्य तीर्थयात्रार्थमागतः ।
 मतिमान्दयशुक्लाख्यश्चोनश्चक्रे चिरं स्थितिम् ॥१०८॥
 प्रयागे धामिकाणां या हर्षेण समितिः कृता ।
 उपस्थितोऽभवत्तत्र ह्यशुक्लो महामतिः ॥१०९॥
 आस्मिन् समये वृत्तिं काशिकाख्यां प्रणिन्यतुः ।
 तौ वामनजयादित्यौ पाणिनीये सुविभुताम् ॥११०॥
 रत्नावलीं तथा नागानन्दं च प्रियदर्शिकाम् ।
 रूपकव्रितयं चक्रे श्रीहर्षो निपुणः कविः ॥१११॥
 चलभीरोः हर्षकाले शीलादित्यो नृपोऽभवत् ।
 स शत्रुञ्जयमाहात्म्यं चक्रे यस्मै धनेश्वरः ॥११२॥
 हर्षस्य समये टीकां दुर्दिनीतो विनिर्ममे ।
 काल्ये किरातार्जुनीये विद्वान्भारविनिर्मिते ॥११३॥
 श्रीहर्षनृपतेः प्रायः समकालभवोऽभवत् ।
 प्रवीरः पुलकेशाख्यो दाक्षिणात्यो नराधिपः ॥११४॥
 निरस्तो यस्य वीर्येण हर्षः सत्त्वोद्धतोऽप्यसी ।
 नर्मदां लंघयामास न वेतामिव तोयधिः ॥११५॥

रविकीर्त्तिकृते लेखे पुलकेशिमहीभृतः ।
 अभिधा कालिदासस्य भारवेश्च निवेशिता ॥११६॥
 हर्षदेवेऽत्ययं याते तदमात्योऽर्जुनाभिघः ।
 तद्राज्यमात्मसात्कृत्य दुर्नयेन व्यनाशयत् ॥११७॥
 अविनीतेऽर्जुने चीनैः प्रसह्य विनिपातिते ।
 पतिपुत्रविहीनेषु नारी भारतभूरभूत् ॥११८॥
 सम्राड्विरहितायां च सुचिरं भारतावनौ ।
 इतस्ततोऽभवन्केचित्सामन्ता नातिविश्रुताः ॥११९॥
 प्राच्यां पालाश्च सेनाश्रोदीच्यां कर्कोटकोत्पलाः ।
 राष्ट्रकूटाश्च चालुक्या दक्षिणस्यां नराधिपाः ॥१२०॥
 महोदयाश्चैदयश्च परमाराश्च भूभुजः ।
 प्रतीच्यामभवन्वीराः स्वातन्त्र्यं स्वभावं श्रिताः ॥१२१॥

गतवति दिवमित्यनल्पसत्त्वेऽ-

द्भुतकृतिशालिनि वीरहर्षदेवे ।

परविघरगवेपणोद्यताना-

मियमवनिश्चिरमामिपं बभूव ॥२२॥

इति तृतीया वीचिः ।

अर्जुने निहते चीनैः कंचित्कालं प्रतापवान् ।

* आदित्यसेनगुप्तोभून्मगधेषु बली नृपः ॥१॥

आदित्यसेनसमये समभूरेव नन्दिनः ।

पूज्यपादस्य जेनेन्द्रव्याकृतिर्विदुषां मता ॥२॥

धरसेननृपश्चास्मिन्कालेऽभूत्तुलमोपतिः ।

भट्टिस्वामो यस्य राज्ये भट्टिकाव्यं विनिर्ममे ॥३॥

कर्त्ता वाक्यपदीयस्य सारस्य च महामतिः ।

कविर्मूर्द्धरिर्मट्टिस्वाम्येवेत्येक ऊचिरे ॥४॥

हर्षदेवे कयारोपे भारते विप्लवाकुले ।

गोपालदेवपालाद्यैः पालैर्वद्वा धृताश्चिरम् ॥५॥

आदित्यसेनाच्च गते काले कियति मागधम् ।
 राज्यं वद्वाधिपैः पालैस्तद्वश्येभ्यो व्यलुप्यत ॥६॥
 अत्रान्तरे च कर्कोटवंश्या भूरिपराक्रमाः ।
 कश्मीरमण्डले भूपा अजायन्त जिगीषवः ॥७॥
 प्रजाप्रियोऽभवत्तपां चन्द्रापीडमहीपतिः ।
 यस्य राज्याभिषेकोऽभूद्भूवाधिरसवत्सरे ॥८॥
 चन्द्रापीडानुजो जातो ललितादित्यभूपतिः ।
 मुक्तापीड इति ख्यातं यस्य नामापरं भुवि ॥९॥
 नयाञ्चलिपु^१ बद्धेषु राजाभयंजयोत्सवे ।
 पार्थिवः पृथुविक्रान्तिर्युधि क्रोधं मुमोच यः ॥१०॥
 विनिःसरन्नतया भयाद्भर्मानिवामुचन् ।
 द्विपां वसतयो यस्य निरान्यास्कन्वदुन्दुभिम् ॥११॥
 जितिं प्रदक्षिणयतो रवेरिव महीपतेः ।
 जिगीषोः प्रायशो यस्य यात्रास्वेव वयो ययौ ॥१२॥
 करं पूर्वदिशो गृह्णन्प्रतापानलसंनिधौ ।
 अन्तर्वेषां महाराजः स्वकीत्युष्णीषभृद्भौ ॥१३॥
 यशोवर्माद्रिवाहिन्याः क्षणात्कुर्वन्विशोपणम् ।
 नृपतिर्ललितादित्यः प्रतापादित्यतां ययौ ॥१४॥
 मतिमान्कान्यकुब्जेन्द्रः प्रत्यभात्कृत्यवेदिनाम् ।
 दीप्तं यल्ललितादित्यं पटं दत्त्वा न्यपेवत ॥१५॥
 कवियाक्षपतिराजश्रीभवभूत्यादिसेवितः ।
 जितो ययौ यशोवर्मा तद्गुणस्तुतिवन्दिताम् ॥१६॥

अरसेनः ५१३—५७२

आदित्यसेनगुप्तः ५१८—५१९

चन्द्रापीडः ६९१—६९४

ललितादित्यः (मुनारीडः) ६९५—६८२

१. १०—२३ बद्धेषु राजाभयंजयवाम् ।

यशोवर्मा प्रायो मुक्तापीडसमकादिकः

यशोवर्माणमुल्लङ्घ्य हिमाद्रिमिव जाह्नवी ।
 मुखेन प्राविशत्तस्य वाहिनी पूर्वसागरम् ॥१७॥
 वनराजिश्यामलेन दिशं वैवस्यतांकिताम् ।
 स प्रतस्येऽब्धितारेण तत्कृपाणेन तु द्विपः ॥१८॥
 तस्याध्वज्यूटाः कर्णाटाः कृतप्रणतयोऽवयन् ।
 मुचर्णकेतकोत्थक्त्वा प्रतापमवतंसताम् ॥१९॥
 पश्चिमाद्रेर्मरुद्वयस्तवीचेराविर्भवन्त्यभूत् ।
 द्वारका तस्य सैन्यानां प्रवेशोत्सुक्यदायिनीः ॥२०॥
 सर्वतोदिक्कमालोक्य जितप्रायास्ततो नृपान् ।
 स प्राविशत्मुविस्तीर्णमपयेनोत्तरापथम् ॥२१॥
 आ कामरूपविपद्यादा तुरुष्कभुवस्तथा ।
 जित्वोत्तरापथं राजा प्रत्यगाद्विपयान्निजान् ॥२२॥
 अखण्डिताश्मप्राकारं प्रासादान्तर्व्यधत्त'सः ।
 मार्त्तण्डस्वाद्भुतं राजा द्राक्षास्फीतं च पत्तनम् ॥२३॥
 ललितादित्यनृपतेः समये बौद्धतापदात् ।
 मीमांसावार्त्तिकान्यासन्भट्टपादकुमारिलान् ॥२४॥
 भवभूतेः कियन्मात्रमर्वाचीनो महाकविः ।
 मुरारिर्नाटकं रम्यं प्राणेशानर्घ्यराचवम् ॥२५॥
 ललितादित्यनृपतेः पौत्रः शत्रुनिवर्हणः ।
 राजा श्रीमाञ्जयापीडः प्राप राज्यं ततः क्रमात् ॥२६॥
 देशान्तरादागम्य^१ व्याचक्षाणान्क्षमापतिः ।
 प्रावर्त्तयत् विच्छिन्नं महाभाष्यं स्वमण्डले ॥२७॥
 क्षीरामिघाच्छब्दविद्योपाध्यात्संभृतश्रुतः ।
 बुधैः सह ययौ वृद्धिं स जयापीडपण्डितः ॥२८॥
 विद्वान्दीनारलक्षेण प्रत्यहं कृतवेतनः ।
 भट्टोऽभृदुद्भटस्तस्य भूमीभर्तुः सभापतिः ॥२९॥
 स दामोदरगुप्ताख्यं कुट्टनीमतकारिणम् ।
 कविं कविं बलिरिव घुर्यं धीसचिवं व्यधात् ॥३०॥

मनोरथः शङ्खदत्तश्चटकः संधिमांस्तथा ।
 वभूवुः कवयस्यस्य वामनाद्याश्च मन्त्रिणः ॥३१॥
 वामनात्किंचिदर्वाचो जज्ञे दण्डिमहाकवेः ।
 कथा दशकुमाराख्या काव्यादर्शश्च विश्रुतः ॥३२॥
 जयापीठस्य समये शंकरः केरलेष्वभूत् ।
 मायावादपरं भाष्यं ब्रह्मसूत्रेषु योऽकरोत् ॥३३॥
 हलायुधोऽस्मिन्कालेऽभूत्कविः कविरहस्यकृत् ।
 सूरिश्च जिनसेनाख्यः स जैनहरिवंशकृत् ॥३४॥
 मूकः पञ्चशतीं चक्रे प्रायोऽस्मिन्समये कविः ।
 भल्लटश्च व्यघात्स्वीयं शतकं विदुषां मतम् ॥३५॥
 शिशुपालवधं चक्रे माघोऽस्मिन्समये कविः ।
 अन्येऽपि बहवोऽभूधन्कथयः कान्तकीर्तयः ॥३६॥
 ललितापीठनामाभूत्ततो वसुमतीपतिः ।
 देव्यां दुर्गाभिवायां यो जयापीठादजायत ॥३७॥
 कल्याणदेव्यां संजातो जयापीठमहीभुजः ।
 संप्रामापीठनामाथ वभूव भुवनेश्वरः ॥३८॥
 श्रीचिप्पटजयापीठो बृहस्पत्यपराभिधः ।
 ललितापीठजो राजा शिशुदेश्यस्ततोऽभवत् ॥३९॥
 रत्नाकरः कविर्यस्यानुजीवी काव्यमुत्तमम् ।
 हरस्य विजयं चक्रे काश्मीरकजनप्रियम् ॥४०॥
 धर्मपालसदस्यश्च भट्टनारायणः कविः ।
 कालेऽस्मिन्नाटकं चक्रे वेणीसंहारनामकम् ॥४१॥
 अभिनन्देन कालेऽस्मिन्हारवर्षसंपाजुषा ।
 कृतः कादम्बरीसारो रामस्य चरितं तथा ॥४२॥
 पद्मोत्पलककल्याणमम्मधर्मैः स मातुलैः ।
 पालकः पाल्यमानोऽभूत्पृथिवीभोगभागिभिः ॥४३॥

चिप्पटजयापीठः अष्टमे शतके

१, ४३-४४ कदम्बरस्य राजतरङ्गिण्यम् ।

निरंकुशं चेष्टमानाः शनकैस्त्यक्तरौशवात् ।
 ते स्वसौयान्नृपानाशमकुलीनाः शशाङ्किरे ॥४४॥
 अथाभिचारक्रियया मिथः संमन्त्र्य पापिभिः ।
 राज्येच्छया तैः स्वस्रोयः स्वामी च सनृपो हतः ॥४५॥
 सापत्यास्ते बुभुजिरे राज्यं स्वामिविवर्जितम् ।
 निर्जने महिषं शान्तं मिथः सेष्या बृका इव ॥४६॥
 तेषामाक्रान्तदेशानां नाममात्रमहोपतीन् ।
 तांस्तान्कर्तुमसामान्यान्विरोधोऽन्योन्यमुद्ययौ ॥४७॥
 अथ मम्मोत्पलकयोरुदभूद्धारुणो रणः ।
 रुद्धप्रवाहः यत्रासीद्वितस्ता सुभटैर्हतैः ॥४८॥
 कबिर्बुधमनःसिन्धुराशाङ्कः शङ्कुकाभिधः ।
 यमुद्दिश्याकरोत्काव्यं भुवनाभ्युदयाभिधम् ॥४९॥
 सचिवैरय धीमद्भिः प्रजाविप्लवशान्तये ।
 उत्पलस्यावन्तिवर्मा पौत्रो राज्येऽभ्यपिच्यव ॥५०॥
 अवन्तिवर्मा 'साम्राज्यं प्राप्य पाटितकण्टकः ।
 चकार चरितैश्चित्रं सतां कण्टकितं वपुः ॥५१॥
 विच्छिन्नप्रसरं विद्या तस्य शूरेण मन्त्रिणा ।
 सत्कृत्य विदुषः सभ्यान्कश्मीरेष्ववतारिता ॥५२॥
 युगैः क्षितिभुजां योग्यैरुद्धमाना महर्द्धयः ।
 बुधाः प्रवृद्धसत्कारा विविशुर्भूपतेः सभाम् ॥५३॥
 मुक्ताकणः शिवस्वामी कविरानन्दवर्धनः ।
 प्रथां रत्नाकरश्चागात्साम्राज्येऽवन्तिवर्मणः ॥५४॥
 अनुग्रहाय लोकानां भट्टश्रीकल्लटादयः ।
 अवन्तिवर्मणः काले सिद्धा भुवमवातरन् ॥५५॥
 जयापीठे क्रमाद्याते स्वल्पवीर्येषु राजसु ।
 सलिलोपप्लवैरासन्धश्मीराः समुपद्रुताः ॥५६॥

अवन्तिवर्मणः^१ पुण्यैर्जन्तूलीवयितुं ततः ।
 स्वयमन्नपतिः श्रीमान्सूर्यः क्षितिमवातरत् ॥५७॥
 यत्र यत्र विवेदौघवेधं सलिलविप्लवे ।
 तत्र तत्र वितस्तायाः प्रवाहान्नूतनान्व्यधात् ॥५८॥
 जम्बालांका स्फुरन्मीना भूर्वमौ सलिलोन्मिता ।
 व्यक्तकाष्ण्यासनसुत्रा निर्मेधेव नभस्यली ॥५९॥
 स्फुरत्तरंगजिह्वाः स नदीमार्गमजिग्रहत् ।
 तास्ताः स्वेच्छानुसारेण सांघ्रिकः पन्नगोरिव ॥६०॥
 उद्धृत्य सलिलादुर्वमिवमादिवराहवत् ।
 अनेकजनसंकीर्णान्नामान्नाविधान्व्यधात् ॥६१॥
 भट्टनारायणो धीमान् रुद्रटाद्यास्तथापरे ।
 प्राय एतेषु कालेषु यहवः कवयोऽभवन् ॥६२॥
 अवन्तिवर्मणः प्रायो नृपस्य समकालिकः ।
 कान्यकुब्जेश्वरो भोजमिहिरोऽभून्महाबलः ॥६३॥
 अस्य चादिवराहास्यां विभ्रतः समये कविः ।
 विशाखदेवः कृतवान्मुद्राराक्षसनाटकम् ॥६४॥
 प्रायोऽस्मिन्समये श्लेषकविर्भट्टत्रिविक्रमः ।
 दमयन्तीकथां चम्रे नलचम्पूपराभिधाम् ॥६५॥
 तनयस्तस्य नृपतिर्महेन्द्रसमविक्रमः ।
 अभून्महेन्द्रपालाख्यो वाढ्याम्भोधिचन्द्रमाः ॥६६॥
 कविः कर्पूरमञ्जर्या बालरामायणस्य च ।
 छपाध्यायो महेन्द्रस्य समभूद्राजशेखरः ॥६७॥
 महेन्द्रपालपुत्रेऽयं महीपाले प्रशासति ।
 आर्यत्तेमीश्वरश्चक्रे चण्डकौशिकनाटकम् ॥६८॥
 व्यापन्नेऽवन्तिनृपती चोदे कर्मीरमण्डलम् ।
 नृपः शंकरवर्माख्यः प्रशशास तद्वात्मजः ॥६९॥

१. ५७—११ कश्चिदयस्य राजतरङ्गिण्यया ।

भोजमिहिरः ७८४—८२१

महेन्द्रपालः ८२५—८९८

महीपालः ८९९—९८१

तस्य^१ श्रीस्वामिराजस्य तनयोदकपयप्रमोः ।
 पूर्णिमेव क्षपावन्धोः सुगन्धाख्याभवत्प्रिया ॥७०॥
 तथा समं पुरवरे सुरराजोपमो नृपः ।
 स्वीये शंकरगौरीशसुगन्वेशो विनिर्ममे ॥७१॥
 द्विजस्तयोर्नायकाख्यो गौरीशसुरसन्नोः ।
 चातुर्विधः कृतस्तेन चाग्देवीकुलमन्दिरम् ॥७२॥
 समयेष्वेव च प्रायो विचित्रप्रतिभाश्रुता ।
 सूरिधादीभसिंहेन गद्यचिन्तामणिः कृतः ॥७३॥
 कालधर्मं गते तस्मिन्नुपे शंकरवर्मणि ।
 सुगन्धाया अचिनयाद्राज्यतन्त्रं व्यशीर्यत ॥७४॥
 तुङ्गीनचन्द्रापीडादिप्रजापालप्रियाः प्रजा ।
 पार्थपंग्वादिभिरथ क्षपिता राजराक्षसैः ॥७५॥
 ईदृशैर्नृपवेतालैर्भारते भारपीडिते ।
 गुरुष्को मोहमोदाख्यः क्षते क्षारयदाययौ ॥७६॥
 अनेकवारानुन्मत्तो धारणः कलमानिव ।
 उपद्रुद्राव विषयान्भारतीयान्स दुर्ग्रहः ॥७७॥
 मथुरासोमनाथादितीर्थान्यथैकलोलुपः ।
 ललुण्ठ मूर्तिप्रासादवेदिकादिविनाशकः ॥७८॥
 गांगेयदेवश्चेदीशः कञ्चित्कालं ततो बली ।
 सामन्तैर्भारतस्यासीत्पूजितश्चक्रवर्तिवत् ॥७९॥
 कालेऽस्मिन्मालवेशोऽभून्मुञ्जः सीयकसंभवः ।
 यस्य वाक्पतिराजाख्या विद्वद्गोष्ठीषु विश्रुता ॥८०॥
 अतीते^२ विक्रमादित्ये गतेऽस्तं सातवाहने ।
 कविभिन्ने विशाश्राम यस्मिन्देवो सरस्वती ॥८१॥
 पोलकेरलकर्णाटलाटचेदिजयोजितः ।
 चालुक्याद्वयमल्लेन हतः सीयकनन्दनः ॥८२॥

१. ७०—७२ कश्यपस्य राजतरङ्गिण्ययाम् ।

वाक्पतिराजः ८१७—८१९

२. परिमलस्य साहसाम्बरस्य ।

कृतं मुञ्जमहीपालगोष्ठीरन्वेन धीमता ।
 घनक्षयेन नाश्रयस्य विषये दशरूपकम् ॥८३॥
 घनक्षयेन सुधिया निवन्दे विदुषां मते ।
 व्याख्यां चक्रेऽवलोक्यां घनिको दशरूपके ॥८४॥
 प्रायो मुञ्जस्य समये नृगराजस्य कस्यचित् ।
 सदस्यो दर्शनाभिज्ञो वाचस्पतिरभूत्सुधीः ॥८५॥
 नृपो वाचस्पतिराजस्यानुजन्मा मानिनां वरः ।
 सिन्धुराज इति ख्यातो मालवानशिपत्तः ॥८६॥
 सिन्धुराजस्य चरितं पद्मगुप्तेन निर्मितम् ।
 यत्साहस्रं चरितनाम्ना विद्वत्सु विश्रुतम् ॥८७॥
 हृणांश्च कोशलोऽल्लान्वागढान्मुरलांस्तथा ।
 विजित्य नागवंश्यां स उपयेमे शशिप्रभाम् ॥८८॥
 तत्पुत्रो भोज इत्यासीन्नासीराक्रान्तभूतलः ।
 परमारकुलोत्तंसः कंसजिन्महिमा नृपः ॥८९॥
 चम्पूरामायणं भोजः कण्ठाभरणमप्यसौ ।
 निवन्धांश्च बहूनन्यान्निवबन्ध महामतिः ॥९०॥
 प्रशासति महावीर्यं धरां भोजधराधिपे ।
 मिश्रदामोदरश्चक्रे महानाटकसंग्रहम् ॥९१॥
 समयेऽस्मिन्नभूत्सुरिधिरूपालो महाकविः ।
 कृता गद्यकथा येन रम्या तिलकमञ्जरी ॥९२॥
 गांगेयतनयः कर्णदेवः संघाय गुर्जरैः ।
 जितो निष्पिष्टवान्भोजं स स्वयं कीर्तिवर्मणा ॥९३॥
 गोपालाख्यो महावीर्यः कीर्तिवर्मचमूपतिः ।
 कर्णदेवं चेदिराजं जित्वाभूत्कीर्तिभाजनम् ॥९४॥

सिन्धुराजः ११०—८११

भोजदेवः ११२—१०९

१ ताग्रवेत्ते ।

प्रबोधचन्द्रोदयकृतकृष्णमिश्रः कविश्चिरम् ।
 समादृतः सदस्योऽभून्नृपतेः कीर्तिवर्मणः ॥६५॥
 कश्मीरभर्चानन्तोऽभूद्भोजस्य समकालिकः ।
 क्षेमेन्द्रेण कृता ग्रन्था यस्य राज्ये परःशताः ॥६६॥
 पुत्रोऽनन्तस्य कलशस्ततोऽभून्नृपतिः कविः ।
 राज्ये यस्याभवत्प्रौढो बिल्हणाख्यो महाकविः ॥६७॥
 अग्राजन्तरेभूत्कल्याणपुरे चालुक्यविक्रमः ।
 विक्रमाक्रान्तभुवनो नृपतिस्तेजसां निधिः ॥६८॥
 चोलान्गौडान्कामरूपान्विजिस्य नृपतिर्वर्षी ।
 मालवेशस्य साहाय्यं चक्रे मानवतां वरः ॥६९॥
 काश्मीरकेण कविना बिल्हणेन महाधिया ।
 रचितं विक्रमांकस्य चरितं काव्यमद्भुतम् ॥
 विक्रमार्कसदस्योसौ विज्ञानेश्वरपण्डितः ।
 याज्ञवल्क्यस्मृतेष्टीकां नियबन्ध मितान्तराम् ॥१००॥
 हर्षदेवे यशःशेपे भारते विप्लवाकुले ।
 गोपालाद्यैर्वृता वङ्गाः पालैरिति पुरोदितम् ॥१०१॥
 प्रसह्य तु महीपालाद्वङ्गानाच्छिद्य वीर्यवान् ।
 नृपो विजयसेनाख्यश्चक्रे राज्यं महामतिः ॥१०२॥
 पुत्रो विजयसेनस्य महासेनपराक्रमः ।
 यल्लालसेननामाभूद् भूमीभर्ता लसद्यशाः ॥१०३॥
 प्रशास्ता वङ्गदेशस्य प्रशस्तविनयः सुधीः ।
 यल्लालसेनतनयो नयोजितपराक्रमः ॥१०४॥

अनन्तदेवः ६४०—१००१

कलशः १००२—१०१०

चालुक्यविक्रमः ६६८—१०३८

महीपालः ६४८—

विजयसेनः दशमे शतके

यल्लालसेनः एकादशे शतके

अमृल्लक्ष्मणसेनाख्यो राजा सेनकुलाग्रणीः ।
 यो भोज इव विद्यायामनुरक्तः स्वयं कविः ॥१०५॥
 वाग्भटश्चैव शम्भुश्च श्रीपालश्च महेश्वरः ।
 रामानुजो भास्करश्च तथा लीलाशुकादयः ॥१०६॥
 वैज्ञानिका दार्शनिकाः कवयश्च महाधियः ।
 समयेष्वेव जायन्त जरत्यां भारतावनौ ॥१०७॥
 गोवर्धनश्च^१ शरसो जयदेव उमापतिः ।
 कविराजश्च रत्नानि लक्ष्मणस्य समामुचि ॥१०८॥
 प्रायो लक्ष्मणसेनस्य नृपतेः समकालिकः ।
 कान्यकुब्जेषु गोविन्दचन्द्रोऽभून्मदनात्मजः ॥१०९॥
 गोविन्दचन्द्रनृपतेः समकालभयोऽभवत् ।
 कश्मीराधीश्वरोऽभूपो जयसिंहाभिधो वल्ली ॥११०॥
 काश्मीरमितिष्ठत्तं श्रीजयसिंहे प्रशासति ।
 चकार कल्हणकविः शुभां राजतरंगिणीम् ॥१११॥
 अस्मिन् समये कान्यं श्रीकण्ठचरिताभिधम् ।
 काश्मीरकः कविर्महो रमणीयं विनिर्मेमे ॥११२॥
 राज्ये गोविन्दचन्द्रस्य चक्रे लटकमेतकम् ।
 कविः शंखधरो हास्यनिधिं ग्रहसन्नोत्तमम् ॥११३॥
 अथ तस्य प्रपात्रोऽभूजयचन्द्राभिधो नृपः ।
 महासमृद्धिरालित्वाद्बलवीर्यमदोद्धतः ॥११४॥
 प्रणेता नैपथीयस्य रण्डनस्य च पण्डितः ।
 श्रीहर्षः कान्यकुब्जराजयधन्द्रसदस्यभूत् ॥११५॥
 कालेऽस्मिन्नेव पुत्रोऽभूत्सिद्धराजस्य धीमतः ।
 कुमारपालो नृपतिरणिद्विज्ञात्यपत्तने ॥११६॥

लक्ष्मणसेनः १०४१—

१. शिखालेखे ।

गोविन्दचन्द्रः १०३७—१०१४

जयसिंहः १०४६—

कुमारपालः १०६५—१०१३

महाधिया सदस्येन सिद्धराजकुमारयोः ।
 कुमारपालचरितं हेमचन्द्रेण निमित्तम् ॥११७॥
 सखा लक्ष्मणसेनस्य वटुदासोऽभवत्सुधीः ।
 यत्सुतः श्रीधरश्चक्रे सूक्तिकर्णामृतं कृती ॥११८॥
 यदयानङ्गपालेन तोमरेणामरत्विपा ।
 इन्द्रप्रस्थस्य निकटे विल्लीदुर्गं विनिर्मितम् ॥११९॥
 अनङ्गपालाद्वर्षाणां शस्ते याते तु तत्कुलात् ।
 राज्ञा वीसलदेवेन सराष्ट्रं तज्जितं बलात् ॥१२०॥
 तत्र वीसलदेवस्य भ्रातृजो भीमविक्रमः ।
 पृथ्वीराजा जयचन्द्रप्रतिस्पर्धां नृपांऽभवत् ॥१२१॥
 जयचन्द्रोऽथ नृपतिर्मदमानसमुद्धतः ।
 राजसूयमखे भूपानाजुहाव समन्ततः ॥१२२॥
 दासवत्कर्म कुर्वत्सु नृपेष्वन्येष्वनागतम् ।
 पृथ्वीराजमसौ 'स्वर्णमय द्वारि न्ययोजयत् ॥१२३॥
 राजसूयावसाने च जयचन्द्रनृपात्मजा ।
 स्वयं वरा सभामध्यमाजगाम मनस्विनी ॥१२४॥
 निबद्धप्रणया चेयं पृथ्वीराजे श्रुतिं गते ।
 विलङ्घ्य नृपतीन्सर्वास्तन्मूर्त्तौ निदधे स्रजम् ॥१२५॥
 प्रियाप्रणयलेखाश्च धृतं जानन्नृपोऽखिलम् ।
 पृथ्वीराजः स्वयं वीरस्तत्र संनिदधे रयात् ॥१२६॥
 आदाय वीरो जयचन्द्रकन्या-
 मन्यानवाप्यां महनीयकीर्तिः ।
 स रुक्मिणीं कृष्ण इव स्वराज-
 धानीं परानीकनिपूदनोऽगात् ॥१२७॥
 तं श्लाघ्यसंबन्धमपि प्रसह्य
 कन्यां हरन्तं ममृषे न मानी ।
 काम्बोजराजं च समानुजाव
 रणे जयचन्द्रनृपः सहायम् ॥१२८॥

काम्बोजराजश्च सहापदीन
 इत्थं समाहृत इहाभ्युपेत्य ।
 स गङ्गादत्तेन कृताह्वयस्य
 लीलां प्रतेने प्रियदर्शनस्य ॥१२६॥
 सहापदीने भरतावनीमिमः
 सहापदां भूरिभरैरुपागते ।
 इतेऽथ पृथ्वीनृपतौ च तच्छ्रुत्वा-
 हुरोद रक्ताश्रुधरा वसुन्धरा ॥१३०॥
 इति चतुर्थी वीचिः ।

द्वादशस्य शतम्याभूच्चतुर्दशसमात्यये ।
 सहापदीनेन कृतं दिल्लीराज्यविनाशनम् ॥११॥
 विनाश्य पृथ्वीराजं च तनो वर्षद्वयाःतरे ।
 सहापदीनस्तृप्तोऽमूज्यश्चन्द्रनिपातनात् ॥२॥
 पृथ्वीराजे कथाशेषे जयचन्द्रे च पातिते ।
 यत्नात्तुरुष्कैराश्रन्तं दिल्लीराज्यं समृद्धिमत् ॥३॥
 तैस्तेपामनुगैश्चैव समस्तं भारतं क्रमात् ।
 पूर्वान्तान्दक्षिणान्तांश्च हित्वा वीर्याद्वशीकृतम् ॥४॥
 दासैश्च खिलजीवैश्च तुमेरथ च मुद्रलेः ।
 प्रत्यन्तसंभवैः पञ्चशताब्दां भारतं नृतम् ॥५॥
 यत्र तत्र फियत्कालं राजपुत्रादयो धराम् ।
 तुरुष्कविषसप्रायां युभुजुर्दीनमानसाः ॥६॥
 रामपाण्डवचन्द्राद्योवधूतामनुलाश्रियम् ।
 यद्दुर्दर्शनविज्ञानजननीं भारतावनिम् ॥७॥
 सहापदीनदासैश्च मुग्यमानां प्रपरयतः ।
 जनस्य भुवने कृत्स्ने संमोहो यत्नवानमूत् ॥८॥

द्वादशस्य शतस्याथ द्वात्रिंशोऽब्दे महामनाः ।
 श्रीमान्देवगिरावासीत्सिंहो यादवभूपतिः ॥६॥
 जैत्रपालश्च कृष्णश्च महादेवादयस्तथा ।
 तस्य वंश्या धरां धीरा विभरामासुरोजसा ॥१०॥
 द्वादशस्य शतस्यान्ते हेमाद्रिचिदुपा कृतः ।
 महादेवे चतुर्वर्गचिन्तामणिरधीश्वरे ॥११॥
 सिंहस्य यादवेन्द्रस्य प्रायेण समकालिकः ।
 नृपोऽभूद्धीरघवलो व्याघ्रपत्नीयरंराजः ॥१२॥
 तदाश्रितेन रचित्ता रुचिरा कीर्त्तिकौमुदी ।
 सोमेश्वरेण काव्यं च सुरयोत्सवनामकम् ॥१३॥
 समाप्तप्रायपूर्वार्द्धे शतकेऽथ त्रयोदशे ।
 नगरे विजयाख्येऽभूच्छ्रीमान्संगमभूपतिः ॥१४॥
 मतिमन्तो हरिहरबुक्कप्रभृतयश्चिरम् ।
 अभूयन्तस्य दायादा वसुधाभोगभागिनः ॥१५॥
 संगमस्य च बुक्कस्य तथा हरिहरस्य च ।
 अमात्यौ विश्रुतावास्तां माधवः सायनस्तथा ॥१६॥
 सर्वदर्शनकृद्धीमान्भृङ्गेर्या माधवश्चिरम् ।
 विद्यारण्याख्यया ख्यातोऽलं चक्रे शांकरौ वृसीम् ॥१७॥
 वेदभाष्यादिरचनाविश्रुतः सायनोऽभवत् ।
 प्रबन्धैर्यस्य जरती भूरेपाद्यापि दीप्यते ॥१८॥
 आसीच्छाकम्भरीदेशे कालेज्वेषु महाबलः ।
 हम्मीरनामा नृपतिश्चाहुवाणान्वषायजः ॥१९॥
 'तदीयसभ्यमुख्यस्य द्विजाग्रथस्याभवत्सुतः ।
 श्रीमद्राघवदेवस्य धीमान्दामोदराभिधः ॥२०॥

सिंहः ११३२—

महादेवः ११८२—११६२

हम्मीरः त्रयोदशे शतके

हरिहरः १२६१—२०५

बुद्धः १२७६—१३००

१. शाहघरस्य पदतो ।

दामोदरस्य तनयः पौडशोने त्रयोदशे ।
 शते शार्ङ्गधरत्रके पद्धतिं विदुषां नताम् ॥२१॥
 चतुर्दशस्य शतकस्यान्ते शान्तात्मनां वरः ।
 श्रीवल्लभो दार्शनिकः प्रादुरासीद्धराजले ॥२२॥
 मायायादादि संदूष्य शुद्धाद्वैतं सुधोरसां ।
 प्रकारय भगवत्कृष्णमतं पुनरर्जीवयत् ॥२३॥
 अग्रान्तरे कलेर्मोहाग्निद्रामुखमुपेयुषाम् ।
 सौभाग्यं भारतीयानां कृत्यं वंदेऽसिकेयभूम् ॥२४॥
 पाश्चात्त्यानां कृतिमतां भारतान्वेषिणां चिरम् ।
 नेर्यन्तेषु तथान्यत्र यात्राः कस्यभयान्नह ॥२५॥
 कुलुन्वो भारतान्वेषी प्राप्ते पञ्चदशे शते ।
 तुङ्गाधरेरपरे पारे धीरः प्रापदमेरिकाम् ॥२६॥
 यत्काभिधः पूर्तगलाभिजनश्च ततः परम् ।
 आगाद्भारतमन्यिष्यन्दक्षिणान्धुनिघेस्तटम् ॥२७॥
 दक्षिणान्धुनिघेन्तीरे कलिक्लृप्तं विनाश्य च ।
 प्रवेशामार्गो वरकेन पाश्चात्त्यानां व्यधीयत ॥२८॥
 ततः प्रवृत्तिं पोतानां यूरोपधिपयादिह ।
 गतागर्तैर्वणिज्यायाः संजाता वृद्धिरुत्तमा ॥२९॥
 अग्रान्तरे च त्रिमुरो मुद्रलाधिपतिर्वह्नी ।
 दिल्लीं विलुप्य विपयान्निजान्पानिवारितः ॥३०॥
 अपत्यस्त्रिपुरस्याथ प्रवलीयवरादिभिः ।
 प्राकाशि चिररात्राय दिल्लीवाल्लभ्यनद्रुतम् ॥३१॥
 आसन्नविशेषे च ततः पञ्चदशे शते ।
 यमूच दिल्लीनृपतिर्मुद्रलोऽर्कचरामिधः ॥३२॥
 तद्वंश्यानां च शिल्पादीं व्ययेनार्जयतां यशः ।
 जगन्नायादयोऽमूयन्सदन्तु कवयः किल ॥३३॥
 रसगङ्गाधराद्यैश्च प्रदन्धै रसिकप्रियैः ।
 प्राप पण्डितराजाभ्यां जगन्नाथकविः कृती ॥३४॥

अथ विशतिशेषे च षोडशे शतके नृपः ।
 अभूदुरगजिह्वाख्यः कुलोऽर्कवरमृपतेः ॥३५॥
 क्रूरबुद्धिर्नरेन्द्रोऽसौ देवमन्दिरनाशकः ।
 जनानुद्वेजयामास रोगः सांक्रामिको यथा ॥३६॥
 तस्य सानुचरस्यालं दुर्नयैर्जर्जरीकृतम् ।
 तुरुष्कराज्यं देशोऽस्मिन्व्यशीर्यत शनैः स्वयम् ॥३७॥
 नृपस्योरगजिह्वस्य समये शत्रुशातनः ।
 शिवराजो महाराष्ट्रेष्वभवद्वलिनां वरः ॥३८॥
 यथावदानैर्दिल्लीशः साम्राज्येऽपि स्थितश्चिरम् ।
 न जातु लेभे शङ्कापत्तौ निद्रासुखमखण्डितम् ॥३९॥
 शिवराजस्य वंश्यानामबलानां महीभुजाम् ।
 सचिवैर्विभ्रनाथाद्यैर्दधे राज्यं कियच्चिरम् ॥४०॥
 वाजिराजमहाराजः शशासोजितविक्रमः ।
 समस्तं भारतं प्रायो मज्जत्तोभमहाम्बुधौ ॥४१॥
 अथ काम्बोजगान्धारप्रान्तीयैः क्रूरविक्रमैः ।
 नृपैः कुरुक्षेत्रगणे महाराष्ट्राः पराजिताः ॥४२॥
 इत्थं सप्तदशस्यान्ते शकानां शतकस्य ॥
 काम्बोजपारसीकाद्यैर्महाराष्ट्रबले हते ॥४३॥
 नाममात्रनृपे दिल्लीनृपतौ च विलुण्ठिते ।
 भारतं चिररात्राय दस्युभोज्यमजायत ॥४४॥
 शतकेऽष्टादशे प्राप्ते शकानामथ भारतम् ।
 अन्योन्यलुण्ठनोद्युक्तैर्नृपाभासैरपीदृश्यत ॥४५॥
 केवलं रणजित्तिहो देशे पञ्चनदाभिधे ।
 प्रशशासोजितं राज्यं बलशालो नराधिपः ॥४६॥

पुरीमलिकचन्द्रीयां तेन वीरेण निर्मिताम् ।
 राजधानीं चक्रारास्य पुलोमाख्यञ्च भूपतिः ॥१२॥
 अतीतेऽलिकचन्द्रे च पुलोम्नास्य च वंशजैः ।
 चिरं नोलनदोषान्ते कान्ते राज्यं व्यधीयत ॥१३॥

१०८ अथाजपुत्राः पौलोम्या देव्या श्रीपत्रया किल ।
 शरच्छतत्रये याते रोमकेष्वपहारिताः ॥१४॥
 महाक्षत्रविशस्तिस्रस्तेष्वजायन्त जातयः ।
 कोट्यर्थमानाश्चाभूयन्सुभित्सुखिनो जनाः ॥१५॥
 कोणागारैर्महायामैर्भूपतिप्रेतबेरमभिः ।
 प्रत्यायतेऽजपुत्राणां वास्तुनिर्माणकौशलम् ॥१६॥
 महाकोणस्य तुङ्गत्वं पदसार्धचतुरासी ।
 सार्धसप्तशतप्राया चतुरस्रा च मूलभूः ॥१७॥
 अर्धलक्षमणिप्रायाः पाषाणास्तेषु चार्पिताः ।
 त्रयो महान्तोऽद्याप्येषां सप्ततिर्लघवः स्थिताः ॥१८॥
 लिपिः प्राण्याकृतप्राया स्तम्भपात्रादिवस्तुषु ।
 तथा प्रपीडपत्रेषु तेषामद्यापि लभ्यते ॥१९॥
 अदृश्यमीश्वरं जीवममरं विबुधान्वहून् ।
 सूर्यचन्द्रमुखानेते भक्तिपूर्वमपू पुजन् ॥२०॥
 विहालमुकुरयेनष्टपदत्सादिकान्मशून् ।
 अपूलयस्ते तद्वातपातकिप्राणहारिणः ॥२१॥
 प्रतिपालयतः प्रेतान्कर्मनिर्णयवासरम् ।
 वेशवारैः कृमिघ्नेस्ते रक्षिताङ्गानतिष्ठिषन् ॥२२॥
 वर्णकाचमणिक्षीमधातुशिल्पेषु कौशलम् ।
 ज्योतिर्गणितमपेज्यज्ञानं चैषाममूढिक्यन् ॥२३॥
 समकोणश्रुतेर्वर्गं मुञ्चवर्गयुतेः समम् ।
 पृथुगोरोऽजपुत्रेभ्योऽधिजगे यवनः मुयीः ॥२४॥

अथाजपुत्राः किल सम्भ्यत्ताधुरं
 समर्प्य यद्योग्यतरासु जातिषु ।

क्षयं शतेर्भैजुरुदारविक्रमा

न चित्रमेतत्प्रकृतिर्हि तादृशी ॥२५॥

इति प्रथमा वीचिः ।^१

अकृष्टपच्यगोधूमे खर्जुरोर्जस्वलोर्वरे ।

स्तिप्रियोत्पथयोर्मध्ये न्यवसन्नसुराः सुखम् ॥१॥

ग्रहत्तारार्चकाः शल्यलिपयो ज्योतिषप्रियाः ।

वाणिज्यवृद्धभां भव्यलूने राज्यममी व्यधुः ॥२॥

प्रायो वर्षसहस्रान्ते ते निहवपुरासुरैः ।

पराजीयन्त बलिभिः क्रमाद्दीर्घल्यविकल्पाः ॥३॥

त्रिगर्तपेन्द्रपालाचैर्यन्निहवपुरासुरैः ।

अर्जितं भव्यलूनीयलवणेनार्जितं पुनः ॥४॥

भूयस्त्रिगर्तपालेन तत्साम्राज्यं स्थिरीकृतम् ।

पट्गुणश्रमणेशाद्यैः शून्यगर्भेण चोर्जितम् ॥५॥

प्रयाते शतपट्केऽथ शरदामासुरं बलम् ।

साहसैकप्रियैर्नीतं वीरैर्निहववासिभिः ॥६॥

नाशितं भव्यलूनीयनवपालसहायकैः ।

मेदिकासैनिकैः कायक्षारनीतैर्मदोद्धतैः ॥७॥

कायक्षारचृपाप्राप्यासुरराज्यं महामतिः ।

नवपालश्चिरं भव्यलूने राज्यमथाकरोत् ॥८॥

नवपालस्य तनयो नवचन्द्रो महाबलः ।

अजपुत्रांश्च तीरांश्च जारूपांश्च व्यजेष्ट सः ॥९॥

स पञ्चनन्दनायाममुत्पथापूरकर्णकम् ।

शतार्धकरगाम्भोर्यैः शतद्वयकरोच्छ्रितैः ॥१०॥

सहस्राष्ट्रालविस्कारैरायूढोच्चगोपुरैः ।

प्राकारैः परितो युक्तं प्रासादशतसंकुलम् ॥११॥

१. 'मङ्गभाषिणा' (संस्कृतसाक्षाद्वक्तृसमाचारपत्रिका) काज्जावर्ध, २१ जनवरी, १९१३ ई०; पु. सं.-१३; अङ्क ३८ ।

कुत्रिमारण्यशीलाढ्यं चतुरस्रं समृद्धिमतम् ।

भव्यलूनपुरं नव्यं नवचन्द्रो विनिर्ममे ॥१२॥

अथ वंशधरादस्य विलासामुत्भूपतेः ।

पारसीकाधिपः कारुरामुरं राज्यमाच्छिनत् ॥१३॥

सतश्चालिकचन्द्रेण याते वर्षशतद्वये ।

परानिवासुराङ्गित्वा भव्यलूनं वशीकृतम् ॥१४॥

भव्यलूनपुरं मानी राजधानीमुशन्नसौ ।

नद्योचिकीर्णैरेवैनां कालेन कवलीकृतः ॥१५॥

निधनमुपगते तदित्यकारण्डे-

ऽनुलाविमवेऽलिकचन्द्रभूमिपाले ।

अमुत्तनगरमुत्कटान् भूयो-

ऽभ्युदययिपत्तिमघत्तं भव्यलूनम् ॥१६॥

इति द्वितीया बीचिः ।

समानामर्घसाहस्रे कुरुपाण्डवतो गते ।

अत्रद्वयनामा जारुपः सकुटुम्बोऽध्रमन्महीन् ॥१॥

शरदामय संयाते तत्स्थितेः शतसप्तके ।

तटोत्रमजपुत्रेभ्यः सनिकारं निराकृतम् ॥२॥

प्राच्यान्ते मध्यजलधेरधसन्ते वणिज्यया ।

देवादेशाद् वृतीदिव्यशासकैः कृतरासनाः ॥३॥

अतीते शम्भरे दिव्यशासके चरमे नृपः ।

चत्वारिंशतमच्छानां शकलस्तानशाद्वली ॥४॥

दैववित्तस्य जामाता तस्माद्राज्यमवाप्तवान् ।

मुलोमा तनयन्तन्य ततोऽभून्नृपनिर्वली ॥५॥

तयोः प्रतापाटलिनोर्यत्साध्राज्यं व्यवृम्भत ।

तद् व्यशोर्यत तद्भरपनृपदुर्नयदुर्जरम् ॥६॥

नवचन्द्रेण विष्वन्नं कामरागं वशीकृतम् ।

बलिनालिकचन्द्रेण स्वराज्येऽङ्गदहनं ततः ॥७॥

रोमकानीकिनीनाथपम्पियेनाथ विक्रमात् ।
 जितं रोमकसाम्राज्यं प्रान्तत्वं प्रत्यपद्यत ॥८॥
 मध्याब्देर्लवणाद्रेश्च मध्यतो विहिताश्रयाः ।
 पलीशा वणिजोऽभूवञ्जारूपप्रातिवेशिकाः ॥९॥
 मध्याब्धिं दक्षिणेनैषां करध्वजपुराह्वयः ।
 मुस्कीतोपनिवेशोऽभृद्रोमपत्तनभीतिभूः ॥१०॥
 मध्यसागरपाश्चात्यमुखे गाधिजनामकम् ।
 पुरं याणिज्यविस्तारहेतवे ते न्यवासयन् ॥११॥
 आतुङ्गसागरावासाच्छ्वेतद्वीपान्महोद्यमाः ।
 आभारतमहाम्भोधिनीलयास्तिहलादपि ॥१२॥
 पलीशाः सर्वतश्चेरुस्ते सांयात्रिकवृत्तयः ॥१३॥
 निजाक्षरसमाम्नायमध्याप्य यवनानमी ।
 रोमकादिषु संप्रापुर्विद्याविस्तारहेतुताम् ॥१४॥
 प्रथमं सूदनपुरं द्वितीयं तीरपत्तनम् ।
 राजधानी क्रमादासीत्पलीशानां महौजसाम् ॥१५॥
 नवचन्द्रासुरेणाथ काम्येशेन ततः परम् ।
 ततश्चालिकचन्द्रेण रोमकैश्च जिता अमी ॥१६॥

रोमसाम्राज्यवारांनिधावित्यलं

प्रलज्जात्यापगानां लयोऽजायत ।

शाश्वते संसृतिस्रोतसि प्रत्यहं

क्षीयते कश्चिदन्यो बहत्पुनरिति ॥१७॥

इति तृतीया वीचिः ।

असुरानुत्तरेणासन्पर्वतीयाः श्रमक्षमाः ।

मेदकाः पारसीकाश्च शकाद्रेः पूर्वतः पुरा ॥१८॥

अष्टमे शतके पूर्वं शकाब्देभ्योऽभवद्वल्ली ।

मेदकानां नृपो चोरः कायक्षार इति श्रुतः ॥१९॥

विनाश्य निहवपुरीं जित्वा सुरवरानसी ।

समर्प्य राज्यमास्तीके पुत्रे कालवशं ययौ ॥२०॥

अतीते रणजिस्तिहे दुर्वले च तदात्मजे ।
 उपद्रुताः पञ्चनदाः सैन्यैस्तस्यानियन्त्रितैः ॥४७॥
 नयपाल्योऽभवद्वीरः सम्राट् प्रशंसनिवासिनाम् ।
 स्वभुजार्जितराज्योऽसौ कालेष्वेपु महामनाः ॥४८॥
 नाममात्रे श्रुते यस्य प्रक्रम्योऽजायत क्षणात् ।
 रुष्याङ्गुलिमिश्रशर्मण्यतुरुष्कादिमहोमुजाम् ॥४९॥
 यत्सैन्यघोषमाकर्ण्य गोपुरान्तेऽस्त्रिभेधरः ।
 कन्यां स्वमुकुटं चैव हस्ते कृत्वोपतस्थिवान् ॥५०॥
 आगनिप्यन्नसावेनां प्रवीरो भारतावनिम् ।
 पाञ्चात्यराजैः संभूय निर्जितरत्नलिमिर्वली ॥५१॥
 उदस्य चांग्लनीतिशैरखिलान्परिपन्थिनः ।
 वाणिज्यार्थमिहायातैर्वाजिता भारतावनिः ॥५२॥
 प्रायोऽर्धेऽय गते त्वस्य शतकस्य प्रियप्रजा ।
 आंग्लवंशधरा राज्ञी व्यक्तोर्जा वसुधामशात् ॥५३॥
 अनाथां सर्वतो दत्सुप्रतनापरिवारिताम् ।
 राज्ञी सनाधयिष्यन्ती स्वोचक्रे भारतावनिम् ॥५४॥
 सोनशर्गतौ शकाब्दमानां पाते सप्रदशे शते ।
 चत्वारिंशद्वया जाता व्यक्तोर्जा भारतेश्वरी ॥५५॥
 अतस्तमितमार्तर्ण्डमखण्डं राज्यमण्डलम् ।
 रत्नेनेव बभूवास्या भारतेनाधिकोज्ज्वलम् ॥५६॥
 बहुयोजनसाहस्रव्यवधावपि याः स्थिताः ।
 बाष्पानसा च पोतैश्च सुगमास्ता मुवोऽभवन् ॥५७॥
 न सरिद्धिर्न गिरिमिर्नारण्यैर्न च सागरैः ।
 वाणिज्यपत्रवार्तादिप्रचारः प्रत्यहन्यत ॥५८॥

अदृष्टाश्रुतपूर्वेषु गत्वा देशेषु भारताः ।
 चक्रुर्विज्ञानरत्नानां संग्रहं स्वगृहेष्विव ॥१६॥
 विद्युत्संवादशैली च तथासौ सर्वगामवत् ।
 योजनायुतवृत्तस्य ज्ञानं सद्यो यथाभवत् ॥१७॥
 विद्युद्वाष्पादियन्त्राणामाविष्कारान्नृणामभूत् ।
 स्थले जले च वायौ च प्रायः किञ्चिन्न दुर्लभम् ॥१८॥
 धर्मस्य विप्लवं हित्वा यत्राचारे नृणां रुचिः ।
 तमेव तेऽन्ववर्त्तन्त स्वच्छन्दमविशङ्किताः ॥१९॥
 अन्विष्यान्विष्य निर्धृतोऽप्यज्ञानमृग उन्मदः ।
 शासकैर्वसतिं चक्रे हृद्गते मत्तवादिनाम् ॥२०॥
 प्रतारकाणां मूर्खाणां जातिवेपादिजीविनाम् ।
 गतानां सागसीं तन्द्रां शनकैरादरो गतः ॥२१॥
 विदुषां सत्त्वयुक्तानां जनोपकृतिचेतसाम् ।
 जाग्रतां कृतबुद्धीनामवर्धत समादरः ॥२२॥
 प्रायतन्त प्रशास्तारो यथा विज्ञानवृद्धये ।
 तथा विहाय वैमत्यमयतिप्यन्त चेज्जनाः ॥२३॥
 नूनं वैज्ञानिकाप्रधाणां महर्षीणां कृतात्मनाम् ।
 अभविष्यन्महत्तेजमचिरेणैव भारतम् ॥२४॥
 व्यक्तोर्जया रक्षितायां मुचिरं भारतावनो ।
 प्रज्ञाचक्षुर्महाशक्तिरभूद् गोवर्धनः कविः ॥२५॥
 गते पण्डितराजे दामपुत्रा भारतो चिरम् ।
 आनन्दिता सुपुत्रेण पुनर्वैन महाधिया ॥२६॥
 आद्यत्रतेन राज्ञाय व्यक्तोर्जासूनुनाभवत् ।
 समृद्धायतराज्येन सनाथा भारतावनिः ॥२७॥
 द्विशतोद्विंशत्यहस्रथां गतायां सैकविंशती ।
 शकाब्दानामभूत्सम्राट् श्रीमानाद्यत्रतो भुवि ॥२८॥
 समयेऽस्याभवद्युद्धं कर्पूरद्वीपवासिनाम् ।
 जिगीषूणां समं रूप्यै रूप्या यत्र पराजिताः ॥२९॥

श्रीजयोर्जनृपेणाल्य नृपतेस्तनुजन्मना ।
 विजयोजितसत्त्वेन वर्त्तते भारतं धृतम् ॥७३॥
 शकाब्दानां सहस्रेऽष्टशतादथे त्रिशता युते ।
 अतीते श्रीजयोर्जस्य राज्यारम्भोऽभवद्भवि ॥७४॥
 शर्मण्यानां बलिमयो रूपाणां निचुलो नृपः ।
 शास्ता सुसुद्धितश्चाय कर्पूरद्वीपवासिनाम् ॥७५॥
 अनेरिकाप्रदेशे च फ्रांसदेशे च विभ्रुनं ।
 प्रजाराज्यं प्रजाप्रातिनिध्यनिधनं विजृम्भते ॥७६॥
 साम्राज्ये श्रीजयोर्जस्य काश्यां गङ्गाधरः कविः ।
 यद्वाक्यप्रमाणाणां पारदृश्रान्ति मंप्रति ॥७७॥
 काव्यशक्तिर्नवोद्भिन्ना चरिते बालशाम्भिराम् ।
 फलिता यस्य मंलापे मधुरेऽलिधिलासिनोः ॥७८॥
 गलार्योऽद्य जगन्नाथो नापेक्ष्योऽप्ययदीक्षितः ।
 कदुवाग्नेऽङ्कटार्योऽपि सति गङ्गाधरे गुरौ ॥७९॥
 रवेरिवास्य प्रमया सनाथे मूर्यारननीवास्य जनस्य चित्ते ।
 कस्या इवाग्नेरभवन्प्रबन्धाः प्रमोञ्जला वाक्मयवाधिमुख्याः ॥८०॥

पितुरनुकलयञ्ज्रीदेवनारायणस्य

प्रयितमपि च मातुः श्रीलगोविन्ददेव्याः ।

गुणगणमिति शिष्यन्मस्य रामावतारो

व्यधित विधुघट्टं भारतस्येतिवृत्तम् ॥८१॥

श्रीजयोर्जनृपतिर्महामतिः पालयत्वबनिमूर्जितां धिरम् ।

घोषिते यदभिप्रेक्ष्यहले ग्रन्थरत्नमजनादनुज्ज्वलम् ॥८२॥

इति पञ्चमी वीचिः ॥

समाप्तो भारतीयेतिहासः ॥

वाङ्मयार्णवीयेतिहासकाण्डे देशान्तरीयेतिहासतरङ्गः ।

अजपुत्रेतिवृत्ताख्या प्रथमा धीचिः ।

शकाब्देभ्यः पूर्वम्

२५०० कुरूणां पाण्डवानां च काले प्रायोऽभवन् भुवि ।

असुरा अजपुत्राश्च पार्श्वयोर्लोहिताम्बुधेः ॥१॥

तीरे नीलनदस्यासन्नजपुत्रा महोद्यमाः ।

आरव्यानुत्तरेणासन्नसुरा उत्पथातटे ॥२॥

ते जीयलिपयः शल्यलिपयश्च यथाक्रमम् ।

शरत्सहस्रद्वितयमशिपन् विपयान् निजान् ॥३॥

अवसानेऽस्य कालस्य महनीयपराक्रमैः ।

पारसीकैरभीकैस्ते ह्रीनवीर्याः पराजिताः ॥४॥

रम्ये नीलनदोपान्ते पिण्डीखर्जूरकोजिते ।

मुखेन कालमनयन्नजपुत्रा महोजसः ॥५॥

२१५८ शुम्भामिधोऽजपुत्राणां भूमिपालो महाबलः ।

कोणागारं महायामं निर्ममे मम्मपत्तने ॥६॥

प्रायः पञ्चशताब्दान्ते भ्रमद्विष्टृष्णिपालकैः ।

शुम्भराजस्य वंश्यानां राज्यमास्फुन्दितं बलात् ॥७॥

पुनः पञ्चशताब्दान्ते बलान्निर्वास्य वृष्णिपान् ।

अजपुत्रा स्वतन्त्रास्ते समजायन्त मानिनः ॥८॥

शेषास्त्रनामा रामेशान्तेषां राजा बलोद्भूतः ।

स्थवोयसि पुरे राज्यं कुर्वन्प्राङ्मान्तधान्परात् ॥९॥

ततो वर्षसहस्रान्ते काम्येशाख्यं महाबलम् ।

पारमीकाधिपं प्राप्य तत्त्वातन्त्र्यं व्यनुप्यत ॥१०॥

४१० आच्छिद्य पारसीकेभ्यो याते वर्षशतद्वये ।

वीरेणालिकचन्द्रेण विपयास्ते वशीकृताः ॥११॥

आस्तीकतनयां राजा काम्येशः परिणीतवान् ।
 पारसीकेश्वरः पुत्रः कारुवीरस्तयोरमूत् ॥१४॥
 कालधर्मं गते ताते कारुवीरो महाबलः ।
 सहायं सर्वगुं प्राप्य मेदकानभिभूतवान् ॥१५॥
 पाण्डिप्राहं कृशाश्वख्यं लवद्वीपामिधं बली ।
 कारुवीरो विनाश्यासौ यवनानजयत्ततः ॥१६॥
 द्या सिन्धोः पश्चिमात्तीराद्वा मध्याब्धेः पुरस्तटात् ।
 विजित्य सर्वान्विषयान्भव्यलूनं व्यनाशयत् ॥१७॥
 यत्तार्त्तलोहितान्धन्तं सिन्ध्वन्ताद्यवनान्विजम् ।
 काम्येशाय सपुत्राय राज्यं दत्त्वा व्यपद्यत ॥१८॥
 अजपुत्रान्विजित्यासौ काम्येशः क्रूरविक्रमः ।
 नृशंसस्यायुपञ्चक्रेऽवसानं निजहत्पया ॥१९॥
 दारायुः पारसीकेशस्ततोऽमूढीर्यवानृपः ।
 विंशतिः क्षत्रपा येन विहिताः प्रान्तशासकाः ॥२०॥
 धार्ताप्रेषणरीर्त्ता स राजमागश्च सर्वशः ।
 प्रचार्य क्षत्रपै राज्यं प्रशशास महामनाः ॥२१॥
 सूपां वसन्ते ग्रीष्मेषु भूपतिः सोऽव्यपत्तनम् ।
 शिशिरे भव्यलूनाढ्यं शिश्रिये पुटभेदनम् ॥२२॥
 मित्रावरुणादेवास्ते जरदुष्टानुगामिनः ।
 समभूवन्पारसीकाः सतताहितपायकाः ॥२३॥

अथ विषयपराणामोदशी हा नराणा-

मपचितिरिति जन्तोरन्तरुद्योतयन्ती ।

अहितमलिकचन्द्रं प्राप्य चरद्वप्रतापं

समरमुवि धिशोर्णा पारसीकव्यवस्था ॥२४॥

अथ विषयपराणामोदशी हा नराणा-

मवनतिरिति धार्तामीरयन्ती त्रपार्त्ता ।

अहितमलिकचन्द्रं प्राप्य दूरास्तवन्द्रं

व्यरमदसमवस्था पारसीकव्यवस्था ॥२५॥

इति चतुर्थो वीचिः ।

सुमेरुविषयादार्याः प्रालेयप्रलयप्लुतात् ।
 लङ्घयन्तो गिरीन्वीराः प्रस्थिता दक्षिणां दिशम् ॥१॥
 आर्यवंशशराणां च कालेनोद्योगशालिनाम् ।
 भारताः पारसीकाश्च सिन्धोः पार्श्वद्वयं श्रिताः ॥२॥
 यवना रोमकाश्चैव गता मध्याम्बुधेस्तटम् ।
 तुङ्गसागरकूलं च शर्मण्यप्रमुखा गताः ॥३॥
 मध्याम्बुधेरुदक्तीरे प्रायद्वीपास्तयः स्थिताः ।
 यवना रोमकाश्चैव सुफेनाश्चेति ते क्रमात् ॥४॥
 शौर्यदर्शनविज्ञाननीतिशिल्पविशारदाः ।
 स्वातन्त्र्यप्रणयास्तत्र यत्रनाः पौरुषप्रियाः ॥५॥
 यवनाश्चिररात्राय वीरैर्हृत्कुलादिभिः ।
 सनाथिता विजयिनो युद्धैः कालमयापयन् ॥६॥
 इलाधिपस्य पुत्रेण प्रियाख्यस्याथ भूभुजः ।
 शीलमानलवाख्यस्य परेण हता प्रिया ॥७॥
 शीलां यवनराजस्य भार्या मानलवस्य ताम् ।
 प्रत्यानेतुमभूद् युद्धमैलेयैर्यवनैरपि ॥८॥
 अखिलेरासुशस्त्राद्ये हते वीरबले ततः ।
 इलामजेषीदुद्धीशः किलिङ्गाभ्यप्रयोगतः ॥९॥
 जम्बूद्वीपापरात्रेषु श्रीशाल्येषु च भूरिशः ।
 सुफेनेषु तथैवासीद्यवनोपनिवेशनम् ॥१०॥
 नयमे शतके पूर्वं शकाच्चेभ्यः किलाभवन् ।
 पुरराज्यान्त्यनेकानि यवनानां पृथक् पृथक् ॥११॥
 अर्थना सुव्रता चेति तेषां मुख्यं पुरीद्वयम् ।
 सुव्रता तत्र वीरत्वे शिल्पादौ प्रार्थितार्थना ॥१२॥
 श्रीगर्गबोधितान्धर्मानाश्रित्य कृतजीवनाः ।
 व्यायामयुद्धशिक्षादौ सुव्रताः कौशलं ययुः ॥१३॥
 वीरस्त्रीपुंसबहुला अशिल्पा मितभाषिणः ।
 दासनिर्व्यूढकर्माणः सुव्रताः कठिनाशयाः ॥१४॥

राजद्वयं सुव्रतीयसदस्यैर्विनियन्त्रितम् ।

राशास सुव्रता राज्यमुद्दण्डं दण्डशक्तिम् ॥१५॥

अतीते चरमे राशि कद्रुनामनि सर्वया ।

अर्थनीयाः स्वतन्त्रत्वात्प्रजाराज्यमतिष्ठिपन् ॥१६॥

द्राक्षेण लिखितैर्धर्मैरसंतुष्टोऽर्थनाजनः ।

सूरणस्मृतिमाश्रित्य व्यवजह्ये यथासुखम् ॥१७॥

अराजकेऽर्थनात्तन्त्रे पृषासुश्रीस्तनादयः ।

प्रयत्नाः पुरुषाः प्रायः पाणौ चक्रुः प्रशासनम् ॥१८॥

इत्थं सुखेन महनीयपराक्रमाणां

साहित्यदर्शनफलादिविशारदानाम् ।

स्वातन्त्र्यशौर्यनयशीलनविश्रुतानां

कालो ययौ यवयदेशजुषां जनानाम् ॥१९॥

इति पञ्चमी वीचिः ।

कारुणा वृद्धमूलेऽथ काम्येशेन च वर्द्धिते ।

साम्राज्ये पारसीकानां दृढे दारयुषा कृते ॥१॥

अर्थनीयैः प्रवहणैः ससैन्यैः कृतसाहकाः ।

जम्बूद्वीपस्य यवनाः प्रचक्रुः कदनं महत् ॥२॥

शमितौषद्रवः सम्राट् सोऽर्थनीयेषु रोषवान् ।

मर्दनीयं प्रहितवाज्जामावरमनीकिनम् ॥३॥

मगद्रोषीं प्रविश्यासी वात्यानाशितनौपलः ।

प्रत्याजगाम लज्जार्तो जम्बूद्वीपं ययागतम् ॥४॥

वतो द्विगुणरोषस्यादेशादरायुषो धर्ती ।

दातिनामा चमूनायो वहिर्त्रैर्वयनानगात् ॥५॥

मारस्यूणोपत्यकायामुत्तरेणार्धनापुरम् ।

यवनैः पारसीवैश्च संग्रामस्तुमुलोऽभवत् ॥६॥

मर्त्यादनाम्ना वीरेण सनाथं यवनायुतम् ।

सच्चसंत्यान् रणक्षेत्रे पारसीकानसूदयत् ॥७॥

दारायुपि ततोऽतीतेऽक्षवर्षस्तत्सुतो नृपः ।
 पञ्चविंशतिलक्षेण सैन्येन यवनानगात् ॥८॥
 सा सप्तभिरहोरात्रैः सेतुना यवनान्बुधिम् ।
 तीर्त्वा कल्पान्तवात्येवाचस्कन्द यवनीश्वरः ॥९॥
 बर्मद्वाराभिधोण्यां सुव्रतीयेन भूभुजा ।
 लेयनिद्रेण वीरेण प्रार्थिता सा मदोद्धता ॥१०॥
 चूर्णयन्ती बलं लेयनिद्रस्यासौ महाचमूः ।
 दग्धवार्थनापुरीं रिक्तां प्रसप्तर्षानिवारिता ॥११॥
 सारमेयमुखेऽम्भोचेरथ युद्धमभून्महत् ।
 वहिर्त्रैः पारसीकानां यवनानां च दारुणम् ॥१२॥
 यवनानां वहिर्त्रैश्च तुर्यासन्नैः पराजिताः ।
 सहस्रपोता विजहुः पारसीका निजं मदम् ॥१३॥
 पलाय्य पारसोकेये प्रयाते विपयान्निजान् ।
 रणेपु यथनैस्तस्य सैन्यरोपं विनाशितम् ॥१४॥

इत्यक्षवपस्य मदोद्धतस्य

बलं विधूय प्रथितप्रवापैः ।

विशुद्धपार्श्वैर्यवनैर्वितेने

समुन्नतिश्चित्रकराजनानाम् ॥१५॥

इति पट्टी वीचिः ।

ततोऽर्धशतवर्षाणि परक्लेशाभिधः सुधीः ।
 नेताभूदर्थनीयानां ज्ञानविज्ञानवल्लभः ॥१॥
 अर्थनापन्नं तस्मिन्नभ्यर्णोर्णवनायकम् ।
 विद्याविभूतिसंपन्नैर्वृधेः सुजनैश्चिरम् ॥२॥
 रूपकाणि प्रणीतानि विद्वांसो वाग्मिनाऽभवन् ।
 प्रासादा निरमीयन्त बुशालाः शिल्पिनोऽभवन् ॥३॥
 अतीतेऽथ परक्लेशोऽर्थनीयैः सुव्रतस्तथा ।
 अभून्महाकलिर्यस्मिन्नर्थनीयाः पराजिताः ॥४॥

अलीकविद्यश्चात्रोऽभूत्सुक्रतोयस्य चापलात् ।
 लेशेन्द्रेण पराभूतं सुव्रतेनार्थनापुरम् ॥१॥
 स्थवाचसि पुरेऽथाभूदपमान्द्यो महामतिः ।
 जिता दर्पोद्धता येन सुव्रता दुर्णयप्रियाः ॥२॥
 प्रलिम्पोऽभूमगद्रोण्यां नन्दानां समकालिकः ।
 महाबलो नृपो येन यवना निर्जिता बलात् ॥३॥

इत्यान्तरद्वोहनिपीडितानां
 शनैर्गतानां फलपस्य हस्ते ।
 विपच्यमानानयभोगमाजां
 स्वातन्त्र्यमस्तं यवनव्रजानाम् ॥४॥
 इति सप्तमी वीचिः ।

प्रलिम्पस्याभवत्पुत्रोऽलिकचन्द्रः सुविश्रुतः ।
 यो विंशतितमे वर्षे राज्यं पैतृकमाप्तवान् ॥१॥
 नयन्ययनसैन्यानि स तार्त्था यवनार्णवम् ।
 पारसीकान्यशीकृत्व सिन्धुतीरमुपागमत् ॥२॥
 नन्दैः स पालितां प्राचोमहर्षैश्च त्रिघृत्तिताम् ।
 अनुत्साहहतैः सैन्यैः प्रत्यगाद्विपयान्निजान् ॥३॥
 मध्याम्भोघेरुदक्नीरे प्रायद्वीपाख्यः स्थिताः ।
 यवना रोमकाश्चैव मुफेनाञ्चेति ते क्रमात् ॥४॥
 तत्रैतिवृत्तं यवनविपयाणामुदाहृतम् ।
 इतिवृत्तं प्रवक्ष्यामो रोमकाणामतः परम् ॥५॥
 भीमादार्याभिधानायां कुमार्या यमजी पुरा ।
 रामरौमिलनामानावभूतां बलशालिनी ॥६॥
 मात्रा त्यक्ती बने बाली वृको काचिद्वर्षयत् ।
 विवादे भ्रातरं हत्वा रौमिलो रोमपत्तनम् ॥७॥
 निरमास्तेत्यादिरूपा रोमकाणां जनश्रुतिः ॥८॥
 कुलजा हानकुल्याश्च द्विविधा रोमस्य जनाः ।
 कुलजानामभूत्प्रायस्तत्र राज्येऽधिकारिता ॥९॥

सर्वाख्यो नृपतिः पष्ठो रोमकाणां नयप्रियः ।
 शतात्मिकायां समितौ द्वयांश्चक्रेऽधिकारिणः ॥१०॥
 तर्कुनाभा ततो दत्तः संजालो रोमभूपतिः ।
 नयद्रोहरतो राज्याब्जनैर्यो निरवास्यत ॥११॥
 तर्कुवंशं विनिर्वास्य राजशब्देऽपि रोमकैः ।
 असाध्योऽवध्यत द्वेषः प्रजाराज्यप्रियैश्चिरम् ॥१२॥
 जनैर्घृताभ्यां प्रत्यब्धं शासकाभ्यां नियन्त्रितम् ।
 रोमकाणामभूद्राज्यतन्त्रं त्रासावहं द्विषाम् ॥१३॥
 रोमकाणां प्रजातन्त्रं प्रातिवेशिकशात्रवेः ।
 कुलजानामकुल्यानां चान्तर्द्रोहैरपीड्यत ॥१४॥
 इत्थमान्तरबाह्याभ्यां कलिभ्यां किल दूषितम् ।
 गौराख्यैरुत्तरैर्वन्धैराक्रान्तं रोमपत्तनम् ॥१५॥
 वरेण्यनामा गौरेशो दग्ध्वा रोमकपत्तनम् ।
 विलुक्त्य च जनान्दत्तः प्रत्यगाद्विषयान्स्वकान् ॥१६॥
 रोमकैश्च महोद्योगैः पुरे भूयो नवीकृते ।
 कुलजानामकुल्यानां चाभिद्रोहांऽज्वलत्पुनः ॥१७॥
 ऋपेण्यादिप्रयत्नेन प्रजातन्त्रस्य शासने ।
 अकुल्यानामधोकारः कुलजानामिवाभवत् ॥१८॥
 रोमकैश्च महोद्योगैः प्रायद्वीपं ततोऽखिलम् ।
 आ श्रीशल्याच्चात्पशैलात्स्ववीर्येण वशीकृतम् ॥१९॥
 संभ्रामदूतस्वीकारमुद्रानिर्माणवर्जिताः ।
 नाधिकारा विलुप्रास्तु जितानां रोमकैः कश्चित् ॥२०॥
 पणोशोपनिवेशो यः करध्वजपुराह्वयः ।
 मध्याब्धिं दक्षिणेनोक्तो रोमकत्रासकारणम् ॥२१॥
 तदीयैरभवद् युद्धं रोमकाणां जिगीषुभिः ।
 जयश्रीश्चिररात्राय यत्र संशयिताऽभवत् ॥२२॥
 करध्वजपुरीयाश्च सुफेनविजयवर्जिताः ।
 नीता हनुवलेनाथ रोमकानभ्यदुद्रुषन् ॥२३॥

वीरो हनुवतः क्रान्त्वा पूर्णमल्पं च पर्वतम् ।
 रोमकानवचस्कन्द हर्यक्षो हरिणानिव ॥२४॥
 दश पञ्च च वर्षाणि द्विषां हनुवलो बली ।
 विषयानधुवासाष्टौ रोमवीरान्स योधयन् ॥२५॥
 अथ रोमकवीरेण श्रीप्रियेण महीजसा ।
 जित्वा सुफेनांस्तर्त्वाधिमाक्रान्तास्ते करध्वजाः ॥२६॥
 श्रीप्रियेणार्जिताः सद्यो विविग्नास्ते करध्वजाः ।
 आकारयन् हनुवतं करध्वजपुरीं प्रति ॥२७॥
 संजग्माते यमक्षेत्रे तायपायानपेक्षिणी ।
 व्यूढसैन्यौ हनुवतश्रीप्रियो महितोजसौ ॥२८॥
 अथ रोमकवीरेण करध्वजचमूपतिः ।
 युध्यमानो महावीर्यः प्रसह्यासौ पराजितः ॥२९॥
 करध्वजानां वीर्यं च रोमकैर्नारिते हठात् ।
 अक्षेपत जगत्सर्वं रोमकाणां भयादिदम् ॥३०॥
 मगद्रीणीयविषयान् सुफेनान् यवनांस्तथा ।
 करध्वजपुरीयांश्च जितवन्तोऽयं रोमकाः ॥३१॥
 अवार्यवीर्याः कृतिनः शौर्यनीतिगुणान्विताः ।
 साम्राज्यं सुमहश्चक्रुः पार्वयोर्मध्यवारिधेः ॥३२॥
 देशेभ्यो विप्रकृष्टेभ्यः संप्रधावितया श्रिया ।
 रोमकाः समसेव्यन्त नयोद्योगादियैभवात् ॥३३॥
 चक्रिरे राजवर्त्मानि जलोच्छ्वासाश्च निर्मिताः ।
 प्रासादाश्च व्यधीयन्त रोमकैः पुटभेदने ॥३४॥
 धनिनो व्यसनान्ध्यान्तु रामकेष्वथ दुर्वलान् ।
 दग्दिन्प्रीहयामासुर्मत्स्यान्कैवर्त्तका इव ॥३५॥
 माहाख्यौ सोदरी वीरौ दुर्गतोद्धारकाङ्क्षिणौ ।
 प्रसह्य धनिभिर्हन्निजघ्नाते सहानुगौ ॥३६॥
 शुल्वमर्यारयनेतृभ्यां नीतानां द्रोहशालिनाम् ।
 धनिनां दुर्गतानां च धोरः कलिरथाभवन् ॥३७॥

शुल्वानुगा वलीयांसो मयं निर्वास्य रोमतः ।
 स्वाधिकारे प्रजातन्त्रं स्थापयामासुरुद्धताः ॥३८॥
 पौरस्त्यो मित्रदत्ताख्यो नृपतिर्यवनादिभिः ।
 उत्तिष्ठमानः शुल्वेन बलिना पर्यभूयत ॥३९॥
 शुल्वेऽनुपस्थिते मर्यः प्राविशद्रोमपत्तनम् ।
 प्रत्यर्थिनश्च हतवान् व्यपद्यत ततः स्वयम् ॥४०॥
 शुल्वो निशम्य तद् दृष्टं पौरस्त्यान्परिहृत्य च ।
 त्वरया शङ्कया चार्त्तः समागाद्रोमपत्तनम् ॥४१॥
 हत्वा च मर्यपत्नीयान् हिंस्रः शुल्वः पशूनिव ।
 प्रजातन्त्रं कियत्कालं शशासातिमदोद्धतः ॥४२॥
 अथ शुल्वे सृते रोमपत्तने पुरुषाख्यः ।
 अभूवन् पम्पियः श्रीशः केसरी च महाबलाः ॥४३॥
 रोमकेषु सुफेनेषु तथान्यत्र च विप्लवान् ।
 शमयित्वा यशो लेभे पम्पियः स्फीतविक्रमः ॥४४॥
 अथ मध्याम्बुधौ पोतदस्यूतस्यन्महाबलः ।
 विजित्य मित्रदत्तं च पौरस्त्यं पुनरुत्थितम् ॥४५॥
 आसुरांश्च पणीशांश्च जारुपांश्च यशो व्यधात् ।
 रोमपत्तनमागम्य दिव्यं चाप जयोत्सवम् ॥४६॥
 कुलजानामभून्नेता पम्पियोऽस्यानुपस्थितौ ।
 शास्ताभूच्छ्रीकरो बाग्मी महितो रोमपत्तने ॥४७॥
 सामान्यजनपदयोऽभूत्केसरी किल शक्तिमान् ।
 मर्यस्य भ्रातृजः ख्यातोऽनन्यसाधारणैर्गुणैः ॥४८॥
 कुलेन पम्पियः श्रीशो वसुभिः केसरी गुणैः ।
 त्रयीयं मिलिता रोमतन्त्रे स्वातन्त्र्यमाश्रयत् ॥४९॥
 वर्षं प्रशासको भूत्वा रोमकानीकिनीं नयन् ।
 केसरी गौरशर्मण्यश्वेतद्वीप्यानथाजयत् ॥५०॥
 वरायन्त्रष्टभिर्वर्षेभ्यः जातिशतत्रयम् ।
 जितानां हृदयं गृह्णन्केसरी कीर्तिमाप्तवान् ॥५१॥

श्रीरात्र पम्पियश्चात्रान्तरे रोमप्रशासकौ ।
 पौरस्त्येषु सुफेनेषु चैवास्तां तौ क्रमादुभौ ॥५२॥
 पारसीकेषु निहते श्रीशे केसरिपम्पियौ ।
 प्रत्यर्थिनावभूतां द्वौ रोमसाम्राज्यकारुक्षिणौ ॥५३॥
 केसरी न समं सेहे न चैच्छत्पम्पियः प्रभुम् ।
 अतः प्रत्यर्थिनोर्मध्ये महद्वैरमवर्धत ॥५४॥
 अथ प्रशास्तुसदसा ह्यतः पम्पियनीतया ।
 केसरी पृतनां त्यक्तुमुपासर्पत्तया सह ॥५५॥
 रूपशोणां नदीं वीर्त्वा रोमसीमां महाबलः ।
 निनाय निजसेनां स युद्धाय कृतनिश्चयः ॥५६॥
 पलाय्य यवनान्याते पम्पिये भीतिविक्लवे ।
 केसरी दिनपट्टबाभूवेको रोमकनायकः ॥५७॥
 विक्रमेण श्रियं वीरो नयेन हृदयं तथा ।
 रोमकाणां वशीकृत्य पम्पियं जेतुमैहत ॥५८॥
 फलशल्या रणे वीरः परामूय स पम्पियम् ।
 यवनेभ्योऽजपुत्रांस्तमन्यघावत्पलायितम् ॥५९॥
 स लावण्यतरङ्गिण्यां पुलोमास्तत्र भूपतेः ।
 बद्धप्रीतिः स्वसर्वासीच्छीपत्रायां महामनाः ॥६०॥
 अजपुत्रैर्हते चासौ पम्पिये स्कीतयिक्रमः ।
 प्रियापक्षमवालम्ब्य पुलोमानं रणेऽवधीत् ॥६१॥
 अभिपिच्य च तां राज्ये मित्रदत्तयुतं बलौ ।
 जित्वोत्तरस्यामैहिष्ट विजेतुं पम्पियानुगान् ॥६२॥
 मप्यावधेर्दक्षिणे तीरे कटुना श्रीप्रियेण च ।
 नीतामचूर्णयत्सेनां पम्पियस्यानुयायिनाम् ॥६३॥
 कटुश्रीप्रिययोश्चैव नैराश्यादात्महृत्यया ।
 विपन्नयोः प्रजाराज्यं रोमकाणामुपारतम् ॥६४॥
 अमूत्केसरिवीरस्य बलिनो रोमपत्तने ।
 समं जैत्रप्रवेरोन साम्राज्योपक्रमः स्पृष्टम् ॥६५॥

नाभिपिच्यत राजासौ सेनानीर्नाम चामवत् ।
 तथापि तस्य नामैव सम्राट्पर्यायतां गतम् ॥६६॥
 शर्मण्यानां च रूप्याणामन्येषां च महोभुजाम् ।
 अद्यापि केसरिपदं साम्राज्यपिशुनं स्थितम् ॥६७॥
 परत्रातेषु युद्धेषु स रिपून्प्रयुताधिकान् ।
 निहत्य रोमसाम्राज्यं व्यधाद्भुवनभूतये ॥६८॥
 नयेन राज्यमशिपद्वाक्तां व्यस्तारयत्सुधीः ।
 पद्माङ्गं शोधयामास संचस्कार नदीहृदान् ॥६९॥
 सर्वात्मीयोपकाराय श्रीनीतिश्चास्य सर्वदा ।
 फवित्वयक्तृत्वकला तथैवासीत्सरस्वती ॥७०॥
 यन्न धर्षसहस्रेण कर्त्तुं संपार्यते परैः ।
 धर्षद्वयेन तच्चक्रे केसरी क्कान्तभूतलः ॥७१॥
 अथ तद्गौरवे पद्ममहर्ष्यैर्भूतुपादिभिः ।
 प्रशासनसदस्योऽसौ कृतज्ञैर्निहतरह्यलात् ॥७२॥
 ररत्त केसरी कायं कृतज्ञेभ्यो महायतलः ।
 मायत्पाणौ न सौऽपरयद् भूतुपस्यासिपुत्रिकाम् ॥७३॥
 अस्तिपुत्री करे तस्य मुहूदोऽप्यबलोन्मय सः ।
 कृतज्ञे भुवने कायं न रत्तार्हममन्यत ॥७४॥

इत्यष्टमी वीचिः ।

अथ केसरिवीरस्य स्वस्तीयोऽष्टमयाभिषः ।
 गभीरनीतिरूपदः साम्राज्यं कर्त्तुमैहत् ॥१॥
 अन्तर्नयादिमाहाप्यात्म हत्वा श्रीकणादिकान् ।
 अमरत्यान्मनुजान्द्रो नेताऽभूद्रोमपत्तने ॥२॥
 भूतुपेण च कारयेन ययनामुत्तरेण मः ।
 स्यूतां महाचमूं येगान्महामैन्यो व्यचूर्णयन् ॥३॥
 कारयश्च भूतुपत्राय विपत्राषान्महान्यया ।
 दक्षिणागामिपत्न्यं च रोममाग्राग्यमभ्यगात् ॥४॥

अन्तर्नयश्चाष्टभयश्चाथ राज्यं विमज्ज्य तौ ।
 बुभुजाते शवं गृध्रशृगालाविच निर्जने ॥५॥
 पुरीमलिकचन्द्रीयां तथा रोमकपत्तनम् ।
 राजधानीमधिष्ठाय राज्यमेतौ प्रचक्रतुः ॥६॥
 अन्तर्नयोऽजपुत्रेषु श्रीपत्राप्रेममोहितः ।
 कुलं च चरितं चैव विस्मृत्य व्यसनेऽपतत् ॥७॥
 श्रीपत्रान्तर्भयावष्टभयेन यवनाम्बुधौ ।
 पराभूतौ व्यपद्येतां पलाय्य निजहृत्यया ॥८॥
 रोमसाम्राज्यभागित्वमजपुत्रास्ततोऽगमन् ।
 अधस्त्यनाम्नाष्टमयश्चासौ सम्राडजायत ॥९॥
 राजोपाधिं न चकमे रोमकाप्रोतिकारणम् ।
 शनैर्निजाधिकारान्स कृत्स्नान्स्वस्मिन्यथाच्छली ॥१०॥
 आ वीरादुत्पथायाः ॥ आभ्यर्णान्तुङ्गवारिधेः ।
 आ शर्मण्यान्नुघेरा च सहाराख्यमरुस्थलम् ॥११॥
 एकातपत्रं साम्राज्यमगस्त्यो नीतिमानरात् ।
 सहार्धत्रिशतायामं सहाङ्घ्रिशतविस्तृति ॥१२॥

इति नवमी वीचिः ।

अथाधिचत्वारिंशच्च वत्सरान्कृतशासने ।
 अतीतेऽगस्त्यनृपतौ त्रिवैरोऽभून्नराधिपः ॥१३॥
 व्यभिचारकलिप्रायव्यसनासक्तचेतसाम् ।
 तादृशाः प्रायशोऽभूयन्नोमकाणां नराधिपाः ॥१४॥
 स्त्रीनिमित्तेषु वरेषु योधवरेषु वा नृपाः ।
 प्राणान्प्रजुह्वाञ्चक्रुश्चक्रुश्च प्रजा मृशाम् ॥१५॥
 प्रजामाग्योदयात्केचित्त्रिजनाद्या महाधियः ।
 यदा कदाप्यजायन्त नृपा नीतिपरायणाः ॥१६॥
 अथ रोमपुरे वीक्ष्य व्यसनार्णवतां गतम् ।
 फंसतन्तुनृपः प्राच्यां फंसतन्तुपुरीं व्यधात् ॥१७॥

स्त्रीस्तीयं धर्ममात्मन्ध्वं कंसतन्तुर्महाबलः ।
 कंसतन्तुपुरे तिष्ठन् रोमकानशिपत्सुधीः ॥६॥
 तस्मिन्नतीते कतिचिद्वभूवुर्दुर्बलानृपाः ।
 एकातपत्रः सम्राट् च देवदासोऽन्तिमोऽभवत् ॥७॥

इति दशमी वीचिः ।

देवदासस्य दायार्द्धिघा राज्यमभ्यस्यत ।
 प्रतीच्यं रोमकेन्द्रं च प्राच्यं कंसपुराश्रयम् ॥१॥
 अगस्त्यराज्याद्याते च समाशतचतुष्टये ।
 जातः शर्मण्ययन्यानां बिसर्पो दारुणो भुवि ॥२॥
 ये दानयनदोपान्तकान्तारे दारुणान्तरे ।
 गौधाख्या भोषणाचारा अभूवन्नाक्षसाः किल ॥३॥
 उपहुतास्ते सहसा हूणतर्वरकर्मकैः ।
 घोरा घोरतराचाराकारैः कुणपभक्तिभिः ।
 पलाय्य रोमसाम्राज्यं शरणीचक्रिरे भिया ॥४॥
 हत्वा बलांशं सम्राजं कृतघ्ना गौधराक्षसाः ।
 रोमराज्ये विनाथे च ते व्यसर्पन्विसर्पयत् ॥५॥
 अलर्कं नायकं स्वीयं चर्मण्यारोप्य दारुणैः ।
 दग्धं च लुठितं रोमपत्तनं गौधराक्षसैः ॥६॥
 गौधमण्डलगौराक्षैर्वन्यैरित्थं बलोद्धतैः ।
 रोमसाम्राज्यकुण्पाक्षुप्तान्यङ्गानि सर्वतः ॥७॥
 अत्रान्तरे हूणगृहादस्थितो हूणनायकः ।
 वन्यानां प्रयुतेनागालयाय जगतः किल ॥८॥
 स तीर्त्वा रयिणीं घोरो गौरान्दुद्राव वेगवान् ।
 गौरादिसहितैश्चैव रोमकैस्तु पराजितः ॥९॥
 अल्पपर्वतमुल्लङ्घ्य रोमकांश्च विलुब्ध सः ।
 एत्य हूणगृहं घोरो सहसैव व्यपद्यत ॥१०॥

गतमात्रेऽस्थिते चाय जयश्रीर्मण्डलाधिपः ।
 करध्वजपुरादेत्य व्यलुण्ठद्रोमपत्तनम् ॥११॥
 विलुठ्यमानात्पत्तं च मण्डलैर्मूलकैस्तथा ।
 निन्यिरे रोमनगरात्रौभिर्वन्यो धनानि च ॥१२॥
 अगस्त्यराज्याद्वर्षाणां गतेऽय शतपञ्चके ।
 नाममात्रेण सम्राजं रौमिलागस्तिलाह्वयम् ॥१३॥
 रोमसिंहासनाद्वालं विसृज्य कृतवेतनम् ।
 रोमकाणामभूद्राजा शर्मण्य उदयाकरः ॥१४॥
 प्रायोऽस्मिन्नेव समये हूणैर्बलमदोद्धतैः ।
 उपद्रुता भारतभूर्नाशिता चार्यसभ्यता ॥१५॥

इत्येकादशी वीचिः ।

भारतीयान्विनारयेत्थं तथा यवनरोमकान् ।
 शनैर्वन्येषु सभ्यत्वं यत्सु सभ्यसमागमात् ॥१॥
 कुलूताश्चैव तौताश्च आढ्याश्चेति त्रयोऽभवन् ।
 जेनवर्गा भविष्यन्त्याः सभ्यताया अयाश्रयाः ॥२॥
 सुह्वादिबहुलादवसन्क्रमादेते पुरः पुरः ।
 हूणाश्चैव तुरुष्काश्च स्थिता एषां पुरस्ततः ॥३॥
 पाश्चात्ये रोमसाम्राज्ये नाशिते वन्यजातिभिः ।
 पौरस्त्यमासीत्साम्राज्यं कंसपत्तनकेन्द्रकम् ॥४॥
 जुष्टन्यायानिधः सम्राट् कंसतन्तुपुरेऽभवत् ।
 महामतिर्महावीर्यो जनानामभिपूजितः ॥५॥
 सत्सदस्यैस्त्रिवन्याद्यैश्चकिरे धर्मसंहिताः ।
 आचारव्यवहारादिसंग्रहाय मनीषिभिः ॥६॥
 देवदत्ते गते प्राच्यगौयनायेऽत्ययं ततः ।
 जुष्टन्यायस्य सेनानां बलासारो महाबलः ॥७॥
 प्रविरयेष्टालयान्वीरो जगृहे रोमपत्तनम् ॥
 नररोपस्ततः परदः सम्राट् सैन्यैरवारितैः ।
 गौयान्विद्राव्य घरायाम्बभूवैष्टालयान् यती ॥८॥

जुष्टन्याये ततोऽतीते लम्बद्विभिरुपद्रुताः ।
 चक्रुर्वेणीशानगरं रोमका आर्द्रयात्रिके ॥६॥
 अथ नीतैः श्रवेशेन स्फाराङ्गैर्यन्महाबलैः ।
 परेशकेन्द्रकं राज्यं स्थापितं विजिगीषुभिः ॥१०॥
 तत्र कालेन कियता बलहोनेषु राजसु ।
 अभूच्चमूढतो राज्यं करलस्थमहौजसः ॥११॥
 अग्रान्तरे च शर्मस्यैः श्वेतद्वीपे विनिजिते ।
 बभूव वन्यप्रायासु विप्लवः किल जातिषु ॥१२॥

इति द्वादशी वीचिः ।

अग्रान्तरे किलारव्यो महामद इति श्रुतः ।
 खिस्तवस्तेश्वरं द्वैतमतं प्रावर्त्तयत्क्षितौ ॥१॥
 स्वीकुर्यन् दिव्यतां खिस्तमतस्यापि महामदः ।
 सर्वोत्तमं निजमतं ख्यापयामास भूतले ॥२॥
 खड्गहस्तो मतं स्वीयं बलेनासौ प्रवर्त्तयन् ।
 जित्वारव्यभुवं मानी जिगीषुः पञ्चतामगात् ॥३॥
 अथास्यार्जुनवक्त्राद्यैरनुगैर्बलशालिभिः ।
 आ सुफेनभुवो देशा जिता आ भारवादपि ॥४॥
 विजित्य रुद्रकं गौधं सुफेनेषु प्रसूत्वराः ।
 करलेन निरम्तास्ते स्फाराङ्गपृतनाश्रुता ॥५॥
 करध्रुवा सुफेनेषु प्राच्यां ध्याघ्रतटं तथा ।
 चिरं महामदीयानां राजधानीत्वमाभजत् ॥६॥
 पुत्रो महामदीयारेः करलस्थ नृपोऽभवत् ।
 स्फाराङ्गेषु प्रवीणाख्यो बलशाली नयोज्ज्वलः ॥७॥
 प्रवीणस्याभवत्पुत्रो महाकरलनामकः ।
 देशधीरस्य लम्बद्वैर्जैता भीमपराक्रमः ॥८॥
 शर्मण्यशाकङ्गणादीन्विजित्यासौ महाबलः ।
 महामदात्सुफेनेषु नमयामास भूमिपः ॥९॥

विनाश्य भीमौल्लव्घर्द्धीस्तेषां मुकुटमायसम् ।
 आच्छिद्य करलः पूजां चक्रे खिस्तपुरोधसः ॥१०॥
 इत्यमर्जितवान्नाज्यं मुमहत्करलो बली ।
 केसर्यगस्त्यः सम्राडित्याख्यां खिस्तपुरोधसः ॥११॥
 तृतीयलोयात्संप्राप्य शशास धरणीं चिरम् ।
 लिपिव्याकृतितर्कादिविद्यासु विदितश्रमः ॥१२॥
 वीराकारः स मद्यादिव्यसनेभ्यः पराङ्मुखः ।
 मद्धप्रीतिरभूच्छूल्ये सद्योदितमृगामिपे ॥१३॥
 आरुणाख्ये पुरे राजा शकानामष्टमे शते ।
 सामन्तेभ्यः करं गृह्णन् कृतसख्यो महौजसा ॥१४॥
 अपि व्याघ्रतदेशेनारुणराजेन धीमता ।
 चतुर्लनां शशासार्धशतीं स शरदां भुयम् ॥१५॥
 द्विसप्ततिवयस्केऽथ गते करलभूपतौ ।
 लवेरास्तस्य पुत्रोऽभून्निर्वेदपरमो नृपः ॥१६॥
 निर्वेदपरमे तस्मिन्दायादैः परिपीडिते ।
 साम्राज्यं करलस्याभूद्विशीर्णं खण्डशस्तवः ॥१७॥
 साम्राज्यनाशात्सर्वत्र भूमिहारैरितस्तवः ।
 छुद्रदुर्गकृतायासैर्जनानां शासनं कृतम् ॥१८॥
 दासीश्च दासप्रायैश्च भूवद्वैः कृपकैरपि ।
 सेव्यमानाः स्वतन्त्रत्वात्तेऽभयन्स्वैरचारिणः ॥१९॥
 मत्स्यमाणाः प्रजाश्चैव रक्षकैरेव भूरिशाः ।
 पतिताः पारतन्त्र्याग्नौ चुक्रुशुर्भृशदुःखिताः ॥२०॥
 प्रायः सर्वत्र भूपृष्ठे न्यायविप्लवदूषिते ।
 मोहभर्त्ते कृतावासा जनता दुःखमागमूत् ॥२१॥
 रोमकादौ कृतावासा यतिलिङ्गाः पुरोधसः ।
 भूदेवाः समजायन्त यदृच्छाचारतत्पराः ॥२२॥
 इद्वन्धाख्यो यतिस्तदणः पुत्रः कस्यापि नीतिमान् ।
 अथाभून्मतिमाहात्म्यात्पुरोधा रोमपत्तने ॥२३॥

सुनराख्यं च सम्राजं स निजाज्ञावमानिनम् ।
 प्रजाविरोधमुत्पाद्य पीडयामास नीतिमान् ॥२४॥
 सम्राट् विधेयतायाश्च शपथात्सकलाः प्रजाः ।
 पुरोधो भोचयामास त्रासयन्सुनरं नृपम् ॥२५॥
 राज्यविप्लवदुःस्वार्तो राजा मानसशुण्णितः ।
 स्वापराधक्षमाहेतोः पुरोधसमुपागमत् ॥२६॥
 बहिर्वितर्दिकायां स एकवासा विपादुकः ।
 स्थितो दिनत्रयं राजा क्षमां लेभे पुरोधसः ॥२७॥
 धर्ममाने प्रभावे च शनै रोमपुरोधसाम् ।
 शर्मण्याङ्गुलादिभूपालाः क्रमात्तोषां वशोऽभवन् ॥२८॥
 राजराजोऽनुशान्तोऽभूद्भूली रोमपुरोहितः ।
 जयनोऽप्याङ्गुलभूपालस्त्रासाद्यस्मै करं ददौ ॥२९॥
 अत्रान्तरे च क्षिप्तीयाः पाश्चात्यधरणीभृतः ।
 पितृनान्तो यतेर्व्याख्याविपैरुन्मादिता भृशम् ॥३०॥
 स्थितं क्षिप्तराश्वध्वं जारूपायामपत्तने ।
 ज्ञातुं महामदीयानामधीकारात्प्रयेतिरे ॥३१॥
 अधर्मेणाभियुञ्जाना अन्योन्यं मोहविकल्पाः ।
 महामदीयाः क्षिप्तीया अपि द्वेषपरायणाः ॥३२॥
 नाशयन्तः प्रजाः सर्वाः पीडयन्तो धरमिमाम् ।
 अन्धाश्चिरमयुध्यन्त चन्द्रस्वस्तिकलाब्धनाः ॥३३॥
 ह्युत्पन्नाश्चान्तिवैक्लव्यदग्धशोपाश्च भूरिशः ।
 क्षिप्तीया न्यपतन्धर्मसंप्राप्ते मोक्षकाङ्क्षिणः ॥३४॥
 अष्टस्वस्तिकयुद्धानि तुमुलान्यमयन्निति ।
 जयो महामदीयानामभूच्चान्ते मनस्विनाम् ॥३५॥

इति त्रयोदशी वीचिः ।

धर्मयुद्धपरे लोके मोहान्धेषु च राजसु ।
 वीराः स्वैरचरा भूमौ भ्रेमुत्प्रतिवारिताः ॥१॥

राक्षसान्वेपणव्याजाद्वर्मिणो वीरदस्यवः ।
 भ्रेमुस्तुरगमारूढाः स्त्रीवित्तविचयोद्यताः ॥२॥
 पुस्तकानामसौलभ्याज्जने प्रायो निरक्षरे ।
 अन्धगोलाद्भूलभक्तिः सर्वथा भुवि पप्रथे ॥३॥
 मूर्खैर्वह्निपरीक्षाद्यैः कृतो मतविनिर्णयः ।
 गतं शिल्पं कृपिर्हीना वणिज्या नाशमागता ।
 दुर्गेभ्यो निःसरन्तश्च दस्यवो भीतिमायहन् ॥४॥
 मठेषु नियसन्तस्तु यतयो ब्राह्मणास्तथा ।
 कृप्यादिजीविनोऽभूवन् विद्याभ्यासपरा भुवि ॥५॥
 क्षेत्रे मलिम्लुचे भूमीहारेषु जनशत्रुषु ।
 विद्या यतिपुरोधःसु दीना शरणमेहत ॥६॥
 आर्त्तानां शरणं नृणां परितः कृपिशालिनः ।
 विद्यायाः परमं क्षेत्रं मठा आसन्नितस्ततः ॥७॥
 प्राचार्यैरोमययनसभ्यत्वे कवलीकृते ।
 हूणगौधतुरुष्काद्यैः पुराणि क्षयमावहन् ॥८॥
 प्रलयो न चिराद्भावी भुवनस्येति सर्वतः ।
 किंवदन्ती प्रवृत्ते मोहप्रस्तेऽखिले जने ॥९॥
 भाषिणि प्रलयेऽस्मिन् विश्वासोऽभून्मृणां दृढः ।
 आक्षालेखेषु राक्षां हि प्रलेप्यस्यास्ति वर्णना ॥१०॥
 अद्यापि तादृशो मोहो भारतीयेषु वर्तते ।
 येन कल्किकृतं सर्वे प्रतीक्षन्ते विनाशनम् ॥११॥

इति पञ्चदशी वीचिः ।

अथ कालेन भूयोऽपि पुराणबुद्धमवन् क्षितौ ।
 सभ्यताद्गुरपोपाय मुक्षेत्राणीव सर्वतः ॥१॥
 इष्टालयेषु शर्मण्येष्वप्यभूवन्पुरग्रजाः ।
 वाणिज्यशिल्पविद्यादिगृहाणीव विशेषतः ॥२॥
 शर्मण्यपत्तनानां या प्रथिता हंससंततिः ।
 जले स्थले च सात्मानं दस्युभ्यः पानुमुत्थिता ॥३॥

वेणिकाद्या महापुयः स्वतन्त्रा विपुलर्द्धयः ।
 इष्टालयेष्वराजन्त सभ्यतावृद्धिहेतवः ॥४॥
 निर्माणे कौशलं नृणामूर्णाकौशेयवाससाम् ।
 क्रमेण पप्रथेऽभूवञ्श्रेष्ठिनो वृद्धिजीविनः ॥५॥
 धूमनिर्गमशुण्डाभिः काचवातायनैस्तथा ।
 परिष्कृतानि वेश्मानि पर्यदृश्यन्त च क्रमात् ॥६॥
 उत्तप्रतरतीर्यादौ विन्धविद्यालयाः शनैः ।
 परःसहस्रच्छात्राढ्या भेजिरे महतीं प्रथाम् ॥७॥
 सूच्यग्रे कति गीर्वाणाः स्थातुं युगपदीशने ।
 सक्ता ईदृशतर्केषु साक्षराः क्रमशस्ततः ॥८॥
 शुष्कधादान्विहायेमान्नाणितादौ धियं दधुः ॥९॥
 विन्धविद्यालया वेधालयाश्चैवाद्भुतालयाः ।
 आख्याणामभूवन्धे जिगीषूणामितस्ततः ॥१०॥
 ज्योतिर्गणितवास्त्वादिविज्ञानं तदुपक्रमम् ।
 शनैर्जाग्रत्सु पाश्चात्त्यजनेष्वथ च पप्रथे ॥११॥
 शृङ्गारवीररौद्रादिविरुदानि यतस्ततः ।
 गायन्तः प्रचरन्ति स्म सूतमागधवन्दिनः ॥१२॥
 दन्त्यादयोऽथ कवयो दिव्यप्रहसनादिकम् ।
 काव्यजालं विनेयानामुदयाय प्रणिन्यिरे ॥१३॥
 चापप्रायामगादृत्य रोमशौलीमथ प्रजाः ।
 कौणप्रधानां गौधीयां वास्तुशौलीं च भेजिरे ॥१४॥
 अभ्रंलिह्देवगृहेः सद्रथाक्षैः सचित्रकैः ।
 महर्द्धिपिशुनैः पुर्योऽलंकृताः सुपमां दधुः ॥१५॥
 चित्रकर्माणि वाद्यादिकलासु च जनाः पुनः ।
 कौशलं क्रमशः सम्या उदयाय भुवो दधुः ॥१६॥
 इति षोडशी वीचिः ।

अतीते करलेशे च लवेशे तत्सुते गते ।

फ्रांस्येष्टालयशर्मण्या विभक्ता अभवन्पुनः ॥१७॥

राज्यत्रयं च साम्राज्यात्करलेशस्य निर्गतम् ।
 फ्रांस्येष्टालयशर्मण्यनामभिः प्रथितं भुवि ॥२॥
 गतेषु कारलेशेषु प्रशास्य च समाः शतम् ।
 वृतः शर्मण्यसामन्तैः सुनर्दो भूमिपो वली ॥३॥
 गते सुनर्दे सुनरो वृतः क्षितिपतिस्ततः ।
 महोजास्तत्सुतः सुस्थः पालयामास गां ततः ॥४॥
 लोष्ट्रस्येष्टालयेशस्य विधवां परिणीय च ।
 पवित्ररोमसाम्राज्यं सुस्थोऽस्थापयत क्षितिं ॥५॥
 आसीन्महामदीयानां सुफेनेषु यदूर्जितम् ।
 हासमाप्य शनैः राज्यं श्रीनदे तन्नियन्त्रितम् ॥६॥
 वृद्धिनन्देशवल्योरचिरात्परिणीतयोः ।
 विक्रान्तिवज्रपातेन सहसा तद् व्यशीर्यत ॥७॥
 वृद्धिनन्देशवल्योर्नृपा सन्नाष्टमहाबलः ।
 पञ्चमः करलेशोऽभूत्सुफेनादिभुवामय ॥८॥
 चतुर्दशे लवेशेऽथ द्रविणं विनयं तथा ।
 गते विनारय फ्रांस्यानां देशोऽभूदतिदुर्गतः ॥९॥
 राज्ये पञ्चदशस्याथ श्वेशस्य विटैः कृतम् ।
 तदीयनर्मसचिवैः राष्ट्रस्य कदनं महत् ॥१०॥
 नासावविनयो नैवामीभिर्यो नावलम्बितः ।
 न तद् व्यसनमुत्प्रेक्ष्य यन्नैव शरणीकृतम् ॥११॥
 निष्प्रयोजनसंप्रामैर्हृष्टाश्च करकर्षणैः ।
 कृपकेभ्यो दरिद्रेभ्यश्चक्रुः कृपणाः प्रजाः ॥१२॥
 भूस्यामिनो विटा राज्ञः सार्चवाः सर्वतो हतैः ।
 अर्थैः प्रतोपयन्ति स्म वेद्यामण्डकयन्धुलान् ॥१३॥
 मृते च राज्ञि तत्पुत्रः श्वेशः षोडशस्तनः ।
 उपविशवया राज्यमभजद्विष्यदर्शनः ॥१४॥
 अमत्यमनयं हृद्य व्यसनं च जगद्रतम् ।
 निनारायिपवो जाताः कविदार्शनिकास्ततः ॥१५॥

वार्त्तारिरोप्यश्रीवेशचन्द्रिलाद्युपदेशतः ।
 फ्रांस्यानां दुर्दशार्त्तानामुन्मादो द्विगुणोऽभवत् ॥१६॥
 राज्ञोमात्यविटैः कोशं मत्तयद्विर्यथासुखम् ।
 न सेहे तुरगः कोशाध्यक्षो दोषान्विशोधयन् ॥१७॥
 श्रेष्ठी निष्कलनामा च कोषाध्यक्षस्ततोऽभवत् ।
 भूस्वामिनां प्रकोपेन मानी सोऽपि पदं जहौ ॥१८॥
 कृषीबलेभ्यः कर्पन्तो दुर्गतेभ्यः करान्गुह्यन् ।
 राज्ञे भूस्वामिनो नैव दातुमैच्छन्करं किल ॥१९॥
 राज्ञे कपटमेतं च दर्शयन्निष्कलः सुधीः ।
 भूस्वामिनामभूत्कोपभाजनं ह्यलिनामसौ ॥२०॥
 इति सप्तदशी वीचिः ।

अत्रान्तरे च फ्रांस्यानां साहाय्यात्तुङ्गवारिधेः ।
 पारे धूताङ्गलनिगह्या स्वायत्ताभूदमेरिका ॥२१॥
 अमेरिकां स्वतन्त्रा च पश्यन्तः फ्रांस्यका जनाः ।
 तीव्रेणान्तरदह्यन्त पारतन्त्र्यामिना भृशम् ॥२२॥
 करदुःखानभिज्ञेषु देशस्यार्धाधिकां भुवम् ।
 भूमिहारपुरोधसु भुञ्जानेष्वपि कामतः ॥२३॥
 भूचतुर्थाशमात्राय राज्यव्ययमहाधुरम् ।
 वहन्तश्चकुशुर्दीनाः कृषीबलवृषा भृशम् ॥२४॥
 कोषाध्यक्षेष्वशक्तेषु कोशदोषविशोधने ।
 भूयोऽपि निष्कलः श्रेष्ठी कोशाध्यक्षपदं दधे ॥२५॥
 आहूतवाञ्छनसभां मनीषी निष्कलस्ततः ।
 राष्ट्रस्य व्यसनार्त्तस्य परित्राणाय सर्वतः ॥२६॥
 भूमिहारपुरोधसु सामान्यजनसन्निधौ ।
 उपवेष्टुमनिच्छत्सु जनताभूत्ततः पृथक् ॥२७॥
 सदोगृहप्रवेशाच्च जनतां विनिवारयन् ।
 विससर्ज नृपक्षस्तो निष्कलं जनवल्लभम् ॥२८॥
 अथ प्रकोपलुभिता जनतापि मनस्विनी ।
 शोषे स्वातन्त्र्यलामाय प्राणरक्षानपेक्षिणी ॥२९॥

जातिवृत्तिकृतो भेदः प्रत्यादिश्यत सर्वथा ।
 करभारश्च सर्वेषु निर्विशेषं व्यभज्यत ॥१०॥
 वाचि धर्मे च नीतौ च स्वातन्त्र्यमभजञ्जनाः ॥
 वीरशैले स्थितो राजा सेनया रक्षितोऽपि सन् ।
 चकम्पे घोषमाकर्ण्य जनतावारिघेर्मुहुः ॥११॥
 यान्तीं जनसदो भङ्क्तुं श्रुत्वा सेनां चमूपतेः ।
 पारीशानगरे क्षोभस्तुमुलोऽजायत क्षणात् ॥१२॥
 जनान्दन्तुमनिच्छत्सु प्रेक्षमाणेषु रक्षिषु ।
 विलुप्य नगरं सर्वे वसितलाभिमुखं ययुः ॥१३॥
 अथ रक्षिसहाया च सामान्यस्त्रा जनवोचकैः ।
 क्रोशन्ती वसितलं दुर्गमुन्मत्ता जगृहे बलात् ॥१४॥
 निहत्य दुर्गाधिकृतमन्यास्तत्र स्थितास्तथा ।
 भस्मसात्कृत्य सौधांश्च जनौघोऽप्रतिवारितः ॥१५॥
 अङ्गीचक्रे ततो भीतैर्भूमिस्वामिपुरोहितैः ।
 सामान्यजनवत्सर्वं करदानादि राजनि ॥१६॥
 नृपस्तु सैनिकांस्त्रासादाजुहाव विमूढधीः ।
 अभोजयत्सभार्यश्च प्रासादे तान्समाहतः ॥१७॥
 राक्षसह कुमाराङ्कां कृपणां महिषीं ततः ।
 पर्यतां सैनिकानां च कारुण्यमुदपद्यत ॥१८॥
 शपथं राजभक्तेश्च महोत्साहा विधाय ते ।
 पद्भ्यां प्रजापताङ्गाङ्कं त्रिवर्णमवचक्रमुः ॥१९॥
 श्रुत्वा सर्वमिदं वृत्तं द्विगुणोन्मादशालिनः ।
 जनाः परेशनगराद्वीरशैलमुपाद्रवन् ॥२०॥
 परःसहस्रबुधितस्त्रीपुंसकुलसंकुला ।
 अन्नमन्नमिति क्षोभाद्रसन्ती साभ्यवर्तत ॥२१॥
 आस्वन्य परितः सौधं प्रावृषेण्यां क्षपामसौ ।
 क्रोशन्ती जनता घोरा भीषणामत्यवाहयत् ॥२२॥
 रजन्यां तु प्रभातायां रन्ध्रं प्राप्य तरस्थिनी ।
 जनतानलधारासौ शुद्धान्तं प्राविशद्वलात् ॥२३॥

वार्त्तारिरोप्यश्रीवेशचन्द्रिलाद्युपदेशतः ।
 फ्रांस्यानां दुर्दशार्त्तानामुन्मादो द्विगुणोऽभवत् ॥१६॥
 राज्ञोमात्यविटैः कोशं भक्त्यद्विर्यथासुखम् ।
 न सेहे तुरगः कोशाध्यक्षो दोषान्विशोधयन् ॥१७॥
 श्रेष्ठी निष्कलनामा च कोपाध्यक्षस्ततोऽभवत् ।
 भूस्वामिनां प्रकोपेन मानी सोऽपि पदं जहौ ॥१८॥
 कृपीयलेभ्यः कर्पन्तो दुर्गतेभ्यः करान्गुरुन् ।
 राज्ञे भूस्वामिनो नैव दातुमैच्छन्करं किल ॥१९॥
 राज्ञे कपटमेतं च दर्शयन्निष्कलः सुधीः ।
 भूस्वामिनामभूत्कोपभाजनं ह्यलिनामसौ ॥२०॥
 इति सप्तदशी वीचिः ।

अत्रान्तरे च फ्रांस्यानां साहाय्यात्तुङ्गवारिषेः ।
 पारे धूताङ्गलनिगडा स्वायत्ताभूदमेरिका ॥१॥
 अमेरिकां स्वतन्त्रां च पश्यन्तः फ्रांस्यका जनाः ।
 तीव्रेणान्तरदहान्त पारतन्त्र्याग्निना भृशम् ॥२॥
 करदुःखानभिज्ञेषु वंशस्यार्धाधिकां भुवम् ।
 भूमिहारपुरोधःसु भुञ्जानेष्वपि कामतः ॥३॥
 भूचतुर्थांशमात्राय राज्यव्ययमहाधुराम् ।
 घहन्तश्चक्रुर्दुर्दृष्टाः कृपीयलवृषा भृशम् ॥४॥
 कोपाध्यक्षेष्वशक्तेषु कोशदोषविशोधने ।
 भूयोऽपि निष्कलः श्रेष्ठी कोशाध्यक्षपदं दधे ॥५॥
 आहूतथाञ्जनसभां मनीषी निष्कलस्ततः ।
 राष्ट्रस्य व्यसनार्त्तस्य परित्राणाय सर्वतः ॥६॥
 भूमिहारपुरोधःसु सामान्यजनसन्निधौ ।
 उपवेष्टुमनिच्छत्सु जनताभूततः पृथक् ॥७॥
 सदोगृहप्रवेशाच्च जनतां विनिवारयन् ।
 विससर्ज नृपस्रस्तो निष्कलं जनवल्लभम् ॥८॥
 अथ प्रकोपलुभिता जनतापि मनस्विनी ।
 शेषे स्वातन्त्र्यलामाय प्राणरत्नानपेक्षिणी ॥९॥

जातिवृत्तिकृतो भेदः प्रत्यादिश्यत सर्वथा ।
 करभारश्च सर्वेषु निर्विशेषं व्यभज्यत ॥१०॥
 धाचि धर्मे च नीतौ च स्वातन्त्र्यमभजज्जनाः ॥
 वीरशैले स्थितो राजा सेनया रक्षितोऽपि सन् ।
 चकम्पे घोपमाकर्ण्य जनतावारिधेर्मुहुः ॥११॥
 यान्तीं जनसदो भङ्क्तुं श्रुत्वा सेनां चमूपतेः ।
 पारीशानगरे क्षोभस्तुमुलोऽजायत क्षणात् ॥१२॥
 जनान्दन्तुमनिच्छत्सु प्रेक्षमाणेषु रक्षिषु ।
 बिलुह्य नगरं सर्वे वस्तिलाभिमुखं ययुः ॥१३॥
 अथ रक्षिसहाया च सामान्यस्त्रा जनतोच्चक्रेः ।
 क्रोशन्ती वस्तिलं दुर्गमुन्मत्ता जगृहे यत्नात् ॥१४॥
 निहत्य दुर्गाधिकृतमन्यास्तत्र स्थितांस्तथा ।
 भस्मसात्कृत्य सौधांश्च जनौघोऽप्रतिवारितः ॥१५॥
 अङ्गीचक्रे ततो भीतेभूमिस्वामिपुरोहितैः ।
 सामान्यजनवत्सर्घं करदानादि राजनि ॥१६॥
 नृपस्तु सैनिकांस्त्रासादाजुहाव विमूढधीः ।
 अभोजयत्सभार्यश्च प्रासादे तान्समादृतः ॥१७॥
 राज्ञा सह कुमाराङ्गां कृपणां महिषीं ततः ।
 पश्यतां सैनिकानां च कारुण्यमुदपद्यत ॥१८॥
 शपथं राजभक्तेश्च महोत्साहा विधाय ते ।
 पद्भ्यां प्रजापताङ्गाङ्गं त्रिवर्णमयचक्रमुः ॥१९॥
 श्रुत्वा सर्वमिदं वृत्तं द्विगुणोन्मादशालिनः ।
 जनाः परेशनगराद्वीरशैलमुपाद्रवन् ॥२०॥
 परःसहस्रलुधितस्त्रीपुंसकुलसंकुला ।
 अन्नमन्नमिति क्षोभाद्रसन्ती साभ्यवर्तत ॥२१॥
 आस्कन्ध परितः सौधं प्रावृषेयां क्षपामसौ ।
 क्रोशन्ती जनता घोरा भीषणामत्युवाहयन् ॥२२॥
 रजन्यां तु प्रनातायां रन्ध्रं प्राप्य तरस्विनी ।
 जनतानलधारासौ शुद्धान्तं प्राविशद्भुलान् ॥२३॥

भज्यमाने कपाटे च भूमिभृद्वासवेश्मनः ।
 परेशनगरादागात् श्रीस्कीतो रक्षिभिः सह ॥२४॥
 कथंचित्सकुटुम्बोऽसौ तेन त्रातश्च भूपतिः ।
 जनैरनीयत बलात्परेशनगरीं प्रति ॥२५॥
 भूत्वामिनोऽपि संव्रस्ताः पलाय्य रयिणीतटे ।
 नीताः कन्दुकुमारेण समयावेक्षिणः स्थिताः ॥२६॥
 नृपोऽप्यवसरं प्राप्य परेशनगरादथ ।
 पलायमान आस्कन्ध प्रत्यानीतो जनैः पुरम् ॥२७॥
 भ्रंशं राजपदाश्चासौ प्रापञ्जनसदःकृतम् ।
 पलायनापराधस्य श्वेशो दृढमानतः ॥२८॥
 अस्त्रियक्षितिपादीनां सैन्यैर्लक्षाधिकैस्ततः ।
 कृतं सामनि साहाय्यं राजपक्षभृतां महत् ॥२९॥
 प्रजासेनापतिर्वीरो दुर्मरः सह सैनिकैः ।
 अयुतद्वयमानेस्तामिरस्याभूद्यशोधरः ॥३०॥
 परेशजनता क्रुद्धा भूपतिं तूलराशितः ।
 प्रासादाद्रक्षिणो हत्वा कारागारे न्यवेशयत् ॥३१॥
 रमसप्रियमाराख्यदन्तुलैरथ घातुकैः ।
 आरब्धं भीषणाकारैर्जनेषु कदनं महत् ॥३२॥
 अधोप्यत प्रजाराज्यं दृढया जनसंसदा ।
 प्रजाभिरभियुक्तश्च प्राणदण्डं नृपोऽभजत् ॥३३॥
 सुफेनसूदशर्मण्यरूप्याङ्गलसुनदादयः ।
 सायुधास्तत्रजाराज्यं समन्तात्पर्यवारयन् ॥३४॥
 इतस्ततो गृहेष्यासीद्विज्ञोभो लोकभीषणः ॥
 इत्थं बाह्यान्तरक्षोभे घोरेऽपि दृढनिश्चयम् ।
 महोत्साहं प्रजाराज्यं नमयामास वैरिणः ॥३५॥
 लक्षद्वयं मनुष्याणां कारागारे न्यवेशयत ।
 अभियुक्तं प्रजाराज्यविरोधाख्यमहागता ॥३६॥
 कारागारादनीयन्त स्त्रीपुंसाः प्रतिवासरम् ।
 शिरःकर्त्तनदण्डाय भीषणं कर्त्तनीस्थलम् ॥३७॥

प्रसह्य निहते मारे नार्या करलिकाख्यया ।
 दन्तुले प्राणदण्डं च प्रापिते सानुगामिनि ॥३८॥
 परःसहस्रान्मनुजान्घातयन्धोरनिष्ठुरः ।
 धने व्याघ्र इव स्वैरं चचार रसमप्रियः ॥३९॥
 जनतासदसस्त्रस्तस्याज्ञया रक्षिभिस्ततः ।
 प्रसह्य निगृहीतोऽसौ रभसप्रियराक्षसः ॥४०॥
 नैराश्यादात्मघाताय तमग्न्यायुधमुक्तया ।
 चेष्टमानं गुलिकया भीषणं क्षतसृक्कणम् ॥४१॥
 नरहत्यामहापापदुर्विपाकप्रतीक्षिणाम् ।
 यधाधिकारिणो धृत्वा पशुमारममारयन् ॥४२॥
 अलर्क इव दुर्दान्ते रभसप्रियराक्षसे ।
 भक्षिते पातकैर्षोऽर्जनानां चिरतं भयम् ॥४३॥
 प्रशासनसभा चान्या कृता देशहितैषिभिः ।
 यत्राधिकारः पञ्चानां प्रशास्त्राणां करे स्थितः ॥४४॥
 परेशनगरीयास्तु युता जातीयरक्षिभिः ।
 न प्रशास्त्रसदः क्रुद्धा रोचयामासुर्द्वताः ॥४५॥
 अथ प्रशास्त्रसमितेर्वरराशिश्चमूपतिः ।
 सहायं नयपालाख्यं वरयामास सैनिकम् ॥४६॥
 वीरोऽसौ नयपाल्योऽपि प्रसादात्तूलराशितः ।
 शतघ्नीगुलिकावर्षैर्दमयामास नागरान् ॥४७॥
 नदन्तीषु शतघ्नीषु नयपाल्यस्य धीमतः ।
 भयादिव गतः प्रांस्याविप्लवः प्रशमं द्रुतम् ॥४८॥
 शतघ्न्यधिकृतो वीरो नयपाल्यो महामनाः ।
 इष्टालयचमूपोऽभूद्धरराशेरनुप्रदात् ॥४९॥
 शर्मण्यसीम्नि प्रांस्यानां गते सेनाद्वये ततः ।
 इष्टालयानगाद्वीरो नयपाल्यः स्वसेनया ॥५०॥
 शङ्काधिकान्किलास्त्रीयानल्पीयस्यैव सेनया ।
 इष्टान्निरस्य युद्धेषु नयपाल्यो महाबलः ॥५१॥

आस्कन्द्य मञ्जुकां गृह्णन्वेणीपुरमनुत्तमम् ।
 सन्त्येकशरणं चक्रेऽस्त्रियसम्राजमुद्धतम् ॥५२॥
 प्रिययाथ मुशोभिन्त्या कंचित्कालं कृतस्थितिः ।
 परेशनगरे वीरोऽजपुत्रानभ्यपेक्षयत् ॥५३॥
 पुरीमलिकचन्द्रीयामास्कन्द्यानुलविक्रमः ।
 भामल्लकान्पराजिग्ये कोणागारमहाहवे ॥५४॥
 निजानुपस्थितौ हन्त स्वपोतान्नलसूनुना ।
 दग्धान्नोलनदे धीरो निशाम्यापि न विन्यधे ॥५५॥
 विचूर्ण्य च तुरुष्कादीन्भारतं गन्तुमुद्यतः ।
 जनेषु क्षोभमाकर्ण्य प्रांस्यान्प्रत्याजगाम सः ॥५६॥
 स तत्राराजकं दृष्ट्वा जनशासनसंसदः ।
 शान्तित्राणाक्षमत्वं च निजसाम्राज्यमेदत् ॥५७॥
 प्रविश्य संसदं वीरः सदस्यान्परिभर्त्स्य च ।
 सेनामाज्ञापयामास तान्निर्वासयितुं बलात् ॥५८॥
 मुरः सेनापतिस्तस्य नदत्सु पटहेष्वथ ।
 सदस्यान्श्रुताक्रन्दान्निर्वास्यारेचयत्सभाम् ॥५९॥
 नाममात्रकृतस्थित्या सहेव जनसंसदा ।
 नयपाल्योऽशिपत्प्रांस्यान्केसरीवाथ रोमकान् ॥६०॥
 व्यस्तारयद्वशिण्यां स क्रमात्कोशमवर्धयत् ।
 सेनां च विपुलीचक्रे जनान्प्रोत्साहयन्कृती ॥६१॥
 नयपाल्यनयेनेत्थं प्रांत्येषु बलवत्तवथ ।
 आङ्गुलाश्रियादयो द्वेपं वधन्धुर्द्रोहघुद्वयः ॥६२॥
 तीर्त्वाल्पशिखरं मानी हिमानीदुर्गमं ततः ।
 सैन्येरिष्टालयेषूप्रान्ववाचेऽस्त्रियसैनिकान् ॥६३॥
 त्रिगुणामप्यसौ सेनागमियाणां विचूर्णयन् ।
 बली माराङ्गसंप्रामे विस्मयेऽमज्जयज्जगत् ॥६४॥
 मयूराख्योऽस्य सेनानीगुल्फटां रयिणीतटे ।
 जिगायाम्त्रियमेनां च शोभनालिन्दसंयति ॥६५॥

वरग्रीवैर्युतं वीरः स वामं रयिणीतटम् ।
 अस्त्रियेभ्यः समाच्छिद्य शान्तिं भूमावतिष्ठिपत् ॥६६॥
 धारिणी तूद्धतानाङ्गुलाञ्जलिमयिष्यन्महामनाः ।
 रूप्यसूदादनुग्रोप्य संहतिं समसाधयत् ॥६७॥
 नयपाल्यस्मृतेर्नाम्ना प्रसिद्धां धर्मसंहिताम् ।
 प्रजाभ्युदयकामोऽसौ विद्वद्भिः समजिग्रहत् ॥६८॥
 शिक्षान्यायवणिज्यादि शिल्पमार्गाकरादि च ।
 यथावद्वर्णयामास नयपाल्यः प्रजाकृते ॥६९॥
 प्रीताभ्यश्च प्रजाभ्योऽसौ लब्ध्वा सम्राट्पदं कृतौ ।
 न सेहे पालयन्नाज्यमाङ्गलैः परममर्षिभिः ॥७०॥
 प्रांस्यवाणिज्यनाशेऽसावाङ्गलान्परयन्त्रयासिनः ।
 तदाक्रमाय पोतानां संभारं विपुलं व्यधात् ॥७१॥
 रूप्यास्त्रियचमूं श्रुत्वा प्रसर्पन्तीं च वेगवान् ।
 स तीर्त्वा रयिणीं सैन्यैर्ददौ युद्धं महाबलः ॥७२॥
 मलमस्त्रियसैन्येशं पराभूयायुतत्रयम् ।
 वन्दीकृत्यास्य सैन्यानां वीणां वीरोऽविशत्पुरीम् ॥७३॥
 वीणापुरमतीत्यासावल्लेशमहाहवे ।
 रूप्यास्त्रियचमूं युक्तां महावीरो व्यचूर्णयत् ॥७४॥
 हत्वा सार्धायुतं नृणां वन्दीकृत्यायुतद्वयम् ।
 शतद्वयं शतघ्नीनामाच्छिद्य जयशालिनः ॥७५॥
 अस्त्रियक्षितिपालोऽपि मानी मानसमुज्झितः ।
 संध्यर्थी नयपालत्य भीतः शिविरमाययौ ॥७६॥
 राज्यार्धं द्रव्यकोटीश्च निर्जितोऽस्त्रियभूपतिः ।
 समर्प्य नयपाल्याय निजरत्नां समैहत ॥७७॥
 स्वतन्त्रयित्वा शर्मण्यानस्त्रियेन्द्रान्महाबलः ।
 पवित्ररोमसाम्राज्यं नयपाल्यो व्यनाशयत् ॥७८॥
 आङ्गुलाङ्गुलीयतानाङ्गुलो नलसुनुर्यनाशयत् ।
 अत्रान्तरेऽस्य पोतास्तु त्रिफल्वाख्येऽन्तरीपके ॥७९॥

नयपाल्यस्त्वनिर्विण्णः सुनदे नृपुरे तथा ।
 भ्रातराघात्मनो मानी राजानाषम्यपेचयत् ॥८०॥
 अवरस्थितियज्ञाख्ययुद्धयोरथ चूर्णयन् ।
 प्रोप्यानह्वायमेकेन प्राविशद्वर्णिपत्तनम् ॥८१॥
 स्त्रीतनन्दाहवे वीरो रूष्याणामयुतानि पट् ।
 निहत्य तेषां सम्राजं संध्वेकशरणं व्यधात् ॥८२॥
 प्रोप्य राज्यार्धमाच्छिद्याभिषिच्यात्र तथानुजम् ।
 सुफेनेषु कृतज्ञोभानाङ्ग्लानशमयत्कृती ॥८३॥
 पुनरुत्थायिनश्चासावस्त्रियांश्चण्डविक्रमः ।
 यरग्रामाहवे जित्वा दमयामास दुर्दमान् ॥८४॥
 सुरोभिनीं परित्यज्य पुत्रार्थी दयितां ततः ।
 उपयेमे श्वेशां स तनुजामस्त्रियेशितुः ॥८५॥
 आ सुफेनेभ्य आ प्रान्तादस्त्रियाणां च वीर्यवान् ।
 आ मध्यसागरादा च सुदेभ्यो राज्यमूर्जितम् ॥८६॥
 प्रशासदथ नीत्यासौ रूष्यान्वीक्ष्याङ्ग्लपङ्कगान् ।
 न सेहे दण्डविष्यंश्च तान्वलादभ्यपेणयत् ॥८७॥
 विजयोजितसत्त्वश्च रूष्यैर्धृत्तिः प्रलोभितः ।
 सम्राण्मुष्कपुरं तेषां विवेशाप्रतिवारितः ॥८८॥
 रिक्तं मुष्कपुरं वीक्ष्य सैनिकास्तस्य विस्मिताः ।
 अतिष्ठंस्तत्र रूष्यास्तु नैराय्याददहन्पुरम् ॥८९॥
 भस्मीभूते पुरे प्रांस्था जयिनोऽपि हिमार्दिताः ।
 निरालया निरस्त्राश्च प्रत्यावर्तन्ते दुर्गताः ॥९०॥
 नयपाल्यस्त्वनिर्विण्णः पारीशं प्राप्य दुर्दमः ।
 सेनामभिनवां मानी कथंचिद् व्यूढवाञ्जवात् ॥९१॥
 प्रोप्यान् रूष्यांश्च जित्वासौ वेगवानाहयद्वये ।
 श्रीस्त्रिप्रणे पराभूतिं ययावत्प्रोदसीनिकः ॥९२॥
 अथाग्निर्यादिपृतना नयपाल्ये पराजिते ।
 पार्ष्णिप्राहेऽपि पारोशपत्तनं जगृहे धत्तात् ॥९३॥

सम्राडपि च्युतो राज्यान्नयपाल्यो न्यमन्व्यत ।
 पाश्चात्यैर्भूमिपैरर्वद्वीपे क्षुद्रे महाबलः ।
 श्वेशोऽष्टादशश्चामूफ़ारयानां नृपतिस्ततः ॥६४॥
 नारज्यजनता त्वस्मिन्मूर्खे भूमिपती क्षणम् ।
 नयपाल्यं पुनर्वत्रेऽर्वद्वीपाच्च निर्गतम् ॥६५॥
 यलाङ्गभूचरौ चासावाङ्ग्लप्रोप्यचमूपती ।
 अभ्यपेण्यदुहण्डो ग्रामे वारिलवे यली ॥६६॥
 अनतिप्रौढसैन्यत्वात्संग्रामेऽसौ पराजितः ।
 फ्रांस्यास्त्यक्त्वाङ्ग्लवसुधां स्थतन्त्रः समुपाययौ ॥६७॥
 अथैष विनिगृह्याङ्ग्लैः सदैवास्कन्दशङ्किभिः ।
 प्रेषितो हरिणद्वीपं जठरे दक्षिणाम्बुधेः ॥६८॥
 विविक्ते हरिणद्वीपे पङ्क्वर्पाणि कृतस्थितिः ।
 गर्जत्सु शुचिमेघेषु सम्राट् पङ्खत्वमागतः ॥६९॥
 जगदेकप्रवीरे तु नयपालेऽत्ययं गते ।
 मुस्थाः पाश्चात्यभूपालाः स्वस्वकार्यमसाधयन् ॥१००॥
 जनशासननीत्याङ्ग्लाः सुविशोधितया मुहुः ।
 भूमौ नातिचिरादासन्वत्संपत्तिशालिनः ॥१०१॥
 व्यक्तोर्जायाश्च साम्राज्ये बलयीकृतभूतले ।
 किमीयादिषु रूप्यादीञ्जित्वाङ्ग्ला भेजिरे वराः ॥१०२॥
 अधालकां प्रविश्यासावाङ्ग्लदूतचमूपतिः ।
 च्छतानन्दमयामास यत्तानक्षीणविक्रमः ॥१०३॥
 श्वेशादिष्वशक्तेषु शास्त्रं देशं मुदुर्दमम् ।
 तृतीयो नयपाल्योऽमूल्कांस्थकानां प्रशासकः ॥१०४॥
 नयपाल्यस्य वारस्य भ्रातृजोऽसौ क्रियचिरम् ।
 फ्रांस्यान्नात्वाथ शर्मण्यर्महावीर्यैः पराजितः ॥१०५॥
 अर्ताने नयपाल्ये तु तृतीये फ्रांस्यकैः पुनः ।
 अस्थाप्यत प्रजाराज्यं चिराय जनशर्मणे ॥१०६॥
 प्रोप्या अयान्निगृह्यत्वा यलान्निपिप्य दुर्दमान् ।
 फ्रांस्यान्नातांस्तृतीयेन नयपाल्ये नवे गतः ॥१०७॥

मन्त्रिणा विपमार्केण सेनान्या मूर्त्तकेन च ।
 चक्रुः शर्मण्यसम्राजं चोरं वलियसाभिधम् ॥१०८॥
 अस्त्रियाधिष्ठितं यच्च नयपाल्येन नाशितम् ।
 पवित्ररोमसाम्राज्यं स्थानेऽस्याविरभूत्पुनः ॥१०९॥
 दृढं शर्मण्यसाम्राज्यं सर्वराजकपूजितम् ।
 नीतिशिल्पकलावीर्यसंपदागारमुत्तमम् ॥११०॥
 गिरिवर्ध्यादिनीनीत्या च चिनिर्वास्यास्त्रियादिकान् ।
 स्वातन्त्र्यमभजन्निष्ठाः सासत्यमन्युले ॥१११॥
 सूप्यान्स्वातन्त्र्यरात्रंश्च दमयित्वा मदोद्धतान् ।
 कर्पूरद्वीपजनता पाश्चात्यसम्रतामगात् ॥११२॥
 समृद्धानीक्षमाणाश्च कर्पूरद्वीपवासिनः ।
 चीना अपि प्रजाराज्यं यद्वमन्यन्त नाचिरात् ॥११३॥
 अथ पाश्चात्यदृष्टान्तमनुयान्तः क्रमादमी ।
 तुरुप्याः पारसीकाश्च जनशासनमाश्रयन् ॥११४॥
 नातिरोच्यमानाश्च पौरस्त्यानां जिगीषुताम् ।
 पारसोकास्तुरुप्यांश्च प्रवाधन्ते प्रवीच्यकाः ॥११५॥

चाङ्मयमहार्णवीयेतिहासकाण्डे
प्राचीनकविचरितविषयकाणि पद्यानि ।

अथ शकाब्दाः १८३२, ख्रिस्ताब्दाः १६११, विक्रमाब्दाः १६६७ ।

चाणक्यचन्द्रगुप्तौ

चतुर्थशतकस्यादौ प्राक् शकारम्भकालतः ।
नन्दाः स्मृतिपथं नीता बलिना मौर्यभूयता ॥१॥
सुमाल्याद्यैर्महापद्मानन्दः पुत्रैः समन्वितः ।
चन्द्रगुप्तेन चाणक्यपर्वताभ्यां च पातितः ॥२॥
आसीदमात्यश्चन्द्रस्य चाणक्याख्यो महामतिः ।
प्राणैपीदर्यशास्त्रं यो नृपाणामर्थमक्षयम् ॥३॥
शल्यकाद्यवनाधीशाहूलेन विजितादसी ।
गान्धारादीन्समाच्छिद्य चक्रवर्त्तित्वमाप्तवान् ॥४॥
चतुर्विंशति वर्षाणि राज्यं कृत्वा महाबलः ।
पुत्राय विन्दुसाराय राज्यं दत्त्वा दिवं गयी ॥५॥

शूद्रकः

शकाब्दारम्भतः पूर्वं तृतीये शतके धली ।
दक्षिणस्यामभूदान्ध्रः शिशुकाख्यो महीपतिः ॥१॥
शिषुकेण प्रकरणं तन्मृच्छकटिकं कृतम् ।
शूद्रकापरनाम्नेति केषांचिद्विदुषां मतम् ॥२॥
मगधेशं सुशर्म्माणं कण्वं स हतवानिति ।
बहुत्रैव पुराणेषु सुव्यक्तं समुदीरितम् ॥३॥

दण्डी

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति च ।
अरत्नालोकभेद्यं चेत्याद्या दण्डिकवेर्गिरः ॥१॥

मन्त्रिणा विपमार्केण सेनान्या मूर्त्तकेन च ।
 चक्रुः शर्मण्यसम्राजं वीरं वल्लियसाभिषमम् ॥१०८॥
 अस्त्रियाधिष्ठितं यच्च नयपाल्येन नाशितम् ।
 पवित्ररोमसाम्राज्यं स्थानेऽस्याविरभूत्पुनः ॥१०९॥
 दृढं शर्मण्यसाम्राज्यं सर्वराजकपूजितम् ।
 नीतिशिल्पकलावीर्यसंपदागारमुत्तमम् ॥११०॥
 गिरिवर्ध्यादिनीनीत्या च विनिर्वास्यास्त्रियादिकान् ।
 स्यातन्त्र्यमभजन्निष्ठाक्षयाः शासत्यमन्युले ॥१११॥
 सुप्यान्स्वातन्त्र्यशत्रूंश्च दमयित्वा मदोद्धतान् ।
 कर्पूरद्वीपजनता पाश्चात्यसमतामगात् ॥११२॥
 समुद्रान्तीक्ष्माणाश्च कर्पूरद्वीपवासिनः ।
 चीना अपि प्रजाराज्यं यद्वहमन्यन्त नाचिरात् ॥११३॥
 अथ पाश्चात्यदृष्टान्तमनुयान्तः क्रमादमी ।
 तुरुष्काः पारसीकाश्च जनशासनमाश्रयन् ॥११४॥
 नातिरोचयमानाश्च धीरस्थानां जिगीषुताम् ।
 पारसीकास्तुरुष्कांश्च प्रबाधन्ते प्रवीर्यकाः ॥११५॥

वाङ्मयमहार्णवीयेतिहासकाण्डे
प्राचीनकविचरितविषयकाणि पद्यानि ।

अद्य शकाब्दाः १८३२, ख्रिस्ताब्दाः १६११, विक्रमाब्दाः १६६७ ।

चाणक्यचन्द्रगुप्तौ

चतुर्थशतकस्यादौ प्राक् शकारम्भकालतः ।
नन्दाः स्मृतिपथं नीता बलिना मौर्यभूभृता ॥१॥
सुमाल्याद्यैर्महापद्मनन्दः पुत्रैः समन्वितः ।
चन्द्रगुप्तेन चाणक्यपर्वताभ्यां च पातितः ॥२॥
आसीदमात्यश्चन्द्रस्य चाणक्याख्यो महामतिः ।
प्राणैपीदर्यराखं यो नृपाणामर्थमक्षयम् ॥३॥
शल्यकाद्यवनाधीशाद्वलेन विजितादसौ ।
गान्धारादीन्समाच्छिद्य चक्रवर्त्तित्वमाप्तवान् ॥४॥
चतुर्विंशति वर्षाणि राज्यं कृत्वा महाबलः ।
पुत्राय विन्दुसाराय राज्यं दत्त्वा दिवं गयी ॥५॥

शूद्रकः

शकाब्दारम्भतः पूर्वं तृतीये शतके धली ।
दक्षिणस्यामभूदान्ध्रः शिप्रुकाख्यो महीपतिः ॥१॥
शिप्रुकेण प्रकरणं तन्मृच्छकटिकं कृतम् ।
शूद्रकापरनाम्नेति केषांचिद्विदुषां मतम् ॥२॥
मगधेशं सुशर्म्माणं कण्वं स हतवानिति ।
बहुत्रैव पुराणेषु सुव्यक्तं समुदीरितम् ॥३॥

दण्डी

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति च ।
अरन्नालोकभेद्यं चेत्याद्या दण्डिकवेर्गिरः ॥१॥

काव्यादर्शं धृता नूनमलङ्काराद्युदाहृतौ ।
शूद्रकात्कालिदासाच्च बाणादिति विदां मतम् ॥२॥

कालिदासो भारविश्च

समुद्रगुप्ततनयश्चन्द्रगुप्ताभिधो नृपः ।
जगाम विक्रमादित्यनाम्ना ख्यातिं महीतले ॥१॥
तृतीयशतकस्यान्ते त्रिशोपे चन्द्रभूपतिः ।
सिंहासनं समध्यास्य शक्रराज्यं व्यनाशयत् ॥२॥
सिन्धोः पारे स बाह्यो कान्सौराष्ट्रे शकसत्रपान् ।
विजित्य भारतस्यासीदेकच्छत्रो महीपतिः ॥३॥
समये विक्रमाङ्कस्य कालिदासो महाकविः ।
रघुवंशादिकाव्यानि कल्पस्थावीनि निर्ममे ॥४॥
अष्टत्रिंशतमच्छानामद्वितीयातपत्रकम् ।
परिपाल्योर्जितं राज्यं शकशत्रुर्दिवं ययौ ॥५॥
सति पाटलसाकेतोऽजयिन्याख्ये पुरत्रये ।
राजधानीत्वयोग्येऽभूच्चन्द्र उज्जयिनीप्रियः ॥६॥
फवयोऽमरमुख्याश्च दिङ्नागाद्याश्च तार्किकाः ।
प्रायोऽस्मिन्समयेऽभूवन्नस्मिन्देशे महाधियः ॥७॥
धारेणः सिन्धुराजोऽभूच्छकानां दशमे शते ।
नृपो वाक्पतिराजस्य गुञ्जाख्यस्यानुजो भुवि ॥८॥
पद्मगुप्तः परिमल-कालिदास इति श्रुतः ।
द्वितीयः कालिदासोऽभूत्सिन्धुराजसभामणिः ॥९॥
सिन्धुराजस्य पुत्रोऽभूत्प्रसिद्धो भोजभूपतिः ।
तृतीयः कालिदासोऽभूत्कश्चित्तस्य सभाभुवि ॥१०॥
सिन्धुराजस्य चरितं पद्मगुप्तेन निर्मितम् ।
यत्साहसाद्भूचरितं नाम्ना विद्वत्सु विश्रुतम् ॥११॥
तृतीयकालिदासस्य न काव्यं साम्प्रतं फचित् ।
शृङ्गारतिलकादीनां फर्त्ता सम्भावितस्त्यसौ ॥१२॥

“एकोऽपि जीयते हन्त ! कालिदासो न केनचित् ।
 शृङ्गारे ललितोद्गारे कालिदासत्रयी किमु” ॥१३॥
 रविकीर्त्तिकृते लेखे पुलकेशिमहीभुजः ।
 अभिधा कालिदासस्य भारवेश्च निवेशिता ॥१४॥
 पठस्य शतकस्यादौ रविकीर्त्तेरभूल्लिपिः ।
 भारविः कालिदासस्य रविकीर्त्तेस्तथान्तरे ॥१५॥

वाणभट्टः

स्थाण्डीश्वरे व्यधाद्राज्यं भूपतिर्हर्षवर्धनः ।
 वर्षाष्टविंशतिः पठशतकस्य यदा गता ॥१॥
 पुलकेशिनृपस्यासीत्स भूपः समकालिकः ।
 भयूरो वाणभट्टश्च सदस्यौ तस्य विश्रुतौ ॥२॥

भवभूतिः

फरमीरेष्वभवद्राजा ललितादित्यनामकः ।
 सप्तमस्य शतस्यान्ते विजिगीषुर्महाबलः ॥१॥
 असहिष्णुर्जिगीषुत्वात्सदृद्धान्प्रतिवेशिकान् ।
 कान्यकुब्जान्विजिग्येऽसौ यशोवर्माभिपालितान् ॥२॥
 कविर्वाक्पतिराजश्री भवभूत्यादिसेवितः ।
 जितो ययौ यशोवर्मा तद्गुणस्तुतिवन्दिताम् ॥३॥

विक्रमादित्यचन्द्रगुप्तस्य समयः शकेभ्यः परम् २६०-३३८ ।

प्रथमकालिदासस्य कृतिः- फलसुन्दार, रघुवंश, मेघदूत, कुमारसम्भव, शाकुन्तल, मादविकाग्नि-
 मित्र, विक्रमोर्वशीयानि । कुमारसम्भवस्य प्रथमेऽष्ट सर्गाः कालिदासीयाः ।

द्वितीयकालिदासस्य कृतिः-नवसाहस्रशतकचरितम् ।

तृतीयकालिदासस्य कृतिः-शृङ्गारतिलकादि ।

भारवेः कृतिः-किराताकुंभीयम् ।

हर्षवर्धनस्य समयः शकेभ्यः परम् ५९८-५९० । वाणभट्टस्य कृतिः-हर्षचरितम्, चण्डीरातकम्,
 कादम्बरी, पद्मकादम्बरी, मुकुटतान्दितकम् ।

यशोवर्मणः समयः ६९० । भवभूतेः कृतिः-वारचरितोत्तरचरितमाञ्जवीमाधवानि ।

विशाखदत्तो माघश्च

नवमस्य शतस्यादौ माघः कविवरोऽभवत् ।
 पौत्रः सुप्रभदेवस्य दत्तस्य च सुतः सुधीः ॥१॥
 कारभीरेण्वभवद्राजाऽवन्तिवर्माऽभिधो बली ।
 अष्टमस्य शतस्यान्ते विदुषां वल्लभः सुधीः ॥२॥
 मुक्ताकणः शिवस्वामी माघश्चानन्दवर्धनः ।
 रत्नाकरो विशाखश्च तत्काले कवयोऽभवन् ॥३॥
 पार्थिवोऽवन्तिवर्मेति मुद्राराक्षसनाटके ।
 दृश्यते भरतानां हि वचसोऽन्ते कचित्कचित् ॥४॥

श्रीहर्षः

एकादशशतस्यान्ते कान्यकुब्जमहीश्वरः ।
 पृथ्वीराजप्रतिस्पर्धी जयचन्द्रनृपोऽभवत् ॥१॥
 प्रणेतार नैपथीयस्य खण्डनस्य च पण्डितः ।
 श्रीहर्षः कान्यकुब्जेशजयचन्द्रसदस्यभूत् ॥२॥

अवन्तिवर्मणः समयः ७७६-८०३ । विशाखदत्तस्य कृतिः—मुद्राराक्षसम् ।

माघस्य कृतिः—शिशुपालवधकान्यम् ।

जयचन्द्रस्य समयः १०३१-१११५ ।

श्रीहर्षस्य कृतिः—स्थैर्यविचारणप्रकरणम्, विजयप्रशस्तिः, खयहनखयदखाद्यम्, गौडोर्वी
 प्रशस्तिः, गणेशपूजम्, छन्दः प्रशस्तिः, शिवराजसिद्धिः, नवसाहस्राहसाङ्कचरितचम्पूः ।